

Del 1

Kulturminneplan med handlingsprogram

Foto forrige side:

Østfold er det fylket i landet med flest helleristninger. De er fra bronsealderen, og ligger med få unntak utenfor det store Østfold-raet. Bakkehaugen, Skjeberg, Sarpsborg kommune.

Foto: © Ragnar Utne

Forord

Kulturminnevern er en viktig oppgave for Østfold fylkeskommune, både for å oppfylle nasjonale mål for kulturminnepolitikken på regionalt nivå og for å nå egne mål. Østfold er et fylke med usedvanlig mange kulturminner fra alle perioder, fra den eldste steinalderen til våre dager. Mangfoldet er stort, og viser hvordan mennesker har påvirket og blitt påvirket av natur, omgivelser og ressurstilgang under skiftende betingelser. Hvordan vi verner og forvalter våre kulturminner og kulturmiljøer i dag, er bestemmende for vår opplevelse av oss selv i et langt tidsperspektiv, for vår individuelle og felles forankring i våre liv og samfunn. Det er også bestemmende for fremtidige generasjoners muligheter til stedstilhørighet, kunnskap og selvforståelse. Kulturminnevern er på denne måten både et faglig og et politisk anliggende. Denne første kulturminneplanen som er utarbeidet for Østfold, har først og fremst som formål å:

- Klargjøre mål og strategier for kulturminnevernet i Østfold
- Bidra til formidling av og bevisstgjøring om Østfolds kulturminneverdier
- Omfatte forvaltning og bevaringstiltak, samt skjøtsel og tilrettelegging
- Kunne benyttes som styringsverktøy
- Være grunnlag for tildeling av ressurser til kulturminnevernet.

For å kunne oppfylle målsetningene, er planen utarbeidet i to deler:

Del 1 består av selve plandokumentet med handlingsprogram.

Del 2 består av beskrivelser, bakgrunn og forutsetninger.

Kulturminneplanen er forankret i fylkesplanen for Østfold 2009-2012 med sine tre langsiktige hovedmål for utviklingen i Østfold:

1. *Levekår og folkehelse*: God livskvalitet for alle som bor i Østfold.
2. *Verdiskaping*: Østfold skal være attraktiv for mennesker og kapital, og tilby et velfungerende arbeidsmarked med et bærekraftig næringsliv preget av innovasjon, kompetanse og samhandling.
3. *Miljø*: Østfold skal være et fylke som ivaretar klima, natur og kulturlandskap, og som tar miljøhensyn i offentlig og privat sektor.

Planarbeidet har foregått gjennom følgende prosesser:

- Medvirkning fra administrativ prosjektgruppe, referansegruppe, styringsgruppe, tre faggrupper og politisk arbeidsgruppe.
- Det er avholdt møter med særskilte interessegrupper, som museene, historielagene, turistorganisasjonene og bondelaget/utmarksnæringen.
- Planprogrammet ble vedtatt i Fylkesutvalget 20. november 2008.
- Utsendelse av høringsutkast ble vedtatt i Fylkesutvalget 19. november 2009.
- Planutkastet var ute til høring 23. november 2009 - 1. mars 2010.
- Vedtatt i Fylkestinget 29. april 2010 med mindre justeringer godkjent av Fylkesutvalget 14. oktober 2010.

Den faglige delen av arbeidet har vært ledet av fylkeskonservatoren med arbeidsinnsats fra de ansatte ved Kulturminneseksjonen.

Sarpsborg 15. oktober 2010

Ole Haabeth
fylkesordfører

Innhold Del 1

	Side
Forord	3
Sammendrag	6
1. Innledning	12
1.1. Formål med kulturminneplanen	12
1.2. Vern og forvaltning av kulturminner	13
1.3. Kulturminner som grunnlag for forankring og opplevelse	14
2. Mål og strategier	15
3. Østfolds rike historie	18
3.1. Et kulturhistorisk tverrsnitt av Østfold	18
3.2. Kulturminner som er typiske for Østfold	20
3.3. Regionalt verdifulle kulturmiljøer	22
4. Forutsetninger og definisjoner	23
4.1. Forutsetninger	23
4.2. Definisjoner	24
4.2.1. Førreformatoriske kulturminner	25
4.2.2. Etterreformatoriske kulturminner	25
4.2.3. Historiske hendelser, tro og tradisjon	25
5. Kulturminnevernet i Østfold	26
5.1. Lover og forskrifter	26
5.2. Offentlige aktører	27
5.3. Kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen	27
5.4. Museene og deres roller og oppgaver	28
5.4.1. Museene i Østfold	28
5.4.2. Dokumentasjon	29
5.4.3. Gjenstandsdokumentasjon	29
5.4.4. Fotobevaring	30
5.4.5. Arkiver	31
5.4.6. Formidling	31
5.5. Landbruket	31
5.6. Frivillige organisasjoner	32
5.6.1. Organisasjoner og roller	32
5.6.2. Dokumentasjon i regi av frivillige organisasjoner	32
5.7. Private eiere	33
5.8. Nasjonalt og internasjonalt samarbeid	34
5.8.1. Samarbeid nasjonalt	34
5.8.2. Samarbeid internasjonalt	34
6. Fylkeskommunens kjerneoppgaver innenfor kulturminnevern	35
6.1. Dokumentasjon	35
6.1.1. Dokumentasjonsmetoder i førreformatorisk kulturminnevern	36
6.1.2. Dokumentasjon i etterreformatorisk kulturminnevern	36
6.2. Forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer	37
6.2.1. Organisering	37
6.2.2. Planbehandling	37
6.2.3. Databaser	37

	Side
6.3. Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet	38
6.3.1. Skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner	38
6.3.2. Tilrettelegging av etterreformatoriske kulturminner	39
6.3.3. Universell utforming som strategi for økt tilgjengelighet	40
6.3.4. Informasjon	40
6.3.5. Skoleverket	40
7. Kulturminner, verdiskaping og regional utvikling	41
7.1. Vern, bevaring og bruk	41
7.1.1. Hvorfor vern og bevaring?	41
7.1.2. Skånsom bruk	42
7.2. Regional utvikling og kulturminnebasert verdiskaping	43
7.2.1. Regional utvikling	43
7.2.2. Stedsutvikling	44
7.2.3. Turisme	45
7.2.4. Landbruk og verdiskaping	46
7.2.5. Ytre Hvaler nasjonalpark	47
8. utfordringer og ambisjoner	48
8.1. utfordringer	48
8.1.1. Kulturminneforvaltningen	48
8.1.2. Utdyping av noen forvaltningsutfordringer	49
8.1.3. Museene	51
8.1.4. Utdyping av noen utfordringer for museene	52
8.2. Ambisjoner	53
9. Handlingsprogram	55
Del 2: Kulturminnevernet i Østfold. Beskrivelser, bakgrunn og forutsetninger (separat innholdsfortegnelse og paginering)	

Byggingen av Solbergårnet i krysset mellom E6 og RV 110 i Skjeberg er et samarbeid mellom Statens vegvesen, Østfold fylkeskommune, Fredrikstad kommune og Sarpsborg kommune. Det skal være en annerledes rasteplass som har til hensikt lede de veifarende ut i landskapet for å oppleve de rike kulturminnene i nærheten. Det er lagt vekt på nært samspill mellom arkitektur og formidling. Anlegget ble åpnet i august 2010. Illustrasjon: Saunders arkitektur.

Sammendrag

Østfold er et fylke med en usedvanlig rik kulturarv, med et mangfold av kulturminner fra alle perioder og i alle deler av fylket. Det er samtidig et fylke med en rik flora av store og små museer, og det er mange og aktive historielag.

Hovedmålet i kulturminneplanen er samtidig et delmål for kulturminnevernet i fylkesplanen:

Hensynet til kulturminner og kulturmiljøer, med deres egenart og variasjon, vektlegges i samfunnsplanleggingen. Kulturminner og kulturmiljøer vernes, både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Nasjonal kulturminnepolitikk iverksettes på regionalt nivå og det legges til rette for at mangfoldet av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av så vel fylket som for levende lokalsamfunn.

Målet fanger opp både forpliktelsene fylket har som delegert forvaltningsmyndighet etter Lov om kulturminner (Kulturminneloven), og Østfolds egne satsningsområder og potensialer innenfor kulturminnevernet og museumsvesenet.

Delmålene i kulturminneplanen dekker fem hovedinnsatsområder, som hver rommer flere oppgaver, utfordringer, aktører og arenaer:

- Dokumentasjon
- Forvaltning
- Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet
- Regional utvikling
- Nasjonale mål

Selve planen (del 1) skal gi et grunnlag for beslutninger og valg innenfor kulturminnevernets arbeidsområde i årene fremover. Som et tillegg til og utdyping av planen gis det beskrivelser, bakgrunn og forutsetninger for kulturminnevernet i Østfold (del 2 med vedlegg).

Sammendrag av kapitlene i Kulturminneplanen, Del 1

Kapittel 1. Innledning

Formålet med Kulturminneplanen er at den skal være et styringsredskap for vern og forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer, og for videreutviklingen av museene i fylket. Planen skal fungere som grunnlag for beslutninger og prioriteringer på alle nivåer innen kulturminnefeltet. Med hovedfokus på områder hvor fylkeskommunen selv har virkemidler, ivaretar planen

- fylkeskommunens delegerte myndighet og roller innenfor det nasjonale kulturminnevernet
- kulturminnevernets muligheter innenfor regional utvikling
- samarbeid mellom fylkeskommunen og andre aktører
- videreutvikling av museumsvesenet.

Uttrykkene "kulturminnevern" og "kulturminneforvaltning" brukes noe om hverandre i planen. Mens "vern" ligger implisitt i kulturminnelovens hovedformål, innebærer "forvaltning" den offentlige styring eller administrasjon av kulturminnefeltet.

De senere årene har kulturminner fått økt oppmerksomhet som grunnlag for forankring og opplevelse, og en ny status som bidrag til samfunns- og næringsutvikling. Dette har tre dimensjoner:

- Som bidrag til steds- og identitetsutvikling
- Som attraksjoner i reiseliv og besøksnæringer
- Som element i å gjøre Østfold attraktivt for bosetning og nyetableringer.

Kapittel 2. Mål og strategier

Planen har 5 delmål knyttet til hovedmålet, og til hvert delmål er det knyttet strategier:

Delmål 1 – Dokumentasjon

Kulturhistorisk kildemateriale skal ivaretas profesjonelt og effektivt som dokumentasjon av nåtid og fortid og slik at gode bevaringsforhold og tilgjengelighet sikres.

Strategier

1. Styrke dokumentasjonsarbeidet i kulturminneforvaltningen og ved museene.
2. Hindre ukontrollert ødeleggelse av kulturminner og kulturmiljøer gjennom å sikre, synliggjøre og skape aksept for dokumentasjonsverdien som ligger i kulturminner og gjenstandssamlinger.
3. Sikre at det er kunnskap og kapasitet tilstrekkelig til å forestå dokumentasjonsarbeidet i kulturminneforvaltningen og museene på en effektiv og profesjonell måte.

Delmål 2 – Forvaltning

Kulturminner i landskapet og i museene sikres godt vern og god bevaring over tid. Tapet av verdifulle kulturminner som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall skal minimaliseres.

Strategier

1. Styrke samarbeidet og forbedre rutinene mellom fylkeskommunen, kommunene og private aktører i arealplanarbeidet.
2. Styrke samarbeid, koordinering og bruk av kunnskap, kompetanse og kapasitet innenfor kulturminneforvaltningen, museumsvesenet og organisasjoner.
3. Utvikle styrings- og arbeidsredskaper for Stiftelsen Østfoldmuseene til å fylle sin rolle som konsolidert museum.
4. Utvikle Trollull til et effektivt og moderne gjenstandsmagasin for Østfolds museer, eventuelt med også andre funksjoner.

Delmål 3 – Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet

Tilgjengeliggjøring av kulturminner skal gi innbyggere i og besøkende til Østfold gode opplevelser og økt forståelse av menneskelig virksomhet gjennom tidene.

Strategier

1. Styrke samarbeidet mellom fylkeskommunen, kommunene, grunneiere, museene, reiselivsnæringen og organisasjoner.
2. Sikre at universell utforming blir et bærende prinsipp gjennom tilgjengeliggjøring av kulturminner for flest mulig, uavhengig av alder, funksjonsnivå eller kulturelle barrierer.
3. Gi særlig oppmerksomhet til utvalgte kategorier kulturminner som satsningsområder.

Delmål 4 – Regional utvikling

Østfold skal oppfattes som et spennende og mangfoldig fylke med en rik kulturarv, som det er attraktivt å bo i, besøke og etablere næringsvirksomhet i.

Strategier

1. Styrke østfoldingenenes bevissthet om sitt hjemsted og betydningen av sin egen kulturarv.
2. Bruke Østfolds kulturminner, kulturmiljøer og kulturarv aktivt i utviklingen av attraktive bo- og leveområder.
3. Utvikle Østfold som reisemål gjennom satsing på kulturarvturisme.

Delmål 5 – Nasjonale mål

Nasjonale mål for kulturminnepolitikken skal oppfylles i Østfold innen 2020.

Strategier

1. Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimaliseres. Innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 prosent årlig.

2. Fredete og fredningsverdige kulturminner og kulturmiljøer skal være sikret og ha ordinært vedlikeholds nivå innen 2020.
3. Den geografiske, sosiale, etniske, næringsmessige og tidsmessige bredden i de varig vernede kulturminnene og kulturmiljøene skal bli bedre, og et representativt utvalg skal være fredet innen 2020.

Kapittel 3. Østfolds rike historie

Dette kapittelet gir et kort innblikk i det som planen skal ivareta vernet og forvaltning av, nemlig Østfolds rike kulturhistorie og store mangfold av kulturminner og kulturmiljøer. Bildet utfylles ved henvisninger til planens del 2 og vedlegg.

Forutsetningene for at Østfold er så rikt på kulturminner og kulturmiljøer, er flere: Geologiske forutsetninger, geografisk beliggenhet, topografi, naturressurser, maktforhold, økonomiske strukturer, politikk og religion. Selv om vi kunne trekke frem svært mange kategorier kulturminner som godt ville beskrive Østfold, fremheves nedenfor de som er typiske eller karakteristiske for vårt område:

- Kulturminner fra bronsealder og eldre jernalder
- Kirker
- Landbrukets kulturminner
- Nærings- og industriminne
- Kulturminner ved kyst og vannveier
- Samferdselsminner
- Trehusbebyggelse
- Forsvarsanlegg

Disse temaene, som det gis en nærmere utdyping av i planens del 2, trekkes i planen frem som særlige satsningsområder for Østfold.

I datagrunnlaget til fylkesplanens arealstrategi ble det i 2008 utpekt særlig verdifulle kulturmiljøer, som det gis en oversikt over og kartfesting av i vedleggsdelen av planens del 2. De fleste av disse er knyttet til typiske topografiske strukturer i fylket, som har vært grunnleggende for bosetning, næringsliv, samferdsel og kultur.

Kapittel 4. Forutsetninger og definisjoner

Hovedutfordringen og hovedoppgaven for kulturminnevernet er å bidra til et samfunn der alle skal ha og utøve respekt for fortidens materielle etterlatenskaper (kulturminner), og for samfunnets kollektive beslutning (kulturminneloven) om at de skal vernes, bevares og forvaltes på best mulig måte for nåtiden og fremtiden (kulturminnevern). Men forutsetningene for å kunne virkeliggjøre visjonene på kulturminneområdet ligger ikke bare i et solid fundament i godt og effektivt vern og forvaltning. Det trenges også strategier, tiltak og virkemidler som realiserer vernede objekters og områders merverdi for den regionale utviklingen.

Det gis i dette kapittelet definisjoner på sentrale begreper i kulturminnevernet:

- Kulturminner – spor etter menneskelig virksomhet
- Kulturmiljø – område der kulturminner danner en helhet eller sammenheng
- Kulturlandskap – landskap som er påvirket av mennesker
- Førreformatoriske kulturminner – fra før Reformasjonen i 1537
- Etterreformatoriske kulturminner – yngre enn 1537
- Fredete og verneverdige etterreformatoriske kulturminner
- Historiske hendelser, tro og tradisjon – lokaliteter som slike knytter seg til.

Begrepsdefinisjonene som gis er hentet fra Kulturminneloven, og reflekterer dermed dens formål som tar utgangspunkt i behovet for vern.

Kapittel 5. Kulturminnevernet i Østfold

Virksomheten til det samlede kulturminnevernet i Norge, dermed også i Østfold, er regulert av flere lover og forskrifter, hvorav de viktigste er Kulturminneloven (kml), Forskrift om faglig ansvarsfordeling etter Kulturminneloven og Plan og bygningsloven (pbl).

Fylkeskommunene er regionalt forvaltningsnivå innenfor kulturminnevernet, og inngår sammen med følgende andre aktører i den samlede kulturminneforvaltningen:

- Miljøverndepartementet
- Riksantikvaren – Direktorat for kulturminneforvaltning
- De fem arkeologiske landsdelsmuseene
- De fem sjøfartsmuseene
- NIKU – Norsk institutt for kulturminneforskning
- Nasjonale Festningsverk
- Kommunene

Fylkeskommunen har en rekke oppgaver innenfor kulturminnevernet. Mange av disse, slik som å iverksette nasjonal kulturminnepolitikk på regionalt nivå, er styrt av lover, forskrifter og nasjonale føringer. En rekke andre er styrt av fylkeskommunens egne vedtak, føringer og bevilgninger.

Museene i Østfold har vært gjenstand for en rekke strukturendringer de seneste årene. Den siste, og mest omfattende, ble iverksatt 1. januar 2010 i og med konsolideringen i Stiftelsen Østfoldmuseene. I tillegg har vi i fylket mange lokalmuseer og bygdetun, som primært kommunene har ansvar for.

Museene har store utfordringer særlig knyttet til følgende arbeidsområder:

- Dokumentasjon
- Samlingsforvaltning
- Fotobevaring
- Arkiver
- Formidling.

Det er i tillegg en rekke andre aktører av betydning for et godt kulturminnevern, slik som landbruket, frivillige organisasjoner og private eiere av kulturminner. Innenfor alle deler av kulturminneområdet samarbeides det nasjonalt og internasjonalt, så langt ressurser og andre muligheter tillater.

Kapittel 6. Fylkeskommunens kjerneoppgaver innenfor kulturminnevern

Hovedfokus i dette kapittelet er fylkeskommunens oppgaver og roller innenfor dokumentasjon, forvaltning og tilrettelegging av kulturminner og kulturmiljøer.

Dokumentasjon

Dokumentasjonsarbeidet foregår på ulike områder, nivåer og etter ulike metoder, og grunnlagsinformasjon som er innsamlet og registrert i felt, lagres i ulike databaser.

Arkeologisk feltregistrering gjennomføres etter tre registreringsmetoder:

Overflaterregistrering, prøvestikking og maskinell prøvesjaktning. Ved registreringen samles det inn makrofossilprøver, pollenprøver og prøver til ¹⁴C-analyse. Dokumentasjonen i etterreformatorisk kulturminnevern foregår etter nasjonale føringer og metoder, særlig knyttet til tilstedeværelse av kulturminnene, tilstand og bygningsfredning.

Også frivillige organisasjoner forestår kulturminnedokumentasjon, slik som innenfor Kulturminneprosjektet og Kirkegårdsprosjektet, begge i regi av Østfold historielag i samarbeid med andre aktører, slik som fylkeskommunen.

Forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer

Fylkeskommunen fikk ved omorganiseringen av kulturminnevernet i 1990 delegert myndighet etter en rekke paragrafer i Kulturminneloven. Den regionale kulturminneforvaltningen fikk da som oppgave å vurdere og iverksette en rekke tiltak for å sikre kulturminner og kulturmiljøer i eget fylke, og å ta vare på dem som en ressurs for samfunnet. Det er et nasjonalt mål å minimere det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer.

Den mest arbeidskrevende oppgaven innenfor kulturminneforvaltningen er knyttet til planbehandlingen. Kulturminneloven og Plan- og bygningsloven setter klare regler for hvordan hensynet til kulturminner og kulturmiljøer skal innarbeides i planprosessene. Det er en forutsetning for gode planprosesser at kommunene benytter fylkeskommunens utarbeidede Planveileder (Østfold fylkeskommune m.fl. 2008), NBI-registeret (nasjonale kulturminneinteresser i by; se [vedlegg 12](#)) samt kulturminnebasen Askeladden i arealplanarbeidet. Askeladden ble fra 2004 den offisielle nasjonale databasen for alle fredete kulturminner, kulturmiljøer og såkalte listeførte kirker i Norge. Et annet viktig register for forvaltningen er SEFRAK-registeret over bygninger fra før 1900.

Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet

Et viktig mål med skjøtsel og tilrettelegging er å fremme kunnskap og opplevelse knyttet til kulturminner og kulturmiljøer der de best oppleves – nemlig ute i landskapet. Fylkeskommunen har ansvar for tilgjengeliggjøring av fornminner i Østfold gjennom delegert myndighet etter kml § 11, 1, a. Et godt samarbeid med andre aktører, slik som kommuner, grunneiere, lag- og foreninger, skoler og private ildsjeler, er nødvendig forutsetning for å lykkes. Etterreformatoriske kulturminner blir ofte ivaretatt og gjort tilgjengelige av et mangfold av bidragsytere, slik som staten, fylkeskommunen, statlige eiere, kommuner, museer, bygdetun, ulike interesseorganisasjoner og private.

Universell utforming som strategi for tilrettelegging og utforming av både fysiske og ikke fysiske forhold skal gjennomføres så langt det er mulig, slik at kulturminner kan oppleves av de fleste uavhengig av alder, funksjonsnivå og kulturelle forutsetninger. God informasjon i felt, gjennom Internet og andre kanaler, er effektive formidlingsmetoder, og det ligger et stort forbedringspotensial for kulturminnevernet innenfor disse områdene. Dette gjelder også i forhold til museene, som alltid har hatt skoleverket som viktig målgruppe.

Kapittel 7. Kulturminner og næringsutvikling

Kapitlet starter med en refleksjon omkring vern, bevaring og bruk av kulturminner. Selv om vern er et hovedanliggende innenfor kulturminnevernet, er verneideen samtidig bygget på samfunnsnyttens av vernet. Dette omfatter også at kulturminner brukes positivt og bærekraftig, alt etter deres egenart og tilstand. Grunnprinsippet må være at bruken foregår på vernets premisser og tilpasses kulturminnet, ikke omvendt. Skånsom og fornuftig bruk innebærer en bruk som ikke reduserer kulturminnets kvaliteter eller utsetter det for skade.

Rike og mangfoldige kulturminner og kulturmiljøer, godt bevart antikvarisk bygningsmiljø og velpleide kulturlandskap er av Østfolds fremste attributter. Dette har betydning og har et stort potensial når det gjelder

- Østfoldings syn på seg selv (trivsel, trygghet, stolthet)
- Attraktive bo- og leveforhold
- Å tiltrekke seg og beholde kompetanse
- Næringsutvikling
- Turisme og opplevelsesnæringer
- Regional utvikling.

Innenfor regional utvikling er det mange elementer og temaer med tilgrensende og sammenfallende interesser og muligheter, slik som kultur, levekår og folkehelse, verdiskaping, miljøvern osv. Kulturminner, kulturmiljøer og museer inngår som elementer i samspill med disse temaene.

Kapittel 8. utfordringer og ambisjoner

Både for fylkeskommunens kulturminneforvaltning, kommunene og museene ligger det store utfordringer fremover. Det er også mange uløste eller bare delvis løste oppgaver som skal eller bør ivaretas. For kulturminneforvaltningen kan hovedutfordringene særlig knyttes til:

- Begrensede ressurser og kapasitet i offentlig administrasjon i forhold til saksbehandling
- Økt kunnskap – økt saksmengde
- Oppfølging og drift av Askeladden
- Press på arealer
- Forandringer av bybildene og kulturlandskapet
- For svak kobling mellom nåtid og fortid i innbyggernes bevissthet og samfunnets utforming
- Mangelfull offentlig oppfølging av kulturminner i privat eie
- Utilstrekkelig kompetanse innenfor tradisjonshåndverk
- Ivaretagelse av fredet og verneverdig bebyggelse og anlegg
- Opplevelser, næring og regional utvikling
- Kulturminnebasert verdiskaping
- Informasjon.

Også museene har store utfordringer, særlig knyttet til:

- En krevende etableringsfase for Stiftelsen Østfoldmuseene
- Innflytting, bruk og utvikling av Trollull – felles gjenstandsmagasin for museene
- Oppfølging av de ubemannede museene
- Utilstrekkelige utstillingsarealer
- Å være en sterk samfunnsmessig drivkraft
- Museumsbygninger med dårlig vedlikehold
- Lav kapasitet til forskning og utvikling.

Kapittelet avsluttes med en liste over ambisjoner det kan være ønskelig å oppfylle i årene fremover.

Kapittel 9. Handlingsprogram

Særlig prioriterte oppfølgingsområder:

1. Akuttvern
2. Kulturminnevern i arealplanlegning
3. Helhetlige landskap
4. Bygningsvern
5. Opplevelse
6. Museene
7. Utvikling av indikatorer

Til hvert av de fem delmålene under hovedmålene er det knyttet 3-4 strategier, og til hver strategi er det knyttet en rekke tiltak. Tiltakene er faset ut på tid. Gjennomføringen, og gjennomføringstakten, blir imidlertid et spørsmål om politisk prioritering og tilgjengelige ressurser.

Kapittel 1. Innledning

Barn fra Begby skole i Borge på tur til bygdeborgen på Ravneberget. Å få et nært og positivt forhold til kulturminnene på hjemstedet i ung alder er viktig både for tilhørighet og for å skape forståelse for vernet. Litt til høyre i bildet sees Borge kirke. Lenger bak renner Glomma. Borgen har gitt navn til hele bygda. Foto: Lars Ole Klavestad © 2002.

Interessen for historie, forhistorie og kulturminner er gjennomgående stor i Østfold, og er bygd opp gjennom mange tiår. Det er likevel en lang vei å gå før situasjonen på alle områder er tilfredsstillende. Oppslutningen om og forståelsen for kulturminnevernets formål og roller kan bli langt bedre, og fremdeles foregår det ulovligheter som fører til ødeleggelse og ukontrollert fjerning av kulturminner.

Gjennom Kulturminneplanen vil Østfolds kulturarv få økt oppmerksomhet, og gjennom samarbeid og medvirkningsprosesser mellom staten, fylkeskommunen, kommunene, museene, reiselivet, organisasjoner, private eiere og andre, kan nye strategier og tiltak iverksettes. Politisk oppslutning og engasjement, og økt bevissthet i befolkningen, er forutsetninger for å kunne gi kulturminnevernet et varig løft.

1.1. Formål med kulturminneplanen

Kulturminneplanen skal være et styringsredskap for vern og forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer i årene fremover, og for videreutviklingen av museene i fylket. Planen skal ivareta fylkeskommunens delegerede myndighet og roller innenfor det nasjonale kulturminnevernet, og vise kulturminnevernets muligheter innenfor regional utvikling. Planen skal danne grunnlag for en videre utvikling av samarbeidet mellom fylkeskommunen, andre offentlige aktører, organisasjoner og private eiere av kulturminner. Den skal også peke på veien videre for Stiftelsen Østfoldmuseene og det nye felles gjenstandsmagasinet for

museene (Trollull), samtidig som rollene til de mindre museene og bygdetunene skal ivaretas.

I de fleste av kommunene er kulturminner og kulturminnevern erkjente satsningsområder, og det er et aktivt engasjement innenfor deler av det frivillige organisasjonslivet. Blant grunneiere, skoler og næringsliv gjøres det betydelig innsats for å ivareta våre kulturminner gjennom å formidle kunnskap om dem og ivareta og bruke dem på fornuftige og bærekraftige måter. Men det er store utfordringer. Altfor mange kulturminner og kulturmiljøer har for dårlig vern og utsettes for ukontrollerte inngrep, forfall og ødeleggelse. Det betydelige presset på arealene i Østfold innebærer samtidig press på kulturlandskap og kulturmiljøer. Spor fra og kunnskap om vår historie kan dermed gå tapt. Spørsmål som står sentralt i planen er derfor

- hvordan vi best kan ivareta våre kulturminneverdier, og
- hvordan disse kan bidra til regional utvikling i form av kunnskap, opplevelser, forankring og verdiskaping.

Planen har hovedfokus på områder der fylkeskommunen selv har virkemidler. Samtidig omtales hvordan andre sentrale aktører, særlig kommunene, i enda større grad kan gjøres i stand til å realisere visjonene på kulturminnefeltet. Utfordringene er mange:

- Hvordan kan Østfold bidra til å gjennomføre nasjonale mål for kulturminnevernet i eget fylke?
- Hvordan skal vi på bedre måter få den oppvoksende slekt til å ha fortiden som en meningsfull del av hverdagen?
- Hvordan virkeliggjøre visjoner om kulturminner som sentrale i verdiskaping, næringsutvikling og turisme, men på vernets premisser?
- Hvordan kan kommunene gjøres bedre i stand til å ivareta sine kulturminner og kulturmiljøer på en god og hensiktsmessig måte?
- Hvordan kan kulturminner og museer bli virksomme i den regionale utviklingen?

Dette er nøkkelspørsmål og utfordringer som denne planen skal gi et bidrag til å svare på. Planen skal fungere som grunnlag for beslutninger på alle nivåer innen kulturminnefeltet. Beslutningstagere skal med utgangspunkt i planen kunne gjøre prioriteringer både når det gjelder særskilte satsinger og løpende arbeid med vern, bevaring og bruk.

1.2. Vern og forvaltning av kulturminner

Kildevernet er den hovedbegrunnelse som ligger implisitt i kulturminneloven – Lov om Kulturminner av 9.juni 1978 nr. 50 med endringer sist av 1. januar 2009 (<http://www.lovdatabank.no/all/hi-19780609-050.html>. Forkortes kml). Kildene skal vernes og sikres både som vitenskapelig utgangspunkt og som grunnlag for opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet (kml § 1, 2. ledd).

Forvaltning innebærer styring eller administrasjon, og brukes gjerne om virksomhet som utøves av offentlige myndigheter. Kulturminneforvaltning står derfor for offentlig styring eller administrasjon av kulturminnefeltet.

Uttrykkene *kulturminnevern* og *kulturminneforvaltning* brukes noe om hverandre. Vernet kan gjennomføres på flere måter, slik som vern gjennom bruk, istandsetting og vedlikehold, vern gjennom dokumentasjon, vern av kilder gjennom arkeologisk utgravning, vern gjennom tilrettelegging og formidling, osv. Vernet blir et mål, mens forvaltning blir ett av flere redskaper for de ulike formene for vern, og en helt sentral oppgave for kulturminnevernet.

Kulturminnevernets virksomhet knyttet til vern og forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer er regulert etter kml. Fylkeskommunens delegerte myndighet etter kml er presisert i *Forskrift*

om faglig ansvarsfordeling mv. etter kulturminneloven av 9. februar 1979 nr. 8785, sist endret 1. januar 2005 (<http://www.lovdata.no/for/sf/md/md-19790209-8785.html>. Se vedlegg 7).

1.3. Kulturminner som grunnlag for forankring og opplevelse

Den rike kulturarven og de mange kulturminnene fra alle perioder av forhistorien og historien gjør Østfold attraktiv, både som hjemsted og som besøksmål. For ytterligere å styrke attraksjonsverdien er det en forutsetning at kulturminner og kulturmiljøer er tilgjengelige og at folk er i stand til å lese historiens avtrykk i landskap og bebyggelse. Derfor er formidling av kunnskap og videreutvikling av positive holdninger en viktig oppgave ved siden av bevaring av selve kulturminnene.

De historiske minnene er i ferd med å få en ny status som bidrag til samfunns- og næringsutvikling. Dette har tre dimensjoner, som delvis overlapper hverandre: Som bidrag til steds- og identitetsutvikling, som attraksjoner i reiseliv og besøksnæringer, og som element i å gjøre Østfold attraktivt for bosetning og nye etableringer. Forutsetningene er god ivaretagelse av og god tilgjengelighet til vår kulturarv.

Erfaring tilsier at hyppigheten av besøk utenfra henger sammen med lokalbefolkningens eget forhold til hjemstedet sitt. Positiv tilknytning til hjemstedet preger også folk som flytter ut, og som kommer tilbake på besøk. Mange inviterer gjester og lar dem få se og oppleve omgivelsene og attraksjonene. Vår egen opplevelse av hjemstedene våre, og hvordan vi ivaretar vår kulturarv, er viktige betingelser for en positiv bosetnings- og næringsutvikling i fylket.

Haldensvassdraget danner gode muligheter for spennende opplevelser. Både ved Brekke, Strømfoss og Ørje er det sluser. Med sine 26,6 m total løftehøyde i fire kamre er Brekke Nord-Europas høyeste sluseanlegg. Sluseanlegget ble bygget under ledelse av Engebret Soot og stod ferdig i 1852. Det ble gjenoppbygd i 1877 etter å ha vært utsatt for flom. Det nåværende anlegget stod ferdig i 1924 da vannfallene i Stenelva ble samlet i Brekke sluser og Krappeto, som lå lenger opp, ble neddemt. Samtidig ble kraftstasjonen ferdigstilt. Slusene ble benyttet til tømmerfløting helt fram til 1982. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

Kapittel 2. Mål og strategier

Kulturminner blir utsatt for mange trusler. Det er viktig at kulturminneverdiene er godt kjent, og at ukontrollerte ødeleggelses hindres. Bildet viser nyhogst like ved et fornminnefelt i Onsøy i Fredrikstad. Dagens hogstmaskiner kan lett gjøre uopprettelige skader om kulturminnene ikke er tilstrekkelig kjent. Foto: Lars Ole Klavestad © 2009.

I Fylkesplanen for perioden 2009-2012 (Østfold fylkeskommune 2009-1) er det formulert tre langsiktige hovedmål for utviklingen i Østfold:

1. *Levekår og folkehelse:* God livskvalitet for alle som bor i Østfold.
2. *Verdiskaping:* Østfold skal være attraktiv for mennesker og kapital, og tilby et velfungerende arbeidsmarked med et bærekraftig næringsliv preget av innovasjon, kompetanse og samhandling.
3. *Miljø:* Østfold skal være et fylke som ivaretar klima, natur og kulturlandskap, og som tar miljøhensyn i offentlig og privat sektor.

Visjonen for fylkesplanen er "*Grenseløse Østfold*". Dette er en visjon som passer godt også for Kulturminneplanen.

I Fylkesplanen er det formulert følgende delmål under hovedtema miljø (side 18), som i kulturminneplanen blir et

Hovedmål kulturminnevern

Hensynet til kulturminner og kulturmiljøer, med deres egenart og variasjon, vektlegges i samfunnsplanleggingen. Kulturminner og kulturmiljøer vernes, både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Nasjonal kulturminnepolitikk iverksettes på regionalt nivå og det legges til rette for at mangfoldet av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av så vel fylket som for levende lokalsamfunn.

Delmål 1 – Dokumentasjon

Kulturhistorisk kildemateriale skal ivaretas profesjonelt og effektivt som dokumentasjon av nåtid og fortid og slik at gode bevaringsforhold og tilgjengelighet sikres.

Strategier

1. Styrke dokumentasjonsarbeidet i kulturminneforvaltningen og ved museene.
2. Hindre ukontrollert ødeleggelse av kulturminner og kulturmiljøer gjennom å sikre, synliggjøre og skape aksept for dokumentasjonsverdien som ligger i kulturminner og gjenstandssamlinger.
3. Sikre at det er kunnskap og kapasitet tilstrekkelig til å forestå dokumentasjonsarbeidet i kulturminneforvaltningen og museene på en effektiv og profesjonell måte.

Delmål 2 – Forvaltning

Kulturminner i landskapet og i museene sikres godt vern og god bevaring over tid. Tapet av verdifulle kulturminner som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall skal minimaliseres.

Strategier

1. Styrke samarbeidet og forbedre rutinene mellom fylkeskommunen, kommunene og private aktører i arealplanarbeidet.
2. Styrke samarbeid, koordinering og bruk av kunnskap, kompetanse og kapasitet innenfor kulturminneforvaltningen, museumsvesenet og organisasjoner.
3. Utvikle styrings- og arbeidsredskaper for Stiftelsen Østfoldmuseene til å fylle sin rolle som konsolidert museum.
4. Utvikle Trollull til et effektivt og moderne gjenstandsmagasin for Østfolds museer, eventuelt med også andre funksjoner.

Delmål 3 – Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet

Tilgjengeliggjøring av kulturminner skal gi innbyggere i og besøkende til Østfold gode opplevelser og økt forståelse av menneskelig virksomhet gjennom tidene.

Strategier

1. Styrke samarbeidet mellom fylkeskommunen, kommunene, grunneiere, museene, reiselivsnæringen og organisasjoner.
2. Sikre at universell utforming blir et bærende prinsipp gjennom tilgjengeliggjøring av kulturminner for flest mulig, uavhengig av alder, funksjonsnivå eller kulturelle barrierer.
3. Gi særlig oppmerksomhet til utvalgte kategorier kulturminner som satsningsområder.

Delmål 4 – Regional utvikling

Østfold skal oppfattes som et spennende og mangfoldig fylke med en rik kulturarv, som det er attraktivt å bo i, besøke og etablere næringsvirksomhet i.

Strategier

1. Styrke østfoldingenes bevissthet om sitt hjemsted og betydningen av sin egen kulturarv.
2. Bruke Østfolds kulturminner, kulturmiljøer og kulturarv aktivt i utviklingen av attraktive bo- og leveområder.
3. Utvikle Østfold som reisemål gjennom satsing på kulturarvturisme.

I St.meld. nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner* (Miljøverndepartementet; side 16) er det formulert 3 delmål. Disse er nedenfor formulert som strategier til måloppnåelse under følgende delmål for Østfold:

Delmål 5 – Nasjonale mål

Nasjonale mål for kulturminnepolitikken skal oppfylles i Østfold innen 2020.

Strategier

1. Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimaliseres. Innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 prosent årlig.
2. Fredete og fredningsverdige kulturminner og kulturmiljøer skal være sikret og ha ordinært vedlikeholdsnivå innen 2020.
3. Den geografiske, sosiale, etniske, næringsmessige og tidsmessige bredden i de varig vernede kulturminnene og kulturmiljøene skal bli bedre, og et representativt utvalg skal være fredet innen 2020.

Kulturminnelovens formål (§ 1)

Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.

Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressursene som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.

Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneressursene, skal det legges vekt på denne lovs formål.

(Lov om kulturminner av 9. februar 1979 nr. 8785, sist endret 1. januar 2007).

Os kirkegård i Halden har en utforming man ikke finner andre steder i Østfold. Gravene er anlagt i terrasser oppover i en bratt skråning. Trapper og smale gangveier binder området sammen. Kirkegården har visuell kontakt med både Fredriksten festning og byen. Kirkegårdene og gravminnene er viktige kulturminner. For hver kirkegård bør det utarbeides en verneplan med kriterier for hvilke gravminner og strukturer som skal bevares. Foto: Lars Ole Klavestad © 2009.

3. Østfolds rike historie

*Østfold er et viktig industrifylke. Stenhogging, sagbruk, teglverk, papirfabrikker, jernverk, glassverk og kraftproduksjon er viktige stikkord. Industrien var nært knyttet til elvene og fossene. Bildet viser flott industriarkitektur i tegl i Tistedalen. Legg merke til de mange flotte detaljene i eksteriøret.
Foto: Lars Ole Klavestad © 2009.*

3.1. Et kulturhistorisk tverrsnitt av Østfold

I utstrekning er vårt fylke lite, men det er stort når det gjelder kulturminner. Østfold har en rik kulturhistorie som har satt tusenvis av spor fra alle perioder. Typisk for bosetnings- og næringshistorien i Østfold er tilknytningen til kysten, vassdragene og morenene. Det var her det viktigste ressursgrunnlaget var, og dette var samtidig de viktigste kommunikasjonslinjene til sjøs og til lands (se kart, [vedlegg 2](#)).

Fra de første spede spor etter mennesker og til i dag var og er det et gjensidig påvirkningsforhold mellom mennesker og natur. De to eller ganske få jegerne som tilbrakte noen dager og netter på de små holmene som mange tusen år senere skulle bli hetende Høgnipen (Degernes, Rakkestad), levde som i de etterfølgende flere tusen år av naturens eget overskudd. Selv om jakt, fangst og sanking har betydd mye for økonomi og næringsliv i Østfold til alle tider, er det produksjonsøkonomien som har skapt de fysiske forandringene av landskapet. Den vel 5000 år gamle produksjonshistorien i Østfold startet med et begynnende jordbruk – husdyrhold og noe korndyrking – i yngre steinalder.

Fra eldre steinalder finner vi tallrike boplasser i gamle bukter og viker, og på lune terrasser ved datidens strandlinjer (se kart, [vedlegg 3.1-3](#)). Sporene etter tidlig jordbruksbosetning finner vi særlig på og langs de lettdyrkede morenene, mens leirslettene egnet seg godt til beitemark. Mange av sporene etter forhistoriske aktiviteter er godt synlige og har fremdeles en dominerende plass i det nåtidige kulturlandskapet, slik som helleristninger, ulike typer gravminner, forsvarsanlegg og de eldste kirkene. Mange fornminner er vanskelige å se for det utrente øye, slik som steinalderboplasser og grunt innhogde helleristninger, og mange er slett ikke synlige på markoverflaten; det må arkeologiske undersøkelser til før de kan påvises. Eksempler på slike er rester etter hus og andre bosetningsspor, graver og rituelle anlegg som ikke er markert over bakken, og dyrkningsspor.

Uoppmalte helleristninger fra bronsealderen i tunet på Lilleborge i Borge. Furene kommer godt frem med skrå belysning. I Østfold er det kjent rundt 450 felt med helleristninger, de aller fleste hugget i granitt. Figurene er fremdeles godt synlige i berget etter rundt 3000 år. Bildet viser skip og lurblåsende menn. Foto: Lars Ole Klavestad © 2008.

Glimt fra Østfolds forhistorie

(Se kart, [vedlegg 5.](#))

Selv om alle forhistoriske perioder er rikelig representert med funn og forninner i Østfold, er det visse perioder som dominerer mer enn andre. Det er spesielt mange funn fra perioden 1800 f.Kr.-500 e.Kr. – bronsealder og eldre jernalder. De mange årrøysene langs kysten og vassdragene og de mange helleristningsfeltene knytter Østfold tett sammen med Bohuslän. Østfold er det fylket i landet med flest helleristninger. Store og små gravfelt med røyser, hauger og steinsetninger fra førromersk (500 Kr. – 0) og romersk (0-400 e.Kr.) jernalder finnes over store deler av fylket, og det er kjent 71 bygdeboger. I de siste årene har det vært mulig å påvise hus fra bronse- og jernalder, og antallet øker fra år til år gjennom bruk av flateavdekning som undersøkelsesmetode.

I forhold til Vestfold er yngre jernalder i Østfold (ca. 550-1030) forholdsvis lite synlig. Årsaken kan være politiske eller økonomiske forskjeller mellom regionene, eller skyldes at vi ennå ikke har funnet alle spor. Likevel er det gjort viktige funn i Østfold fra denne perioden, og de siste årene har både hus og graver i betydelig antall kommet for en dag. Tuneskipet fra rundt år 900 som ble utgravd i 1867, sammen med andre rike funn fra gårdene Haugen og Rostad i nåværende Rolvsøy i Fredrikstad, er av de mest sentrale funn fra norsk vikingtid. Helt på tampen av vikingtiden anlegger Olav Haraldsson – som etter sin død ble Olav den Hellige – kongsgården og byen Borg. Det meste av den gamle byen forsvant i det store leirraset nedenfor Sarpefossen i 1702.

Bortsett fra kirker og ruiner fra middelalderen har vi nesten ikke bevarte bygninger i Østfold fra de første århundrene etter det første tusenårsskiftet. De eldste stående trebygningene i Østfold er Jutulbua i Askim fra 1542-44 og en låve på Vestre Bråte i Hobøl fra rundt 1560. Kun ganske få bygninger fra 1600-tallet er bevart, og det er først fra 1700-tallet av at vi har bevart en bygningsmasse som er relativt representativ for Østfold med hensyn til stil og arkitektur. Dette dreier seg om bygninger og anlegg knyttet til jordbruksdrift, aktiviteter knyttet til kyst og vassdrag, oppkomsten av byer og tettsteder, industri og næringsliv, organisasjonsliv, trosliv og forsvar.

Sporene etter tidligere virksomheter blander seg med, og inngår i, dagens landskap. Bosetningsmønster og kommunikasjonslinjer, som vei og senere jernbane, henger nøye sammen med naturbetingelser og næringsgrunnlag: jord, skog, granitt, leire, jern, elver, fosser, kyst og hav. Produktene ble fraktet ut i verden på seilskip og senere motorskip, blant annet bygget på skipsverftene i Fredrikstad og Moss. Naturressursene ga grunnlag for velstand for noen, men ikke for alle. Under de mange herregårdene og storgårdene var det småbruk og husmannsplasser. Rundt verkene og brukene ved vassdragene og fossene (teglverk, sagbruk, jernverk, glassverk, møller osv.) vokste det frem små samfunn og tettsteder preget av enkle arbeiderboliger. De bedre bemidlede bygde lystgårder og tilbrakte

fritid i kuranstalter, på lystseilas og på reiser hvor de brakte inntrykk om stil, skikker og smak med hjem. Det gjorde også sjøfolkene, om enn under ganske andre betingelser.

Østfolds topografi og geografiske beliggenhet gjorde fylket særskilt utsatt i urolige tider, noe de mange forsvarsverkene langs kysten og elveløpene vitner om. Når stormaktene kriget mot hverandre, ble Norge trukket inn, og ikke minst Østfold som grenseområde. I flere situasjoner ble Østfold direkte involvert, slik som under hendelsene i 1716-18. Også i 1814 hadde Østfold en sentral rolle som krigsarena, men også som arena for diplomati og fredsbygging: Mossekonvensjonen av 14. august åpnet veien for det som er kalt "Pax Scandinavica" (vedr. 1814, se del 2, kap. 7.5.2).

Utenfor Østfolds kyst er det påvist en rekke skipsvrak. Det mest kjente er *Lossen*, en fregatt bygd på Isegran i Fredrikstad i 1684. Den sank ved Papperhavn på Vesterøy julaften 1717, og vraket ble fagmessig undersøkt på slutten av 1960-tallet. Norsk Maritimt Museum har ansvar for skilting av kulturminner under vann.

I løpet av de siste 100 år har det skjedd store endringer i næringsgrunnlag, byggeskikk, bosetningsmønster og landskap i fylket vårt. Også sporende etter disse endringene er det viktig å ta vare på for ikke å skape hull i fremtidige generasjoners kulturarv.

3.2. Kulturminner som er typiske for Østfold

Noen kategorier kulturminner skiller seg ut som karakteristiske, typiske eller representative for Østfold, og peker seg ut som særlige satsningsområder (se del 2, kap. 2 og 7.6). Flere av kulturminnene hører hjemme i flere enn én av kategoriene nedenfor:

Kulturminner fra bronsealder og eldre jernalder

Østfold er det fylket i landet med flest helleristninger fra bronsealderen (ca. 1800-500 f.Kr.), ca. 450 felt. De store gravfeltene i Østfold viser begravelser fra hele jernalderen, men tyngdepunktet er eldre jernalder, spesielt romersk jernalder (Kr.f. – 400 e.Kr.). Mange av våre 71 bygdeboger skriver seg sannsynligvis også fra denne perioden. Nye registreringsmetoder har de senere årene avdekket til en rekke nye fornminner knyttet til bosetning og jordbruk i bronse- og jernalder.

Kirker

I Østfold er det 16 stående steinkirker og tre kirkeruiner fra middelalderen, hvorav en hører med til Værne klosterruin i Rygge. Ytterligere 2 kirker er fra før 1650 og er automatisk fredet. I tillegg er 21 listeførte kirker under særskilt vern (se vedlegg 9.1-2).

Landbrukets kulturminner

Landbrukets kulturlandskap representerer en viktig del av Østfolds nærings- og bosetningshistorie. Herregårder (vedlegg 11), husmannsplasser, våningshus og driftsbygninger preger landskapet, og flere av dem er fredet eller verneverdige. Opprettholdte arealer for beite og åkerdyrking gir sammenhengene i og forståelsen av kulturlandskapene.

Nærings- og industriminne

Kulturminner knyttet til næring og industri utgjør mye av Østfolds identitet, og de avspeiler fylkets beliggenhet, topografi og naturressurser. Minnene etter den tidlige nærings- og industrihistorien i Østfold er uløselig knyttet sammen med lokaler for diverse organisasjons- og foreningsliv, og med temaområdet arbeiderkultur.

Kulturminner ved kyst og vannveier

Frem til veibyggingen skjøt fart på 1800-tallet var vannveiene langs kysten og i elvene viktigste transportårer, og båten det viktigste transportmiddelet. Sjøfangst og fiske har vært

viktig næring i Østfold til all tid, og fra alle perioder er det kulturminner knyttet til bosetning, handel, fiske, industri og ulike virksomheter knyttet til kysten, vassdragene og fossene. Fartøyer, forlislokaliteter og kulturlag knyttet til havnelokaliteter under vann er kulturminner som er forbundet med både næringshistorien og forsvarshistorien. Østfold fylkeskommune har overtatt ansvaret som vannregionmyndighet for Glommavassdraget fra juni 2010. Dette innebærer utfordringer også med hensyn til kulturminner (se del 2, kap. 5.2.5).

Samferdsel

Kulturminner knyttet til samferdsel utgjør en viktig del av vår kulturhistorie, og veirelaterte kulturminner er en viktig del av kulturlandskapet. Statens vegvesen har utarbeidet en verneplan (2002) som omfatter vernede og verneverdige veier, bruer og veirelaterte kulturminner fra ulike perioder. Fra Østfold er 7 objekter med på listen ([vedlegg 6.2](#)). Fire anlegg knyttet til jernbaneanlegget i Østfold (Vestre Linje i 1879, Østre i 1887) er fredet.

Trehusbebyggelse

Trelasthandel med utlandet på 1500- og 1600- tallet dannet grunnlaget for sagbrukene, og dermed for lokaliseringen av ladesteder og fremveksten av tettsteder ved utløpet av de tre store vassdragene. Den gamle tette trehusbebyggelsen – i stor grad arbeiderboliger – ser vi nå som en verdifull del av vår bygningsarv. Også bygninger knyttet til landbruket, fisket og kirken er i dag viktige kulturminner i Østfold.

Forsvarsanlegg

Østfolds geografiske beliggenhet og politiske forhold er en viktig årsak til de uvanlig mange forsvarsanleggene. I tillegg til de forhistoriske bygdeborgene har vi i fylket, med stort og smått, 53 anlegg ([vedlegg 10.1-2](#), men uten at anlegg fra 2.verdenskrig er tatt med). Dette viser i hvilken grad Østfold var involvert i kriger, maktkamper og trusler utenfra. Noen av forsvarsanleggene har en viktig plass i norgeshistorien.

Råde middelalderkirke ligger på toppen av Raet – morenen som isfronten skapte for rundt 11.000 år siden. Kirkestedet hever seg majestetisk over Rådesletta og Skinnerflo i forgrunnen. Foto: Lars Ole Klavestad © 2008.

Geologi, kvartærgeologi og landskap

Gjennom millioner av år foregikk de voldsomme omdannende prosessene som ledet frem til det Østfold-landskapet vi kjenner i dag. Det som i særlig grad karakteriserer landskapet, er grunnfjellet i granitt og gneis, sprekedalene og resultatene etter isavsmeltingen mot slutten av siste istid (15.000-11.000 før nåtid). Da begynte det som skulle bli Østfold, gradvis å heve seg opp av havet. Sand- og grusmorenene og leireslettene ble dannet. Innsjøer ble demmet opp av morenene og elvene brøt gjennom de gamle havslettene og dannet dype ravinedaler (se Østfolds historie, bind 1).

I samspillet mellom geologiske krefter og isens arbeid finner vi grunnlaget for de store variasjonene i landskapet. Fremdeles er ikke landhevingen helt avsluttet. Landet hever seg i dag 3 mm per år (30 cm pr. 100 år), og forholdet mellom land og sjø er under stadig endring, selv om dette går svært mye langsommere enn tidligere ([vedlegg 3.1-3](#)). Gjennom de siste hundreårene har menneskenes forming og forandring av landskapet vært langt sterkere endringsfaktor enn naturkreftene.

3.3. Regionalt verdifulle kulturmiljøer

I kml § 2 defineres kulturmiljøer som områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljø og kulturlandskap er i denne sammenhengen ikke det samme. I begrepet kulturlandskap legges mer vekt på det biologiske aspektet ved menneske-/landbrukspåvirkning.

I Østfold er det mange områder med spor etter bosetning og menneskelig virksomhet fra flere perioder. Kombinasjonen av forhistoriske og historiske kulturminner i samme landskap, ofte med en tidlig kirke og gamle stedsnavn, gjør slike områder særlig interessante og viktige å ta vare på.

I datagrunnlaget til fylkesplanens arealstrategi ble det i 2008 utpekt en rekke særlig verdifulle kulturmiljøer (se vedlegg 4.1-2 for en kort beskrivelse av hvert kulturmiljø med kart). De fleste kulturmiljøene er knyttet til de topografiske strukturene som dominerer fylket, både med hensyn til de visuelle landskapsdragene, og som premisser for menneskelig virksomhet gjennom historien. Strukturene har vært grunnleggende for bosetting, næringsliv, samferdsel og kultur: Raet og de tre store vassdragene Morsavassdraget med Hobøelva, Vansjø og Mosseelva, Glomma og Haldenvassdraget.

Skjeberg middelalderkirke sett fra nord.
Takrytteren er fra 1653.
Foto: Lars Ole Klavestad © 2005.

Kulturmiljøet omkring Skjeberg kirke

Området rundt Skjeberg kirke og prestegård er et kulturmiljø med sterke historiske og landskapsmessige kvaliteter. Den hvitkalkede steinkirkens plassering på toppen av en markant kolle midt mellom Raet og Skjebergkilen er neppe tilfeldig. Gamle gårdnavn som Vik, tett opptil kirken, vitner om at kilen en gang sto nær opptil kirkeberget. Skjeberg kirke er en av Østfolds største steinkirker fra middelalderen. Den ble sannsynligvis bygget på 1100-tallet. Funn av skjærbrent stein og flintavslag viser at det på kollen kan ha vært bosetning tilbake til yngre steinalder. I området rundt kirken og inne på kirkegården finnes det også flere helleristningsfelt fra bronsealderen og gravhauger fra jernalderen; høydepartiet må ha spilt en viktig rolle over svært lang tid. Den eldste kirkegården omgis av torvtekket steingjerde og store trær. To av eierne på Hafslund hovedgård, som i sin tid eide kirken, er minnet med egne gravkapeller. Tett inntil middelalderkirken ligger den fredete prestegården med sine tre fløyer. På sørsiden av prestegården ligger fremdeles hagen som har sitt utgangspunkt i husbyggingen på 1730-tallet. Den er strengt symmetrisk og formet som et nedsenket parterre som ender i en stor dam.

Kapittel 4. Forutsetninger og definisjoner

Fiskerhavna i Kuvauen på Vesterøy på Hvaler består av 13 vedtaksfredete sjøboder. De er bygget 1871-1937. I dag brukes bodene i stor grad som fritidsboliger, men de har beholdt det meste av sitt opprinnelige preg og danner et kulturmiljø. Bodene ble fredet av Riksantikvaren i 1992 med hjemmel i Kulturminneloven. Fredningen omfatter også et videre område rundt bygningene for å bevare virkningen av kulturminnene i miljøet. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

4.1. Forutsetninger

I et mangfoldig samfunn kan vi ikke kreve at alle skal være like interessert i alt; heller ikke i kulturminner og kulturminnevern. Mangfold betyr at innbyggere og besøkende har ulike interesser som til sammen skaper dynamikk og spenning, dybde og bredde innenfor en helhet. Hovedutfordringen og hovedoppgaven for kulturminnevernet er å bidra til et samfunn der alle skal ha og utøve respekt for fortidens materielle etterlatenskaper (kulturminner), og for samfunnets kollektive beslutning (kulturminneloven) om at de skal vernes, bevares og forvaltes på best mulig måte for nåtiden og fremtiden (kulturminnevern).

En forutsetning for å lykkes er at kunnskap om og aksept for de verdiene og den egenart kulturminnene i Østfold representerer, er til stede hos offentlige og private samfunnsaktører og i befolkningen generelt. En annen forutsetning er at fylkeskommunen og museene, i samarbeid med kommunene, frivillige organisasjoner og private eiere, har tilstrekkelig kapasitet og kunnskap til å ivareta kulturminnene på en god måte. Endelig er det en forutsetning for et funksjonelt og effektivt kulturminnevern at virkeområdet har styrke og status som viktig politikkområde.

For å kunne virkeliggjøre visjonene på kulturminneområdet, må vi ha et fundament i form av godt og effektivt vern av kulturminner og kulturmiljøer. I tillegg trengs strategier, tiltak og virkemidler som realiserer vernede objekters og områders merverdi for den regionale utviklingen. Slik vil også interessen for vern og bruk av kulturminner vekkes hos flere aktører.

4.2. Definisjoner

Kulturminneloven gir i § 2 følgende definisjoner på kulturminner og kulturmiljøer:

”Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Etter denne lov er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes.”

Kulturminner kan være bygninger og bygde anlegg, gravhauger, tufter, helleristninger, båter, bruer eller veifår. De kan være fra forhistorisk tid (fornminner, førreformatoriske kulturminner; kml § 4 gir en liste over kulturminner fra oldtid og middelalder som er automatisk fredet) eller fra nyere tid (etterreformatoriske kulturminner). Det skilles mellom løse og faste kulturminner. Faste kulturminner er forankret i bakken, løse kulturminner er gjenstander av forskjellig slag.

Et *kulturmiljø* er et område der kulturminner danner en helhet eller en sammenheng, gjerne på tvers av tid. Kulturmiljøer kan for eksempel være en bydel, et gårdstun med landskapet rundt, et område med middelalderkirke og gravfelt eller et industriområde med fabrikker og boliger.

Kulturlandskap er ikke nevnt i kml men er et begrep som ofte brukes når oppmerksomheten rettes mot den menneskelige påvirkningen i naturlandskapet. Det defineres derfor som landskap som i større eller mindre grad er påvirket av mennesker, i motsetning til ”naturlandskap”. Vanligvis brukes det om jordbrukslandskapet.

Hellekiste fra yngre steinalder på gårdstunet på Fange søndre i Aremark. Den ble undersøkt og restaurert av arkeologen A.W. Brøgger i 1919. Hellekistene dateres til slutten av steinalderen, ca. 2400-1800 f. Kr., og det er i dag kjent 11 slike i Østfold. De fleste ligger langs Haldenvassdraget i Aremark og Marker. Førreformatoriske kulturminner er automatisk fredet. Foto: Lars Ole Klavestad © 2006.

4.2.1. Førreformatoriske kulturminner

Førreformatoriske eller automatisk fredete kulturminner er kulturminner som er fredet direkte etter kml. Alle faste kulturminner (arkeologiske kulturminner, fornminner) fra før Reformasjonen, dvs. år 1537, er automatisk fredet. Til den automatiske fredningen hører en vernesone på minimum 5 meter målt ut fra kulturminnets ytre avgrensing eller så langt det er nødvendig for å verne det mot tiltak som er egnet til å skade eller skjule det (kml § 6, kfr. § 3). Skipsfunn (kml § 14) og samiske kulturminner som er eldre enn 100 år (kml § 4) er også automatisk fredet. I Østfold finnes det ikke samiske kulturminner.

Staten har eiendomsrett til løse kulturminner (arkeologiske gjenstander) eldre enn fra 1537 som kommer for dagen tilfeldig, ved markarbeider, ved utgravninger eller på annen måte, og til mynter fra før 1650 (kml § 12). Staten har også eiendomsrett til båter med tilbehør, last osv. eldre enn 100 år når det ikke er mulig å finne eier (kml § 14).

4.2.2. Etterreformatoriske kulturminner

Stående byggverk med opprinnelse 1537–1649 er automatisk fredet dersom ikke annet er bestemt. Kulturminner som ikke er automatisk fredet, kan fredes gjennom enkeltvedtak etter kml § 15. Dette gjelder byggverk og anlegg eller deler av slike av kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi, fast inventar og i særlige tilfeller også løst inventar. Tilsvarende kan områder rundt fredete kulturminner fredes etter kml. § 19, og kulturmiljøer etter kml § 20. Vedtaksfredning kan omfatte bygninger og anlegg yngre enn 1649, kulturmiljøer og båter. Bygninger og anlegg i statens eie kan fredes gjennom forskrift (kml. § 22a). (Se fredningslister og geografisk fordeling, vedlegg 6.1-3)

Mange bygninger og anlegg i Østfold er verneverdige selv om de ikke er fredet. Det at de ikke er fredet, behøver ikke bety at de er mindre verdifulle eller viktige å ta vare på. Kulturminner som ikke er fredet, kan få ekstra beskyttelse blant annet gjennom regulering etter pbl.

4.2.3. Historiske hendelser, tro og tradisjon

I følge kml. § 2, 1 er lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til, definert som kulturminner. Dette er spesielt aktuelt i forhold til samiske kulturminner, men gjelder også steder for historiske slag, helgenkilder, mytiske hendelser osv.

Fredriksten festning er et viktig landemerke, kulturminne og symbol i Halden. Forsvarsverkene er særpregede kulturminner i grensefylket Østfold. De spenner i tid fra eldre jernalders bygdeborger til forsvarsanleggene fra 2. verdenskrig. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

Kapittel 5. Kulturminnevernet i Østfold

Spydeberg bygdetun ble innviet i 1952. Det ligger vakkert til på et område hvor det fra før var et gravfelt fra jernalderen. Gravhaugene er bevart i utkanten av tunet, slik det gjerne er tilfelle på gamle gårder. Til venstre sees gamlestua fra Hov som stammer fra 1741. Bygdetunet i Spydeberg eies av Spydeberg historielag, som har nedlagt et stort arbeid her. Takket være bygdetunene er mange gamle bygninger i fylket ivaretatt og satt sammen som gamle gårdstun og miljøer. Dagens vernetanke legger mer opp til at bygningene bevarer i sitt opprinnelige miljø.

Foto: Lars Ole Klavestad © 2009.

Det samlede kulturminnevernet i Østfold omfatter både offentlige og private aktører: Kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen, museene, kommunene, organisasjoner og eiere. Kulturminnevernet er politisk styrt på alle forvaltningsnivåer.

5.1. Lover og forskrifter

Kulturminnevernets virksomhet knyttet til vern og forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer er først og fremst regulert etter *Kulturminneloven*. Det sterkeste virkemiddelet loven gir, er fredning; enten direkte gjennom loven (automatisk fredete kulturminner) eller gjennom vedtak eller forskrift.

Kulturminneloven - historikk

Allerede før 1870 vokste det frem en erkjennelse av at de fysiske minnene fra fortiden trengte særskilt beskyttelse. 1897 ble et forslag til lov om bevaring av minnesmerker m.v. fra fortiden fremlagt for Stortinget. Hovedproblemet var hvordan man kunne sikre og beskytte faste fortidslevninger som nasjonens eiendom. Men det var først med utgravningen av Oseberggraven i 1904 at temaet ble kritisk for alvor og et spørsmål om politikk. Denne utgravningen ble den direkte foranledningen til vedtaket av den første fornminneloven i 1905. Loven er senere endret flere ganger, og heter nå Kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9. februar 1979 nr. 8785, sist endret 1. januar 2007).

Forskrift om faglig ansvarsfordeling mv. etter kulturminneloven av 9. februar 1979 nr. 8785, sist endret 1. januar 2007, setter regler for hvilke instanser som er rette myndighet i forhold til de ulike paragrafene i kml (Riksantikvaren, de arkeologiske landsdelsmuseene, sjøfartsmuseene, fylkeskommunene / Sametinget, NIKU-Norsk Institutt for Kulturminneforskning) (se vedlegg 7 for oversikt over myndighet delegert til fylkeskommunene etter kml).

Plan- og bygningsloven av 27. juni 2008 nr. 71 med endringer sist av 1.juli 2010 er det viktigste redskapet for kommunene i å ta vare på kulturarven for fremtiden. Kulturminner og kulturmiljøer kan gjennom denne loven i første rekke sikres gjennom kommuneplanens arealdel eller reguleringsplan. Pbl benevnes ofte "kommunenes egen vernelov", siden den gir gode muligheter for vern og sikring av kulturminner og kulturmiljøer.

Straffeloven har én bestemmelse som beskytter kulturminner mot ødeleggelse, nemlig generalklausul mot miljøkriminalitet (§ 152 b, vedtatt ved lov av 11.6.1993 nr. 81). Bakgrunnen for generalklausulen var en erkjennelse av at straffelovgivningen var for svak for de groveste tilfellene av miljøkriminalitet. Det er også en straffebestemmelse i kml (§ 27). For mer utfyllende informasjon om lovverket hva gjelder kulturminner og kulturmiljøer, se Holme (red.) 2001 – 1-2, og nettutgaver av lover, forskrifter og veiledere (www.odin.no og www.riksantikvaren.no).

5.2. Offentlige aktører

De sentrale aktørene innenfor kulturminneforvaltningen er (for nærmere beskrivelse av aktørene og deres roller og oppgaver, se vedlegg 8):

- Miljøverndepartementet
- Riksantikvaren – Direktorat for kulturminneforvaltning
- De arkeologiske landsdelsmuseene i Oslo, Bergen, Stavanger, Trondheim og Tromsø
- Sjøfartsmuseene i Oslo, Bergen, Stavanger, Trondheim og Tromsø
- NIKU – Norsk institutt for kulturminneforskning
- Nasjonale Festningsverk
- Den regionale kulturminneforvaltningen (fylkeskommunene/Sametinget)
- Kommunene

5.3. Kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen

Den fylkeskommunale kulturminneforvaltningen skal:

- Iverksette nasjonal kulturminnepolitikk på regionalt nivå.
- Være førstelinje forvaltningsinstans og avgi planuttalelser på vegne av den samlede kulturminneforvaltningen.
- Legge til rette for at mangfoldet av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av levende lokalsamfunn.
- Innenfor fylkeskommunens rolle som regional utviklingsaktør, bidra aktivt til positive synergieffekter innenfor regional utvikling.
- Fungere som samarbeidspartner, rådgiver og serviceorgan for kommunene, andre offentlige instanser, frivillige institusjoner og organisasjoner, private eiere og allmennheten, og innenfor fylkeskommunen som organisasjon.

- Bidra til at private eiere av kulturminner gjennom rådgivning, bistand og økonomisk støtte gjøres i stand til å bevare og vedlikeholde kulturminner på egen eiendom.
- Arbeide for at det er til enhver tid finnes ressurser, kunnskap, verktøy og kapasitet i kulturminnevernet tilstrekkelig til å kunne imøtekomme kommuner, enkeltpersoner, institusjoner og organisasjoner med tilfredsstillende saksbehandling, rådgivning, informasjon, begrunnelser og forklaringer innenfor aktuelle områder, situasjoner og temaer.
- Bidra til at museenes gjenstandssamlinger, arkiver og annet kildemateriale er tilfredsstillende og effektivt ivaretatt, forvaltet og fremvist under hensiktsmessige bevarings- og formidlingsforhold, og til økende besøkstall og oppslutning.

5.4. Museene og deres roller og oppgaver

Museene har ikke et eget lovverk å arbeide ut fra, men *International Council of Museums* (ICOM) etiske regler trekker opp noen allment aksepterte hovedlinjer for hvordan museer og museumsansatte skal forholde seg til etiske utfordringer i museumsarbeidet.

I 2009 kom Museumsmeldingen (St.meld. nr. 49 (2008-2009), KKD). Med utgangspunkt i det nye museumslandskapet som er skapt etter konsolideringsprosessene over hele landet, foreslås i meldingen følgende hovedmål for museumssektoren (kap. 2.3 og 10.2). Disse målene må også Østfoldmuseene innrette sin virksomhet mot å oppfylle:

- **Forvaltning:** Museenes samlinger skal sikres og bevares best mulig for ettertiden og gjøres tilgjengelig for publikum og for forskning. Viktige delmål vil være gode sikrings- og bevaringsforhold samt prioritering og koordinering av samlingene.
- **Forskning:** Forskning og kunnskapsutvikling ved museene gir nødvendig faglig grunnlag for innsamling, dokumentasjon og formidling. Et delmål vil være økt forskningssamarbeid, både i de landsomfattende museumsnettverkene og mellom museene og forskningsmiljøer i kunnskapssektoren.
- **Formidling:** Museene skal nå publikum med kunnskap og opplevelse og være tilgjengelige for alle. Det innebærer målrettet tilrettelegging for ulike grupper og aktuell formidling som fremmer kritisk refleksjon og skapende innsikt.
- **Fornyning:** Gjennom faglig utvikling, nytenking og profesjonalisering, skal museene være oppdaterte og aktuelle i alle deler av sin virksomhet, være solide institusjoner og ha en aktiv samfunnsrolle. Et delmål vil være å utvikle digital forvaltning og formidling.

5.4.1. Museene i Østfold

Stiftelsen Østfoldmuseene

Etter at en lengre konsolideringsprosess var avsluttet i 2005, ble Østfoldmuseet opprettet, mens Halden historiske Samlinger og Fredrikstad museum valgte å stå utenfor. Medio 2008 kom igjen konsolideringsspørsmålet på dagsorden, etter et innspill fra kultur- og kirkeministeren som ikke betraktet Østfolds museer som konsolidert. Bakgrunnen for den nasjonale museumsreformen var å skape færre og større museumsenheter.

Det ble da satt i gang en politisk prosess etter initiativ av fylkesordføreren med formål full konsolidering. Etter en gjennomført samarbeidsprosess i 2009 ble Stiftelsen Østfoldmuseene etablert 1.januar 2010 (se vedlegg 13.2).

Museets hovedroller:

- Ivareta sine oppgaver i særlig grad innenfor sine tre kjerneområder – dokumentasjon, samlingsforvaltning og formidling – på en profesjonell og tilfredsstillende måte.

- Bemanningmessig og økonomisk være i stand til å oppfylle sine roller som drivkrefter i det regionale og lokale samfunns- og kulturliv.
- Stå for relevant kunnskapsproduksjon, tilby offentlige og private instanser faglige konsulenttjenester og ivareta andre oppdrag innenfor deres kompetanseområder.
- Drive forskning og utredningsarbeid.

Lokalmuseer og bygdetun

De fleste kommunene i Østfold har enten et lite lokalmuseum eller et bygdetun. I Østfold er det et betydelig antall lokalmuseer, bygdetun og mindre samlinger i kommunalt eller privat eie, og kulturminneanlegg med musealt preg (se oversikt i [vedlegg 13.3](#) og kart over Østfolds museer, [vedlegg 13.1](#)). De fleste bygdetunene ble etablert på 1940-50-tallet, og de fleste er eid av historielag, private stiftelser eller kommuner. Bygdetunene viser, gjennom tilflyttede bygninger, eksempler på hvordan en østfoldgård eller et lite samfunn kunne være rundt 1700-1800 tallet. Vedlikeholdet er varierende, både i kvalitet og med hensyn til historisk autentisitet.

Bygdetunene og lokalmuseene er ofte drevet på dugnad og frivillig basis av historielagens medlemmer. Det varierer i hvilken grad vertskommunen bidrar økonomisk til driften og til spesielle prosjekter. Museumstjenesten i Østfold gir råd og bistand når det gjelder bygningsvedlikehold, gjenstandsbevaring og utstillinger til de museene som tidligere var inne i tilskuddsordningen for halvoffentlige museer (tilskuddsordningen ble gradvis avvirket ved museumsreformen i Østfold i fom. 2002). Noen museer var ikke med under den tidligere tilskuddsordningen, og faller nå utenfor Museumstjenestens arbeidsområde.

5.4.2. Dokumentasjon

I Østfold utføres dokumentasjonsarbeidet av de kulturhistoriske museene, siden vi ikke har rendyrkede naturhistoriske museer, kunsthistoriske museer eller arkitekturmuseer i fylket. (For nærmere beskrivelser, se del 2, kap. 5.3). Punkt Ø har ikke museal funksjon, og faller utenfor denne planen.

Det kulturhistoriske materialet som berøres av museenes dokumentasjonsarbeid, kan sammenfattes i to hovedkategorier:

- Den materielle, som vi kan se og ta på: gjenstander, foto, bygninger og arkiver.
- Den immaterielle, som vi ikke kan se og ta på: menneskers opplevelser, viktige hendelser, informasjon om hvordan en viss type arbeid skal utføres, myter, folketro, skikker og sosiale strukturer. Dokumentasjonen foregår gjennom fortellinger, intervjuer og handlingsbåren kunnskapsformidling.

Museenes dokumentasjonsarbeid dekker følgende områder innenfor den materielle hovedkategori:

- Gjenstandsdokumentasjon
- Fotodokumentasjon
- Arkivdokumentasjon
- Dokumentasjon av fredete og verneverdige bygninger ved museene
- Dokumentasjon av bygningsvedlikehold ved museene
- Dokumentasjon av industriminne
- Samtidsdokumentasjon.

5.4.3. Gjenstandsdokumentasjon

I Østfold har Museumstjenesten, i samarbeid med de bemannede museene, utarbeidet faste rutiner for dokumentasjon av gjenstander (se del 2, kap. 5.3.2).

Registreringer foregår:

- i en regional registreringsdatabase for kulturhistorisk materiale (PRIMUS)
- ved fysisk merking av gjenstander
- ved dokumentasjonsfotografering av gjenstander.

De bemannede museene i Østfold opprettet høsten 2008 en felles, regional database for dokumentasjon av gjenstander, fotografier, bygninger og kunst – PRIMUS, som i dag benyttes av de fleste store museer i landet. Fylkeskommunen har bidratt med midler til etablering av basen, og gir de bemannede museene tilskudd til å dekke de årlige driftskostnadene.

PRIMUS har to viktige betydninger for museenes interne arbeid. For det første får museenes ansatte innsyn i hvilket materiale de andre museene forvalter, og for det andre bidrar en slik regional base til at det felles gjenstandsmagasinet Trollull på Mysen kan driftes på en effektiv måte. Det vil også bli til stor nytte for publikum når østfoldbasen blir søkbar på Internet og dermed tilgjengelig for alle.

5.4.4. Fotobevaring

Fotografiet er ungt som kildemateriale. Likevel utgjør fotosamlingene som museene, arkivene, historielagene, bibliotekene og private eiere forvalter, en stor utfordring med hensyn til kartlegging og bevaring for ettertiden. Det må gjøres utvalg og prioriteringer.

Innlånt fotografisk originalmateriale blir digitalisert av Østfoldmuseene – Østfold fylkes billedarkiv, eller levert inn til oppbevaring og deponering i magasin for å oppnå forsvarlige bevaringsforhold. Materialet registreres lokalt og katalogiseres inn i Billedarkivets fotodatabase (PRIMUS). Det er utarbeidet nasjonale standarder for utvalgsprinsipper, registrering, katalogisering og digitalisering av originalt fotomateriale.

Billedarkivet gir råd og veiledning til aktører som ønsker å drive fotobevaringsarbeid, og gir kurs i digitalisering og fotobevaring for historielagsmedlemmer i samarbeid med Østfold historielag. Målet er å heve kvaliteten på og kunnskapen om dette arbeidet, slik at det gjøres i samsvar med de anbefalte nasjonale standarder (se del 2, kap.5.3.1).

*Nedstøvet, muggent, fuktskadet originalt og historisk fotomateriale kan se slik ut før behandling.
Foto: Roderick Ewart © Østfold fylkes billedarkiv.*

*Ferdig rengjort glassplatenegativ, digitalisert og etterbehandlet. Spydeberg Kjøttforretning, etablert i 1923, med eier Alf Johansen Helle ytterst til venstre.
Foto: Thorleif Kristiansen © Østfold fylkes billedarkiv.*

5.4.5. Arkiver

Arkivmateriale kan deles inn i følgende kategorier (for nærmere beskrivelser, se del 2, kap. 6.5.3.):

- Offentlige arkiver fra statlige, lokale myndigheter
- Offentlige arkiver fra kommunale myndigheter
- Private arkiver hos bedrifter eller øvrige private
- Private arkiver i bevaringsinstitusjoner.

ASTA er et nasjonal databasert system for arkivinformasjon som er tatt i bruk av de fleste bevaringsinstitusjonene. Stiftelsen ASTA ble opprettet i 1995 av Landslaget for lokal- og privatarkiv i samarbeid med Riksarkivet (www.stiftelsen-asta.no/index.htm). Stiftelsen har ansvar for å videreutvikle og distribuere arkivinformasjonssystemet, som er en felles nasjonal standard for registrering, distribusjon og fremfinning i historiske arkivdata. ASTA kan brukes av offentlige og private virksomheter som tar vare på arkivmateriale, og er søkbart for publikum over Internet.

5.4.6. Formidling

Formidling og diverse utadrettet virksomhet er blant museenes sentrale samfunnsoppdrag, og dekker mange temaer, aktivitetsområder og målgrupper. Museenes tradisjonelle formidlingsform er den faste eller tematisk vekslende utstillingen, som presenteres med eller uten guiding. Normalt lages det til utstillingene undervisningsopplegg for skolen, gjerne knyttet til spesielle alderstrinn, og skolen er viktig målgruppe for museene. Alt etter sin egenart og kapasitet legger museene stor vekt på arrangementer, aktiviteter og målrettede tiltak, ikke minst overfor barn. Flere av museene arrangerer årlig Barnas Dag. (Se også del 2, kap. 7.3 og vedlegg 20).

I sin formidling dekker Østfolds museer til sammen de fleste tidsepoker og temaer innenfor fylkets rike kulturhistorie i sin formidling. Det svakeste leddet er formidling og undervisningsopplegg innomhus og ute i felt knyttet til forhistorien. Det er imidlertid en arkeologisk utstilling i på Borgarsyssel museum, og enkelte oldsaker spredt rundt på bygdemuseene.

5.5. Landbruket

Antall landbrukseiendommer i drift i Østfold ligger pr. 2010 på ca. 3400. Flertallet av disse har kulturminner på sin eiendom. Østfoldbonden forvalter landskapet der de fleste kulturminnene i Østfold ligger, og er dermed en sentral aktør innenfor kulturminneforvaltningen. Landbrukets organisasjoner jobber selv aktivt med veiledning til den enkelte bonde i forhold til forvaltning og skjøtsel av kulturminner. Mange landskap bærer preg av lang bruk og inneholder utallige spor etter jordbruksvirksomhet og bosetning, både kulturminner og biologisk mangfold. Nedbygging av jordbruksarealer, omlegning i landbruket og gjengroing, og politikken knyttet til arealforvaltning, landbruk og jordvern, har stor innflytelse på muligheter og begrensninger også i kulturminnevernet.

Det ligger et betydelig potensial i Østfold i videreutvikling av andre næringer enn de som tradisjonelt er knyttet til landbruksdrift, og hvor det ligger samvirkeeffekt mellom kulturminnevern og landbruk; slik som naturbasert turisme / gårdsturisme, "Inn på tunet"-aktiviteter og "Åpen gård", kulturaktiviteter og regional matkultur. Kombinasjonen bærekraftig næringsutvikling i bygdene, kulturopplevelser, bevaring av kulturmiljøer og kulturlandskap og skjøtsel og formidling av kulturminner vil ivareta interessene både til gårdeierne, kulturminnevernet og samfunnet som sådan. (Se aktuelle temaer under www.bondelaget.no.)

"Norske bønder og grunneiere har i generasjoner forvaltet natur- og kulturressurser til beste for samfunnet. Gjennom aktiv drift har vi sikret et variert kulturlandskap rikt på biologisk mangfold og tatt vare på kulturarven. Vår forvaltning og utnyttelse av lokale ressurser har skapt verdier av avgjørende betydning for utviklingen av levende bygdesamfunn over hele landet."

<http://www.bondelaget.no/areal-og-naturforvaltning/category204.html>

Det er mange helleristninger på åkerholmene i ytre Østfold. Tidligere ble den stive leirjorda mest benyttet til beitemarker, men med stålplogen ble det fullt mulig å dyrke også leirslettene. Det åpne, småkuperte jordbrukslandskapet kjennetegner Østfold. Bildet er fra Hornnes i Skjeberg. De små fordypningene på berget i forgrunnen er en type helleristninger som kalles skålgroper. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

5.6. Frivillige organisasjoner

5.6.1. Organisasjoner og roller

Frivillige organisasjoner representerer viktige aktører innenfor kulturminnevernet (se nærmere beskrivelser i del 2, kap. 4). De sentrale frivillige organisasjonene er Østfold historielag med de 26 lokale historielagene (vedlegg 14), og Østfold-avdelingen av Fortidsminneforeningen. Foreningen FREDET er nokså nylig etablert, og i tillegg finnes det blant annet metallsøkerforeninger, som på ulike måter kommer i berøring med kulturminneforvaltningen, et amatørarkeologisk kontor, venneforeninger og andre. Enkelte velforeninger, turlag osv. engasjerer seg i skjøtsel, skilting og tilrettelegging av kulturminner og formidling, slik som turer til områder som omfatter kulturminner.

Organisasjonenes roller er bl.a.:

- Rådgivning, oppfølging, ulike former for bistand (økonomisk, faglig, formidlingsmessig)
- Utføre nærmere definerte oppgaver
- Være en aktiv medspiller og pådriver i kulturminnevernet
- Eventuelt utgi publikasjoner.

5.6.2. Dokumentasjon i regi av frivillige organisasjoner

For nærmere beskrivelser, se del 2, kap. 5.4.

Kulturminneprosjektet: Etter initiativ av Østfold Historielag og med støtte fra kommunene og fylkeskommunen startet de 26 lokallagene "Kulturminneprosjektet" høsten 2008. Prosjektet er den største enkeltsatsningen som er gjort på regionalt nivå for å kartlegge kulturminner.

Prosjektet innebærer å få digitalisert alle Østfolds kulturminner i en egen kulturminnebase, samtidig som den oppdaterte informasjonen legges inn i den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden.

Kirkegårdsprosjektet utføres gjennom et samarbeid mellom Østfold historielag, som har oppfordret sine medlemmer til å bistå kirkegårdsmyndighetene, Fortidsminneforeningen avd. Østfold og kirkevergene. Målet er å lage planer for hvilke kirkegårder som skal bevares for fremtiden.

De lokale historielagene i Østfold tar dels selv initiativ til egne dokumentasjonsprosjekter, dels blir de oppfordret til å delta i prosjekter av andre. Mange historielag konsentrerer sin virksomhet omkring slektshistorie, gjerne medlemmenes egen slekt eller sentrale personer i bygdene.

Andre lag og foreninger arbeider med Østfolds både fortidige og samtidige historie, og dokumenterer denne på ulike måter. Eksempler er jernbaneklubber, veteranbilklubber, husflidslag og diverse andre interesseorganisasjoner.

5.7. Private eiere

De private eierne gjør en stor innsats på vegne av hele samfunnet ved å ta vare på fredet og verneverdig bebyggelse i Østfold. Særlig krevende er det å eie et fredet hus. Kostnadene forbundet med istandsettelse og vedlikehold er store, og offentlige tilskudd er ikke tilstrekkelige til å dekke merutgiftene som fredningen innebærer. Det er sterke restriksjoner på hva som er tillatt å gjøre med en fredet bygning, samtidig som den skal være mulig å bruke og bo i ut fra rimelige moderne standarder. Fylkeskonservatoren kan treffe vedtak om dispensasjon for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep (kml § 15a).

Grønli på Jeløya, Moss, under restaurering i 2009. Fredningsprosess ble startet opp i 2008. Foto: Anne-Sophie Hygen © Østfold fylkeskommune.

Det finnes hittil ingen systematisk oversikt over frednings- eller verneverdig bebyggelse i privat eie i Østfold. Mange eiere tar godt vare på sine eiendommer, og mange søker Fylkeskonservatorens råd i vedlikeholdsspørsmål. Likevel har slik bebyggelse gjennomgående for dårlig vern. Det er også utilstrekkelige økonomiske støtteordninger for ivaretagelse på antikvarisk grunnlag.

Østfolds bønder forvalter, som private eiere, fredete og verneverdige bygninger, arkeologiske kulturminner og viktige kulturlandskap. Driftsomlegninger i landbruket kan innebære betydelige endringer i bruken av kulturlandskapet og i sammensetningen av gårdsbygninger. Endringene kan innebære store utfordringer både for den enkelte eier og for kulturminneforvaltningen. Det finnes statlige og kommunale virkemidler og føringer som delvise kompensasjoner når det tas kulturminne- og kulturlandskapshensyn i landbruket (se vedlegg 22).

5.8. Nasjonalt og internasjonalt samarbeid

Samarbeid og prosjektdeltakelse tar tid og krever ressurser, men regnes normalt som en meget god investering. Det styrker den enkeltes og den kollektive kompetanse i kulturminnevernet, bidrar til kontaktnett for fremtidig bruk, promoterer Østfold og gir inspirasjon til innsats.

5.8.1. Samarbeid nasjonalt

Samarbeidet i Norge foregår gjennom både formelle og uformelle fora. Samlinger i regi av Riksantikvaren er en viktig arena for kompetanseheving og erfaringsutveksling. I forskrift for faglig ansvarsfordeling etter kml er det en egen paragraf om samarbeidsplikt i kulturminneforvaltningen (§ 3).

ABM-u (Arkiv, Bibliotek, Museum-utvikling, omorganisert fom. 2010) etablerte 23 nettverk i Norge innenfor en rekke kulturhistoriske temaer (www.abm-utvikling.no/museum/nasjonale-museumsnettverk). Østfold fylkeskommune er med i ett av disse (Bergkunstnettverket), museene til sammen i 7 (Arbeiderkultur, Kystkultur, Herregårdsnettverket, Minoriteter og kulturelt mangfold, Teknologi- og industrihistorie, Magasin og bevaring, Skognettverket).

5.8.2. Samarbeid internasjonalt

I perioden 1998-2007 har kulturminnevernet i Østfold deltatt i tre Interreg-prosjekter sammen med Bohuslän/Dalsland i Västra Götalands län. I et fjerde prosjekt, 2009-2012, kommer deltakerne fra Norge, Sverige og Danmark. Gjennom Interreg-prosjekter høster deltakerne både erfaring og ny kunnskap, og det skapes viktige nettverk med virkning langt utover prosjektperioden: (For nærmere beskrivelser av prosjektene, se vedlegg 16.)

- Helleristninger i Grensebygd, 1997-2000
- Økomuseum Grenseland: Et "grenseløst museum", 1996-2005
- Kongeveien, 2005-2007
- Fredrikstad i 1700, 2009-2012 (del av IKON-prosjektet)

Innen de enkelte fagområdene som hører inn under kulturminnevernet, er det formelle og uformelle samarbeidsformer og nettverk der Østfold er representert. Dette gjelder også med land utenfor Norden og Europa. Ved siden av forpliktelsen til å dele opparbeidet kompetanse med fagmiljøer i land som ikke er så privilegerte som Norge, bidrar det til å styrke egen kompetanse, og virker som positiv "reklame" for Østfold ute i verden. (For beskrivelse av noen aktuelle internasjonale chartere og konvensjoner på kulturminneområdet, vedlegg 19.)

Kapittel 6. Fylkeskommunens kjerneoppgaver innenfor kulturminnevern

Østfold fylkeskommune har i 2008-2010 gjennomført fredningsgjennomgang og tilstandsregistrering på fredete bygninger i fylket. Bildet viser Spydeberg prestegård hvor hovedbygningen, stabburet, tunet og hagen ble fredet i 1991. Eiendommen eies fra 2008 av Stiftelsen Spydeberg prestegård. Jacob Nicolaj Wilse var prest i Spydeberg fra 1768 til 1786. Han satte opp huset i 1777, som en utvidelse av en eldre bygningskjerne. Wilse var en typisk representant fra opplysningstiden og en fremragende vitenskapsmann innenfor natur- og kulturhistorie. Prestegården spilte en sentral rolle i historien omkring 1814. 6. august sendte den svenske kronprins Karl Johan Carsten Tank og prost Peter Hount til kong Christian Fredrik med tilbud om våpenhvile og forhandlinger. I Spydeberg-statsrådet 8. august ble det besluttet å forhandle med Sverige på de vilkår som kongen klargjorde i brevene fra Spydeberg. Det var da klart at Karl Johan ville godkjenne grunnloven. Likevel var sentrale spørsmål ikke avklart. Først ved forhandlingene i Konvensjonsgården i Moss ble det enighet om en avtale – ”Mossekonvensjonen”. Denne åpnet for videre forhandlinger mellom Sverige og Norge og den endelige freden i november. Et vilkår var at Christian Fredrik skulle abdisere, noe han gjorde 10. oktober samme år. Foto: Lars Ole Klavestad © 2006.

Dette kapitlet omhandler dokumentasjon, forvaltning og tilrettelegging av kulturminner og kulturmiljøer. Hovedfokus er på fylkeskommunens oppgaver og roller, men andre aktørers betydning for kulturminneforvaltningen vil også bli omtalt (for nærmere beskrivelse av aktører, roller og oppgaver, se [vedlegg 8](#)).

6.1. Dokumentasjon

Dokumentasjonsarbeidet foregår på ulike områder, nivåer og etter ulike metoder. Grunnlagsinformasjon, innsamlet og registrert i felt, lagres i ulike databaser. Databasene er av forvaltningens viktigste verktøy, og behandles derfor under tema forvaltning (kap. 6.2).

Behovet for faglig godt kvalifisert personell er sentralt for å kunne produsere god dokumentasjon. God dokumentasjon styres av faglige kriterier, og det er nødvendig at de som utfører arbeidet er tilstrekkelig faglig oppdatert innenfor fagområdene det dokumenteres for. Hva som er god dokumentasjon er ikke noe uforanderlig; dokumentasjonens metodikk og innhold endres i takt med allmenne trender i samfunnet rundt oss.

6.1.1. Dokumentasjonsmetoder i førreformatorisk kulturminnevern

Arkeologiske registreringer krever normalt at det er snø- og frostfritt, og kan ikke utføres i vintermånedene. For å utføre arbeidskrevende registreringer er Fylkeskonservatoren i stor grad avhengig av personale som ikke til daglig arbeider i fylkeskommunen (sesongvis engasjerte feltledere). De vanligste arkeologiske metodiske verktøyene, er overflaterregistrering, prøvestikking og maskinell prøvesjaktning (for nærmere beskrivelser, se del 2, kap. 5.1.1). Disse metodene blir ofte supplert med innsamling av prøver til naturvitenskaplige undersøkelser: Makrofossilprøver, pollenprøver og prøver til ¹⁴C-analyse.

Arkeologiske registreringer på dyrka mark foregår ved at man fjerner matjordlaget med gravemaskin i lange sjakter for å sjekke om det finnes spor etter fortidig aktivitet. Det kan dreie seg om graver, boplasser, gamle åkre og annet som ikke synes på overflaten. Dersom det gjøres funn, er området automatisk fredet inntil det er arkeologisk undersøkt. Arkeologiske registreringer blir utført tidlig i reguleringsplanprosessene. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

Den største kontinuerlige utfordringen til kulturminneforvaltningen er å kunne levere god geometri (data for nøyaktig beliggenhet) på registrerte kulturminner for å gi et best mulig beslutningsgrunnlag for kommunenes og private aktørers arbeid med arealplaner. For å kunne levere en til enhver tid god geometri, må det finnes best mulige geometriløsninger for brukergruppene på så vel faglig som kommunalt plan.

6.1.2. Dokumentasjon i etterreformatorisk kulturminnevern

Dokumentasjonen har foregått, og foregår, etter nasjonale føringer og metoder (for nærmere beskrivelser, se del 2, kap. 5.1.2):

- SEFRAK-registreringen 1970- til 1990-tallet, alle stående bygninger og rester etter bygninger eldre enn 1900
- Registrering til nasjonale landsverneplaner, kulturminner i statens eie
- Fredningsgjennomgangen 2008-2010, av alle vedtaksfredninger foretatt før 1978
- Tilstandsregistrering av fredete bygninger 2008-2010
- Dokumentasjon ved bygningsfredning (nye fredninger etter kml §§ 15 og 19)
- NB!-registeret (områder med nasjonal kulturminneinteresse i byer), database hos Riksantikvaren (se [vedlegg 12](#)).

I Østfold finnes det ingen systematisk oversikt over verneverdige bygninger eller bygningsmiljøer. Dette gjelder for eksempel også fritidsbebyggelse og kulturminner knyttet til ferie og fritid for ulike deler av befolkningen. Denne situasjonen gjør seg også gjeldende på

landsbasis. Store deler av bygningsmassen er ikke identifisert, vurdert og kartlagt med hensyn til verneverdi (jfr. Riksrevisjonen 2009 side 51).

6.2. Forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer

Ved omorganiseringen av kulturminnevernet i 1990 ble første linje forvaltning av kulturminner og myndighet etter en rekke paragrafer i kml delegert til fylkeskommunene/Sametinget. Det regionale kulturminnevernet utøver dermed statlig kulturminnemyndighet på regionalt nivå. (For nærmere beskrivelse, se del 2, kap. 6).

6.2.1. Organisering

Regionalt kulturminnevern har som oppgave å vurdere og igangsette en rekke tiltak for å sikre kulturminner og kulturmiljøer og ta vare på dem som en ressurs for samfunnet. Det er et nasjonalt mål å minimere det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer og gi varig beskyttelse av et representativt utvalg. Det er også et mål å bedre representativiteten av varig vernede kulturminner og kulturmiljøer i forhold til dagens situasjon.

For å kunne møte kravene og oppfylle forventningene knyttet til både vern og forvaltning av kulturminner, består *Fylkeskonservatoren i Østfold fylkeskommune, Seksjon for Kulturminnevern* av fagfolk som til sammen dekker så mange tidsperioder og temaer som mulig. Kulturminneforvaltningen skal dekke arkeologi (alle perioder og fornminnetyper), arkitektur, landskapsarkitektur, etnologi, historie, skjøtsels- og istandsettingsmetoder, undersøkelsesmetoder og formidling. I tillegg må staben kunne mestre lovverk, GIS, registrerings- og databaseverktøy, forhandlingsteknikk og forvaltningsprosedyrer.

I 2010 er det 20 år siden forvaltningsmyndighet etter kml ble delegert til fylkeskommunene og Sametinget, og det er gjort erfaringer med både styrke og svakheter ved organiseringen. Tiden kan være inne til å se nærmere på hvorvidt visse endringer kan effektivisere kulturminnevernet og gjøre det mindre byråkratisk.

6.2.2. Planbehandling

Arealplaner av alle typer som blir utarbeidet og foreslått i kommunene, skal oversendes fylkeskommunen som regional plan- og kulturminnemyndighet. Dette skal gjøres for å sikre at kommunene følger lovverket og planlegger i tråd med nasjonale og fylkeskommunale mål, og for å sikre en god og forsvarlig forvaltning av fylkets kulturminner og kulturmiljøer.

For at slike hensyn skal kunne innarbeides så tidlig og konsekvent som mulig, dvs. før planleggingsprosessen er kommet for langt, skal kulturminneforvaltning og kulturminneinteresser delta i plan- og utviklingsprosesser. Det understrekes i pbl at kommunene skal stimulere til deltagelse og debatt på et *riktig tidspunkt*. Kommunene skal benytte den nasjonale kulturminnebasen Askeladden i arealplanarbeidet (for nærmere beskrivelser, se del 2, kap. 6.1 og 6.2 og Planveileder for Østfold 2008).

6.2.3. Databaser

Følgende nasjonale databaser benyttes i forvaltningsarbeidet (se del 2, kap. 6.4):

Matrikkelen

Matrikkelen er et offentlig register over grunneiendommer, og er digitalt tilrettelagt og fremstår med et enhetlig brukergrensesnitt. Matrikkelen er også en kilde til informasjon om kulturminner, selv om den i seg selv ikke har dette som primæroppgave. Per i dag er dokumentasjonen i matrikkelen ikke offentlig tilgjengelig via Internet, men alle fylkeskommuner, kommuner og statlige organer har sertifiserte brukere.

SEFRAK

SEFRAK er et landsdekkende register over bygninger fra før år 1900. Navnet er en forkortelse for **SE**kretariatet **F**or **R**egistrering **A**v faste **K**ulturminner i Norge, som var det organet som startet prosjektet. Ansvarer ble senere overtatt av Riksantikvaren. SEFRAK ble bygget opp gjennom et stort anlagt feltarbeid i årene 1975-1995. I Østfold ble det registrert 19.023 bygninger (se oversikt i vedlegg 15). Opplysningene er lagt inn på data og utgjør en del av Statens Kartverks eiendomsregister GAB. SEFRAK-registreringene er også tilgjengelig som kartmarkeringer (<http://www.miljostatus.no/no/Kart-og-miljodata/kart/>).

Askeladden

Askeladden ble i februar 2004 den offisielle nasjonale databasen for alle fredete kulturminner, kulturmiljøer og listeførte kirker i Norge. Askeladden inneholder det tidligere Fornminneregisteret, Fredningsregisteret og Kirkeregisteret, og eies og driftes av Riksantikvaren (<http://askeladden.ra.no/>). Askeladden er tilgjengelig via Internet for den offentlige forvaltningen og de statlige sektormyndighetene. Riksantikvaren har utarbeidet en publikumsutgave av Askeladden som er tilgjengelig via Internet (<http://www.kulturminnesok.no/>).

6.3. Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet

Et viktig mål med skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner er å fremme kunnskap og opplevelse knyttet til kulturminner og kulturmiljøer der de best oppleves – nemlig ute i landskapet. Det er en økende erkjennelse og erfaring at kulturminner er interessante besøkssteder for turister, slik at tilrettelegging og formidling også ses i nær forbindelse med lokal og regional næringsutvikling. Det har gjennom mange år vært et mål med skjøtelsprosjektene at stedene skal kunne brukes aktivt og meningsfullt av skoleverket.

En viktig drivkraft i formidlingsarbeidet er troen på at økt kunnskap, interesse og opplevelse av kulturminner og kulturmiljøer skal fremme forståelsen av vernets mening og hensikt, slik at antall ulovlig ødeleggelser av og skader på kulturminner kan gå mot null. Å sikre verdiene som kulturminnene representerer, handler derfor i stor grad om aktiv skjøtsel og vedlikehold, blant annet gjennom avtaler med eierne. Grunneieren er en sentral aktør og forvalter av kulturminner og kulturlandskap. Bonden innehar ofte mye kunnskap om historien på sin eiendom og i lokalmiljøet ellers, og er derfor en viktig ressurs og historieformidler. I de tilfeller der det er enighet om tilrettelegging for publikum på privat grunn, må alle parter rettigheter og plikter ved ferdsel i området være klarlagt på forhånd, og tilretteleggingen legges opp deretter. (For utdyping av temaene i dette kapitlet, se del 2, kap. 7)

6.3.1. Skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner

Fylkeskommunen har ansvar for tilgjengeliggjøring av fornminner i Østfold gjennom delegert myndighet etter kml § 11, 1, a. Et godt samarbeid med grunneiere, som står i en særstilling, og andre aktører, slik som kommuner, lag og foreninger, skoler og private ildsjeler, er nødvendig forutsetning. Det er viktig at mange involveres i slikt arbeid med den læring om og forståelse av kulturminner og kulturminnevern som dette gir. Fylkeskommunen arbeider etter en modell der det gis betydelige bidrag til grunnleggende skjøtsel, tilrettelegging og skilting, delvis med tilskudd fra Riksantikvaren. Kommunen, grunneieren eller andre aktører har, etter inngåtte avtaler med fylkeskommunen, ansvar for årlig vedlikehold, med unntak av bergflater med helleristninger. Norsk Kulturminnefond kan gi private grunneiere økonomisk støtte til skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner.

I tråd med innarbeidete prosedyrer i hele landet lages det skjøtelsplaner forut for konkrete tiltak for skjøtsel og tilrettelegging. Riksantikvaren, Kulturhistorisk museum, kommune og grunneier trekkes inn i et samarbeid om utvalg og tiltak, og det brukes en mal for skjøtselplan

utarbeidet av Riksantikvaren. Planen lages av fylkeskommunen og kommunen i fellesskap, og planen forankres i kommunen. Også når initiativ tas av andre aktører, bør det lages skjøtelsesplaner med påfølgende langsiktige skjøtselavtaler.

Det store gravfeltet på Opstad i Tune, Sarpsborg, ble ryddet for skog i 2007-2009. Området bestod tidligere av høy, mørk granskog som skjulte kulturminnene. Foruten at gravhauger og bautasteiner ble mer synlige, ble også utsynet mot Visterflo åpnet opp. Tømmeret ble avvirket og kjørt bort i henhold til en egen plan. Idrettslag ryddet bort kvisten for å skåne gravene. Det beiter i dag sauer i området, og i tillegg skjøttes vegetasjonen av Sarpsborg ASVO. Det nederste bildet viser at det var stor interesse blant publikum da Opstadfeltet ble åpnet 1. august 2009. Foto: Lars Ole Klavestad © 2009.

6.3.2. Tilrettelegging av etterreformatoriske kulturminner

Mange kulturminner, både fredede og verneverdige, skjøttes og tilrettelegges av eierne eller andre, med liten eller ingen grad av medvirkning fra fylkeskommunen. Dette kan dreie seg om festningsverk og andre forsvarsrelaterte kulturminner, fyrstasjoner, annen vernet eller fredet bygningsmasse, industrielle kulturminner slik som Haldenkanalen i Haldenvassdragets markante og omfattende kulturmiljø, møllehjulet ved Solli Brug, og andre.

Etterreformatoriske kulturminner blir ofte ivaretatt og gjort tilgjengelige av et mangfold av bidragsytere, slik som staten, fylkeskommunen, statlige eiere, kommuner, museer, bygdetun, ulike interesseorganisasjoner og private. Private grunneiere innenfor landbruket forvalter et stort antall fredete og verneverdige bygninger, både våningshus og driftsbygninger. Dels direkte, dels indirekte, tilrettelegger landbruksnæringen flere for allmennheten gjennom tiltak som "Naturbasert turisme", "Grønt vertskap", "Grønn omsorg", "Inn på tunet", "Frisk-gårder" etc. På museer og bygdetun åpnes det for forskjellige aktiviteter gjennom åpne dager og ulike arrangementer i tilknytning til bygningene.

6.3.3. Universell utforming som strategi for økt tilgjengelighet

Universell utforming er uttrykk for en strategi for tilrettelegging og utforming av både fysiske og ikke fysiske forhold, slik at kulturminner kan oppleves av så mange som mulig uavhengig av funksjonsgrad. Selv om mange kulturminner er vanskelige eller umulige å gjøre tilgjengelige uten at det medfører store inngrep, kan mye gjøres for å bedre forholdene ved hjelp av relativt enkle grep (se del 2, kap. 7.1.2).

I plandelen av pbl er det krav om å planlegge for økt grad av tilgjengelighet og økt medvirkning fra brukergrupper. Dette er også et delmål i Fylkesplanen under kapitlet om levekår og folkehelse:

Aktiviteter, tilbud, produkter, byggverk og uteområder for allmenn bruk skal utformes slik at de kan brukes av alle mennesker på en likestilt måte så langt det er mulig, uten spesielle tilpasninger eller hjelpemidler.

Universell utforming brukes nå aktivt som strategi i planlegging og tilrettelegging av kulturminneområder i Østfold, foreløpig fortrinnsvis fornminner. Arbeidet innbefatter både kompetanseheving, nyskaping/-tenkning, samarbeid og praktiske tiltak. Kompetanse søkes gjennom Fylkesrådet og de kommunale råd for funksjonshemmede i Østfold, Deltasenteret, Riksantikvaren og Miljøverndepartementet.

6.3.4. Informasjon

Skilting av kulturminner der de er, er et tradisjonelt men fremdeles effektivt formidlings- og informasjonstiltak. Nyskilting av i første omgang fornminner i felt med helt ny og gjenkjennbar design, startet i 2009 (se del 2, kap. 7.1.2). Skilttekster ved kulturminnene må nødvendigvis bli svært korte, og utdypende informasjon kan gis i brosjyrer, guidehefter, på Internet og via mobiltelefon tjenester. Guidehefter er laget både av fylkeskommunen, kommuner, reiselivsnæringen og frivillige instanser. "Kulturnett Østfold" – fylkesbibliotekets internettportal, er en av flere som gir informasjon om en del utvalgte kulturminner på nett.

Kulturminneinformasjonen i Østfolds kommuner har mange uttrykksformer på ulike nivå, og utføres dels av kommunene selv og dels av historielag, turistkontor eller andre. Eidsberg kommune og Naturnett BA startet i 2008 et prosjekt med digital registrering av kulturminner på nett, bestående av kart, foto og tekst (www.eidsberg.kommune.no. Velg: elektronisk kart – kulturminnekart og gå videre derfra). Østfold historielag med sine 26 historielag utvidet prosjektet til å omfatte i første omgang fredete kulturminner i hele Østfold (Kulturminneprosjektet, se kap. 6.1.3 ovenfor).

6.3.5. Skoleverket

For mange barn og unge er skolen den eneste arena for læring om kulturminner. I mange fag og på alle klassetrinn er det laget kompetansemål som omhandler kulturminner. Lærerenplanen (KO6) viser direkte eller indirekte til temaer der lokale museer og/eller kulturminner kan være kilder for læring, og de fleste skoler og lærere bruker lokale kulturminner aktivt i undervisningen.

"Den kulturelle skolesekken" er en nasjonal satsing som skal bidra til at elevene i skolen får møte profesjonelle utøvere innen kunst og kultur. Det er laget enkelte tilbud regionalt hvor kulturminner brukes som grunnlag for prosjekter og undervisning. Det kan søkes om sentrale utviklingsmidler til lokale prosjekter i den enkelte kommune og ved den enkelte skole. I Østfold er det produksjonsmiljøer med kompetanse til å styrke formidlingen også innenfor kulturminnevernets temaområder. Foreløpig har kulturminnevernet i fylkeskommunen ikke hatt kapasitet til å ta initiativ til egenproduserte skolesekkopplegg, men kan bidra til andres initiativ med rådgivning (se del 2, kap. 7.4).

Kapittel 7. Kulturminner, verdiskaping og regional utvikling

European Heritage Heads Forum

(Wien – Bratislava, mai 2009)

Utdrag fra *Statement on the Heritage Stimulus in a time of Economic Recession* (oversatt):

”Oppmerksomhet omkring og opptatthet av kulturarv er økende, selv i en periode av økonomisk usikkerhet. Folk bryr seg om kulturarv. Historie og kulturarv er umiddelbart knyttet til ens følelse av lokal, nasjonal og europeisk identitet. Felles kulturarv er en nøkkelfaktor i sosial sammenheng, fellesskap og integrasjon. Historiske steder er en viktig faktor i livskvalitet – kulturarv er en av hovedgrunnene til at folk velger hvor de vil leve og arbeide.”

I Gamlebyen Fredrikstad har det historiske miljøet skapt grunnlag for en rekke nisjeforretninger og annen næringsvirksomhet. Bildet viser Fredrikstad Antikvariat som holder til i Torvgaten.

Foto: Lars Ole Klavestad © 2003.

7.1. Vern, bevaring og bruk

Det ligger i sakens natur at kulturminnevernets hovedoppgave er å *verne*. Likevel skal ikke en fornuftig samfunnsutvikling stanses, og forandring er og har alltid vært nødvendig for at samfunn skal kunne overleve. Kulturminner representerer faser i en lang endringshistorie, og studier av kulturminner og kulturhistorie kan betraktes som studier av endring.

Verneideen bygger på at kulturminner og kulturmiljøer representerer vesentlige verdier for ethvert samfunn. Man må derfor forholde seg til samfunnsnyttene av at disse verdiene bevares på best mulig måte for nåtiden og fremtiden. Et element i samfunnsnyttene er at kulturminner brukes på positive og bærekraftige måter, alt etter deres egenart og tilstand. Dette fordrer prioriteringer og valg. Grunnprinsippet må være at bruken foregår på vernets premisser (”verdilig bruk”) og tilpasses kulturminnet, ikke omvendt.

7.1.1. Hvorfor vern og bevaring?

Gjennom kulturminnevernets historie har man formulert flere ulike begrunnelser for hvorfor man skal ta vare på kulturminner og kulturarv, blant annet slik:

- Kulturminner representerer uerstattelige og ikke-fornybare kunnskapskilder om vårt eget samfunn og dets utvikling i tid og rom.
- De originale kildene gir mulighet til stadig å omtolke og forandre forståelsen, fremstillingen og formidlingen av historien.
- Hva vi bevarer, gir føringer for fremtidens egenforståelse.

- Tolkning av fortiden gir grunnlag for egen og felles orientering.
- Kulturminner og kulturarv gir grunnlag for ettertanke, selvransaking, erkjennelse og engasjement.
- Kulturminnevern har et stort pedagogisk potensial til å gi økt innsikt i samspillet mellom mennesker, natur og miljø.
- Kulturminner gir på en positiv måte grunnlag for individuell og kollektiv forankring og stedstilhørighet.
- Kulturminner har et stort direkte og indirekte potensial innenfor verdiskaping, næring og regional utvikling.

*Slåttonn på Bøensetre i Aremark. Onnene skapte tidsbegrep i det gamle jordbruks-samfunnet. De gjentok seg til samme tid år etter år. På Bøensetre er tradisjonene fra det gamle samfunnet holdt ved like.
Foto: Lars Ole Klavestad © 2006*

Tid og bevaring:

Nåtid - fortid – fremtid

Tid er et av de vanskelige begrepene å forstå for de aller fleste. Hvordan kan vi forestille oss 1000 år, 5000 år, 10.000 år og hva som da skjedde? I vår kultur oppfatter vi tid som noe som *går*, som en rett linje derfra til dit; vi har et lineært tidsbegrep som er kulturelt betinget. I andre samfunn kan de oppfatte tid som noe som kommer. Vi har også et syklisk eller sirkulært tidsbegrep, dvs. at det er regelmessige gjentakelser som vektlegges; slik som tid for såing og høsting, fødselsdager og julefeiring. Som med alle andre begreper er tid avhengig av mennesker som tenker om den. Siden det er levende mennesker som er i stand til å tenke abstrakt, og tenkning alltid foregår i et nå-perspektiv, blir oppfattelsen av fortid, nåtid og fremtid i praksis samtidige. Dermed blir også kulturminner – når vi ser dem, kaller dem ved navn, lærer om dem og gjør oss tanker omkring dem – nåtidige, samtidig som de representerer noe som foregikk i en annen tid. Det er i nåtiden vi bevarer og opplever dem, handler og legger planer for hvordan de skal behandles og bevares i fremtiden. Dette pålegger oss et stort ansvar.

7.1.2. Skånsom bruk

Ikke to kulturminner er helt like, selv når de tilhører samme kategori, samme tid og samme sted. I et bruksperspektiv må det enkelte kulturminnet vurderes individuelt ut fra bevaringstilstand, beliggenhet, tåleevne og egnethet i ulike sammenhenger.

Begrepet "bruk" har sine motstykker i begrepene "forbruk" og "misbruk". Skånsom og fornuftig bruk innebærer en bruk som ikke reduserer kulturminnets kvaliteter eller utsetter det for skade. Bruk av kulturminner til visse formål kan komme i konflikt med vernet, mens bruk i andre sammenhenger kan være en forutsetning for å opprettholde vernet og sikre bevaring

og vedlikehold. Særskilt gjelder dette fredet og verneverdig bebyggelse. Men også fornminner kan brukes: til formidling, tilrettelegging og historiefortelling som utgangspunkt for læring, opplevelse, forankring og bevisstgjøring om historiens gang og vår plass i den.

I Østfold er det lite kommersiell aktivitet omkring kulturminneattraksjonene. Politikken bør være så langt som mulig og tilrådelig å tillate bruk av egnede kulturminneområder som aktivitets- og opplevelsesarenaer. Skal dette utvikles, kan det imidlertid oppstå interessemotsetninger som må avveies og løses i hvert enkelt tilfelle. Kanalisering av trafikken er nødvendig for å unngå skadelig slitasje og for å spare sårbare områder, og det må stilles vilkår for å benytte kulturminner som arena for f.eks. opptrinn og forestillinger.

7.2. Regional utvikling og kulturminnebasert verdiskaping

7.2.1. Regional utvikling

Innenfor regional utvikling er det mange elementer og temaer med tilgrensende og sammenfallende interesser og muligheter, slik som kultur, levekår og folkehelse, miljø, næringsliv i vid forstand, osv. Kulturminner, kulturmiljøer og museer inngår i samspill med disse temaene.

Historisk sett var dagens Østfold et område delt opp i mange små enheter; de små len, Smaalenenes Amt. På noen områder gjør fremdeles en viss fragmentering seg gjeldende, med hver av byene som sitt nærområdes referansesenter. Fylket deles også gjerne i Indre og Ytre Østfold. Delingsmønsteret er ikke bare historisk betinget men også en konsekvens av naturtyper, geologi, kvartærgeologi, landskap, topografi, kommunikasjon og næringsgrunnlag. Å samle Østfold til "ett rike" med en felles "Østfold-identitet" er en stadig utfordring innenfor en regional utviklingstenkning.

Østfold er et fylke med svært mange positive fortrinn, når det gjelder natur, beliggenhet, infrastruktur og kultur. Likevel er det en rekke utfordringer – samtidig som det er uforløste potensialer. Kulturminner, kulturmiljøer, landskap og aktive og utadrettede museer representerer slike potensialer, for trivsel, helse, bosetning, næringsliv og verdiskaping.

Om opplevelsesdimensjonen knyttet til kulturminner skal kunne bidra til å fremme trivsel, folkehelse, befolknings- og bosetningsstruktur og turisme, er det helt avhengig av god bevaringstilstand, skjøtsel, vedlikehold og informasjon. Det er også avhengig av kunnskapsoppbygging, positiv oppmerksomhet og aktiviteter.

Utgiftene til skjøtsel, skilting og merking, parkeringsplasser og stier, universell utforming osv. må i stor grad komme fra det offentlige. Inntektene vil først komme noe senere, og vil antakelig fortrinnsvis gå til private. Det kan likevel være lønnsomt i et samfunnsregnskap, og også direkte gi høyere offentlige inntekter i form av skatter og avgifter. Forsiktige anslag viser at omsetningen i opplevelsesrelaterte næringer i Østfold ligger på minst 1,5 mrd kr. per år. Dette er svært lavt sammenlignet med andre regioner. Her ligger det et stort potensial som kan utløses bl.a. ved å ta vare på og framheve kulturarven i fylket.

Uansett hvor godt og hvor mye fylkeskommunen selv satser på kulturarv som regionalt utviklingspotensial, er positive resultater avhengig av oppslutning og innsats fra også andre aktører, slik som kommuner, organisasjoner og private. Før det kan oppnås målbare resultater, må det derfor gjøres en innsats innenfor motivasjon, opplæring, samarbeidsstrukturer og bygging av interesse, og det må finnes tilstrekkelige ressurser.

Møllebyen i Moss er et godt eksempel på transformasjon av et gammelt næringsområde. Ny arkitektur spiller på lag med gamle industribygninger. Bygningene rommer kino, bibliotek, museum, høgskole og spisesteder. Ferdigstilt i 2003 fikk stedet Statens byggeskikkpris i 2004. Arkitekt: LPO arkitekter. Landskapsarkitekt: Berg og Dyring. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

Fylkesplanens overordnede mål for regional utvikling

Utviklingen i Østfold skal være bærekraftig og forutsetningene for dette finner vi innenfor fylkesplanens hovedtema *Levekår og folkehelse, Verdiskaping og Miljø*. Målet for regional utvikling er god livskvalitet for alle som bor i Østfold, at Østfold er attraktiv for mennesker og kapital, at det tilbys et velfungerende arbeidsmarked med et bærekraftig næringsliv preget av innovasjon, kompetanse og samhandling og at Østfold er et fylke som ivaretar klima, natur og kulturlandskap, og som tar miljøhensyn i offentlig og privat sektor.

I fylkesplanperioden skal følgende områder ha spesiell fokus og prioritert oppfølging: Kompetanseutvikling, fortetting, byutvikling og vern, transport og fysisk aktivitet, kulturminner og kultur.

7.2.2. Stedsutvikling

Stedsutvikling er et viktig satsingsområde i mange kommuner og en viktig strategi for regional utvikling. Over hele landet er det stor aktivitet for å utvikle mer attraktive tettsteder og småbyer. I en tid med mye flytting, er konkurransen om innbyggere, arbeidsplasser og den gode arbeidsplassen sterk. De stedene som oppleves som mest attraktive går ofte av med seieren. Ved å satse på stedsutvikling velger kommunen en god strategi for fremtiden. (www.stedsutvikling.no – Om stedsutvikling)

Kulturminner og kulturmiljøer er viktige ressurser som kilde til kunnskap og opplevelser, for utvikling av lokalsamfunn og for verdiskaping for næringslivet. (www.stedsutvikling.no – emne: Kulturminner og kulturmiljøer)

Det er en økende bevissthet omkring stedutvikling, ut fra en erkjennelse av at våre fysiske omgivelser spiller en stor rolle for trivsel, trygghet og sosialt og kulturelt liv. Attraktive bo- og leveforhold har betydning for å beholde kompetanse og en mangfoldig sammensatt befolkning, arbeidsplasser og næringsliv. Det er også viktig for å sikre nyetableringer. For å fremme en moderne næringsutvikling i Østfold, er vi avhengige av etablering av attraktive arbeidsplasser og av å få flere mennesker med høy og variert kompetanse til å bo og arbeide her. For mange betyr det mye å bo i omgivelser som gir identitet og status. Gårdene og

bygdene med åkerland og beitemark, og tettstedene med bosetningstradisjoner som ofte går tilbake til forhistorisk tid, er ikke bare grunnlag for et levende næringsliv men er også viktige faktorer for tilhørighet, mangfold og trivsel. Rike og mangfoldige kulturminner og kulturmiljøer, landbruk i hevd, godt bevart antikvarisk bygningsmiljø og velpleide kulturlandskap er av Østfolds fremste attributter.

7.2.3. Turisme

Etter hvert som turistindustrien har endret fokus henimot kultur og opplevelser, har kulturminner verden over blitt attraktive besøksmål. Kulturminner blir nå erkjent som sentrale i turisme, regional utvikling og næringsliv.

Det satses i Østfold på profilering av fylket og på å utvikle det som reisemål; jfr Østfold fylkeskommunes program for utvikling av opplevelsesnæringer. Det er stor trafikk gjennom fylket, og hvis flere stopper her for å handle eller oppleve natur og kultur, vil det skape økt etterspørsel etter varer og tjenester. I en moderne økonomi får slik omsetning stadig større betydning. Det store antall besøkende på Fredriksten eller i Gamlebyen viser mulighetene, og vi har tilsvarende attraktive besøksmål andre steder og fra andre tidsepoker, slik som helleristninger og gravminner fra bronsealder og tidlig jernalder. Fra nyere tid er industrihistorie viktig, med anleggene i Haldenkanalen og Møllebyen i Moss som gode eksempler. Utvikling av kulturbasert turisme, fremme av regional matkultur og tradisjonsbaserte aktiviteter drives på flere gårder, og Østfolds bønder viser interesse for å åpne opp og tilrettelegge for synliggjøring av kulturminner som ledd i natur- og kulturbasert småskala turisme.

Bøensetre i Aremark er blant 20 utvalgte kulturlandskap i Norge med store biologiske og kulturhistoriske kvaliteter. Disse er utpekt av regjeringen til særskilt forvaltning. Bøensetre er blant Østfolds best bevarte husmannsplasser, og gir sammen med Knatterød, Laggarholtet, Størholtet og Sørenskas et særegent og autentisk tidsbilde fra skogsbygdene i tidsrommet 1850-1950. Stedet er en kommunalt eid besøksgård. Siden 1980-tallet har det vært arbeidet med restaurering og formidling av landskap og bebyggelse. Planen er å utvikle stedet for næringsutvikling og annen verdiskaping, slik som småskala reiseliv, utleie, kurs, konferanser og undervisning.

Foto: Lars Ole Klavestad © 2006.

Satsingen i Østfold er inspirert av tilsvarende satsinger i mange andre land. Begrepet "kulturarvturisme" ("Heritage Tourism") går igjen i internasjonale strategier for utvikling av reiselivet. Disse strategiene tar utgangspunkt i at attraksjonene er der, og går ut på å bruke dem til å skape trafikk og omsetning.

Det er en hel kjede av elementer som henger sammen med kulturminnet selv:

- Tilrettelegging, tilgjengelighet, skjøtsel og skilting
- Aktiv formidling og historiefortelling knyttet til stedet
- Kulturminnene i lokalbefolkningens bevissthet
- Kommersielle aktiviteter på eller ved kulturminnene (servering, suvenirer, transport, guiding, arrangementer osv.)
- Kulturminner som innslag i turer og opplevelsespakker (reise, overnatting, andre opplevelser, aldersdifferensiering etc.)
- Markedsføring.

Kulturminner som attraksjoner

Det foregår omfattende virksomhet for å gjøre Østfolds kulturminner mer attraktive. Et aktuelt eksempel er satsingen på fortidsminner fra bronsealderen i Nedre Glomma. Her er det produsert bøker og laget dramatik med rollefigurer og kjente steder som en del av opplevelsen. Det satses på å gjøre unike miljøer kjent bl.a. gjennom TV-programmer som Allsang på Grensen på Fredriksten, matprogrammer fra områdene omkring Haldenkanalen, Jenter på hjul i grensetraktene osv.

Helleristninger er blant kulturminnene som trekker turister til Østfold. Symbolikk, undring og kunst i landskapet appellerer til så vel unge som gamle. Bildet er fra det tilrettelagte helleristningsfeltet på Hornnes i Skjeberg. Det ligger i gangavstand fra det nye Solbergtårnet og inngår i Oldtidsruta. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

Kulturminnebasert turisme bør generelt være småskala og bærekraftig, og bygge opp under og ta hensyn til lokale næringer, herunder landbruksnæringen. (For nærmere beskrivelser av en del aktuelle temaer, se del 2, kap. 7.5.2.)

7.2.4. Landbruk og verdiskaping

Som eiere og forvaltere av store deler av Østfolds kulturlandskap og kulturminner er bønder og gårdeiere, enkeltvis og sammen, sentrale aktører innenfor kulturminnevernet. Bøndene produserer ikke bare matvarer men også kulturminneverdier. Landbrukets organisasjoner jobber aktivt med en ressursforvaltning som også berører kulturminner og kulturmiljøer. I flere prosjekter kobler man kulturlandskap, kulturhistorie/kulturminner, mattradisjoner og "grønt reiseliv".

Mange bønder i vårt område tilrettelegger for å synliggjøre kulturminner i forbindelse med natur- og kulturbasert småskalaturisme. I Bondelagets og Utmarksavdelingens prosjekter knyttet til naturbasert turismeutvikling, basert på aktiviteter som vandring og sykling, er kulturminner en viktig del av mange av produktene som utvikles. Som eksempler kan nevnes "Naturbasert turisme", "Grønt vertskap", "Grønn omsorg", "Frisk-gårder", produksjon, servering og salg av kortreist tradisjonsmat, osv.

Denne type prosjekter og tiltak har mange positive ringvirkninger. Det gir bredere grunnlag for verdiskaping og opprettholdt bosetning på bygdene, det holder kulturlandskapet i hevd, og det fører til vern gjennom bærekraftig bruk av kulturminner.

7.2.5. Ytre Hvaler Nasjonalpark

Ytre Hvaler Nasjonalpark ble vedtatt av Kongen i Statsråd 26. juni 2009 etter et langvarig og omfattende arbeid. Nasjonalparken, som omfatter 354 km² hvorav ca. 340 km² sjøområder, representerer et særskilt flott kystlandskap og spennende havbunn med grunne områder med rik tareskog, dype renner med korallrev og et rikt marint mangfold. Nasjonalparken grenser til Kosterhavets nasjonalpark i sør. Motivene for vern var hovedsakelig det marine miljøet, landskapsmessige forhold og plante- og dyrelivet for øvrig. Nasjonalparken innehar verneverdier knyttet til flora, fauna, strand og kysttyper, kystbarskog og lyngheier. Sentralt sto også områdets store betydning for friluftslivet. Dette er et av de viktigste områdene for friluftsliv til sjøs og til lands i Oslofjorden, og et attraktivt turmål for Hvalers egen befolkning og de mange hytteeierne fra fylket og utenfra.

Selv om ikke kulturminner og kulturmiljøer var det sentrale under etableringen av nasjonalparken, ble det under forberedelsene utarbeidet en konsekvensutredning med tema kulturhistorie, som en av flere (Sweco Grøner 2005). En rekke kulturminner finnes innenfor nasjonalparken, og disse avspeiler nærings- og bosetningshistorien i kyst- og skjærgårdssonen fra steinalderen til i dag. Den mest omfattende kulturminnekategorien på Hvaler er de såkalte "Hvalertuftene", hovedsakelig fra middelalderen. Flere tufter finnes innenfor nasjonalparkens grenser. Andre viktige kulturminner og kulturmiljøer er Akerøy fort, småbruksmiljøet på Tisler, fiskerhavnmiljøet i Kuvauen og fyrene Torbjørnskjær og Homlungen som er vedtaksfredet, gravrøyser og en rekke varder, sjømerker og festebolter. Også Struten fyr ligger innenfor Nasjonalparkens grenser.

Det har ikke funnet sted en systematisk nyregistrering av kulturminner innenfor Ytre Hvaler Nasjonalpark, noe det er et stort behov for. Dette vil kunne gi et godt grunnlag for skjøtsel, tilgjengeliggjøring og skilting av utvalgte kulturminner og -miljøer i forbindelse med oppgradering og merking av turstier. Gjengroingen på Hvalerøyene de siste tiårene bør møtes med systematisk beiting, som vil gjenskape de gamle kulturmiljøene, bringe flere kulturminner frem i dagen igjen og gjøre dem mer forståelige.

Kapittel 8. utfordringer og ambisjoner

Alvimdalen i Sarpsborg er en del av et viktig kulturmiljø. Her er det åpne området sett fra toppen av Raet ved Tune-gårdene. Landskapsformasjonene, kirkestedet, store gravfelt, den gamle kongsgården Alvim og siktkorridorer gjør dette til et verdifullt område. Dette kan ha fungert som et gammelt dragsted for skip for å komme opp Glomma forbi Sarpsfossen. Området har også verdi som et åpent kulturlandskap for bilistene på motorveien. Alvimdalen ligger tett inntil de mest trafikkerte veiene i fylket, Sarpsborg by og næringsområdene på Tunejordet. Det har gjennom lang tid blitt utsatt for utbyggingspress. Foto: Lars Ole Klavestad © 2007.

Menneskene har omskapt og omskaper Østfold-landskapet, og selv om mange minner etter fortidig menneskelig virksomhet er ødelagt, fjernet og forsvunnet, er grunntrekkene stadig de samme. Landskapet forandrer seg fra generasjon til generasjon ettersom gammelt forsvinner og nytt kommer til. utfordringen for kulturminnevernet – og for hele Østfold-samfunnet – er å sikre at endringstakten holdes under kontroll, i den forstand at vi ikke mister, eller gir slipp på, viktige kilder til kunnskap, forståelse og opplevelse av vår rike kulturarv slik den har nedfelt seg i landskapet i form av fysiske spor. Samtidig må kulturminnevernet selv være i endring, i takt med og til en viss grad være premissetter for et samfunn i endring.

8.1. utfordringer

8.1.1. Kulturminneforvaltningen

utfordringene for kulturminnevernet har utviklet og endret seg en hel del siden etableringen av det regionale kulturminnevernet i 1990. I forvaltningen av kulturminner og kulturmiljøer i Østfold kan følgende hovedutfordringer identifiseres:

- Begrensede ressurser og kapasitet
- Press på arealer
- Mangelfull offentlig oppfølging av kulturminner i privat eie

- Utilstrekkelig håndverkskompetanse (tradisjonshåndverk)
- For svak kobling mellom nåtid og fortid i innbyggernes bevissthet og samfunnets utforming
- Lav kulturminnebasert verdiskaping
- For dårlig tilgjengelig informasjon.

For å møte disse utfordringene er det behov for:

- Best mulig bruk av de til enhver tid tilgjengelige ressursene både i fylkeskommunen og blant andre aktører
- Kriterier for prioritering av kulturminner som
  - bør ny-dokumenteres
  - bør gjøres tilgjengelig for tilrettelegging og formidling
  - ikke kan prioriteres for vern eller tilrettelegging
- Økt kompetanse og kapasitet i kommunene for å ivareta kulturminner og kulturmiljøer i kommunal planlegging og saksbehandling
- Bedre statlige rammebetingelser for å sikre vern av verdifulle kulturminner i privat eie og hindre unødige belastninger på eierne
- Økt bruk av kulturminner i undervisning og formidling
- Økt samspill med andre aktører.

8.1.2. Utdyping av noen forvaltningsutfordringer

Forvaltning og saksbehandling

Det er for mange tilfeller av ulovligheter, utført i vanvare eller som bevisst handling. Det meldes ikke ofte fra om funn. Grunnen kan være at det er en utbredt oppfatning av at melder man fra, blir man sittende i et tidsødende og økonomisk uføre. Like enkeltsaker kommer til kulturminnevernet stykkevis og delt, og kommunen fraskriver seg ofte ansvaret. Det er et stadig behov for ytterligere profesjonalisering av kulturminnevernet og forbedring av rutiner for å unngå vilkårlighet og forskjellsbehandling i saksbehandlingen.

Press på arealene

Samtidig som Østfold har en usedvanlig rik kulturarv fra alle perioder av forhistorien og historien, er det et sterkt og akselererende press på arealene og dermed på kulturminner og kulturmiljøer. Antall arealplaner oversendt til og behandlet av kulturminneforvaltningen har hatt en dramatisk og årviss økning siden desentraliseringen av kulturminnevernet i 1990. Hensynet til kulturminner og kulturmiljøer blir gjennomgående ikke godt nok ivaretatt i arealplanleggingen foretatt av kommunale og private planleggere.

Økt kunnskap - økt saksmengde

Styrket kompetanse, nye arkeologiske søkemetoder i felt og sikrere prognosedannelse har ført til en sterk økning i både antall påviste fornminner og fornminneområder i fylket, og nye kategorier fornminner; noe som igjen leder til stadig sikrere prognoser. Dette representerer en utfordring både for kulturminneforvaltningen, i forhold til kommunal og fylkeskommunal arealplanlegging og for grunneiere. Samtidig utfordrer det forvaltningen selv til å drive bedre kunnskapsformidling.

Askeladden

Ikke alle automatisk fredete kulturminner er lagt inn i Askeladden. Selv om Askeladden viser at det ikke er registrert slike kulturminner i et område, er det ingen garanti for at de ikke finnes. I de aller fleste tilfeller er det snarere en indikasjon på manglende registreringer. Mange kulturminner ble registrert for lenge siden, da kartfestingsmetoder og standarder ikke var like gode som de er i dag. Det kan da forekomme feil i kartplasseringen, slik at dataene ikke uten videre kan brukes som grunnlag for detaljplanlegging.

Forandringer av bybildene og kulturlandskapet

Den økende tendensen til at folk nå i større grad enn før igjen ønsker å bo i byene, sammen med en arealstrategi i retning fortetning og flere etasjer i bygningene, fører til sterk forandring av bybildet og dermed av forholdet mellom fredet, verneverdig og ny bebyggelse. Omlegninger i landbruket fører til endringer av kulturlandskapet, og i bebyggelsesmønsteret når gamle bygninger forfaller, fornyes eller tas ut av bruk.

Askimtorget er et godt eksempel på hvordan ny næring har funnet innpass i gamle industrilokaler. Handelssenteret ligger midt i Askim sentrum og er en nerve i byen. Askim gummivarefabrikk var hjørnestensbedriften i Askim, som hadde sin virksomhet her i perioden 1906-1991. Foto: Lars Ole Klavestad © 2009.

Kunnskap og kapasitet

Profesjonalitet, oppdatert kunnskap og høy kompetanse er en forutsetning for å drive kulturminnevernet på et nivå som oppfattes som tilfredsstillende, sett både fra arbeidsgivernes, samfunnets og private eieres side, og i forhold til selve vernet. Det er et gjennomgående problem at det er for lite kapasitet til at de ansatte kan holde seg godt nok faglig oppdatert innenfor sine respektive fagområder. Det er behov for å bryte noen grenser og operere på også utradisjonelle arenaer, og til enhver tid ha tilstrekkelige ressurser til å kunne gjøre det. I kommunene er det ofte for få saksbehandlere i forhold til saksmengden til å kunne ivareta kulturminneinteressene på en tilstrekkelig god måte.

Håndverkskompetanse

For å sikre høy kvalitet på istandsetting og vedlikehold av fredete og verneverdige bygninger, er det behov for styrket kompetanse innenfor tradisjonshåndverk og tradisjonell byggeskikk. Utfordringen ligger i rekruttering, opplæring og etterutdanning, og i det faktum at håndverksvirksomheten må kunne bære seg økonomisk for håndverksbedriftene. Flere fylker arrangerer egne kurs i istandsetting etter tradisjonelle håndverksmetoder. Kirke- og Kulturdepartementet vil gjennom Norsk handverksutvikling og faglig museumsnettverk for håndverk legge opp til å styrke arbeidet med å utvikle kompetansen innenfor handlingsbåren kunnskap (se St.meld. nr. 49 (2008-2009) kap. 12.3).

Fredet og verneverdig bebyggelse og anlegg

Det er en økonomisk belastning å eie en fredet eller verneverdig bygning. Tilskuddsordningene fra stat og fylkeskommune til private eiere er på langt nær tilfredsstillende, og det er generelt store og kostbare etterslep på vedlikeholdssiden. Kommuner og offentlige stiftelser har et selvstendig ansvar for sine eiendommer. Ansvaret blir ofte bare delvis fulgt opp, og eiendommene forfaller. Manglende vedlikehold fordyrer istandsettingen når den først kan finansieres og gjennomføres. Det finnes ingen systematisk oversikt over verneverdige bygninger og anlegg i Østfold, de er ikke identifisert og registrert, og har for svakt vern. Kommunene tar heller ikke tilstrekkelig eget ansvar for verneverdig bebyggelse i arealplanlegning mv. Fredningslisten i Østfold er ikke representativ for perioden 1650 og frem til i dag.

Opplevelser, næring og regional utvikling

Bred oppslutning om vernetanken fordrer et grunnlag av interesse, kunnskap, nysgjerrighet og undring. Lokalt engasjement er nødvendig. Tilrettelegging av kulturminner der de ligger, har foruten mot egen befolkning og skoleverket også rettet seg mot tilreisende. Etter hvert har det vokst frem et økende behov, og et krav, om tilrettelegging og formidling av kulturminner innenfor interessesfærer som opplevelsesnæringene, turistindustrien og regional utvikling generelt. Dette er arenaer som utfordrer kulturminnevernet på andre måter enn tidligere, både når det gjelder profesjonalitet, kvalitet, fagetikk, helhetstenkning og strategivalg.

Informasjon

Opplyste, kunnskapsrike og bevisste kommuner, forvaltere, eiere og brukere av kulturminner fordrer opplysning og informasjon; dels gjennom egeninitierte og egenproduserte redskaper og virkemidler, dels gjennom henvisning til informasjon som andre står bak. Forvaltnings- og formidlingsrettet informasjon må være så lett tilgjengelig at det ikke er tekniske, fysiske eller mentale barrierer mot å tilegne seg den. Det er gjennomgående mangel på kunnskap om forvaltningssystemet og hvordan kulturminnevernet fungerer, og myter florerer, noe som slår tilbake på forvaltningen selv. Informasjons- og markedsføringsbehovet er utømmelig, og fordrer kontinuerlig innsats og tilstrekkelig kapasitet. Informasjon og initiativ i forhold til mediene er utilstrekkelig, og det mangler en mediestrategi.

8.1.3. Museene

I særlig grad kan det pekes på følgende utfordringer for museene i Østfold:

- En krevende etableringsfase for Stiftelsen Østfoldmuseene
- Innflytting, bruk og utvikling av Trollull
- Oppfølging av de ubemannede museene
- Utilstrekkelige utstillingsarealer
- Museumsbygninger med dårlig vedlikehold
- Lav kapasitet til konservering av gjenstandsmassen
- Lav kapasitet til forskning og utvikling.

For å møte utfordringene er det behov for:

- Samordnet, funksjonell og effektiv ressursutnyttelse innenfor Østfoldmuseene gjennom videreutvikling av samarbeidsstrukturer
- Styrking av bemanningen ved Museumstjenesten
- Modernisering av museumsutstillinger i egnede lokaler
- Styrking av formidlingen på tvers av tid og rom
- Styrking av museenes utviklings- og samfunnsroller
- Bedre statlige rammebetingelser.

8.1.4. Utdyping av noen utfordringer for museene

Stiftelsen Østfoldmuseene

Både staten, fylkeskommunen, vertskommunene og museene selv har ansvar for å få en god start på Stiftelsen Østfoldmuseene etter at konsolideringen trådte i kraft i 2010.

Utfordringene knytter seg til etableringen og innkjøringen av en tilstrekkelig og effektiv organisasjon og gode samarbeidsformer – administrativt, økonomisk og faglig musealt. Museet forvalter fredet og bevaringsverdig bebyggelse med et stort og kostbart etterslep på vedlikehold, og flere av avdelingene har tilhold i utilfredsstillende eller utilstrekkelige lokaliteter. Registreringen av gjenstander i den felles gjenstandsdatabase PRIMUS, og overføringen av deler av samlingene til Trollull, stiller store krav til samarbeid, og fordrer samtidig en omforent inntaks- og saneringspolitikk.

Trollull, fellesmagasin for museene i Østfold

Med ferdig ombygging og tilrettelegging av Trollull følger et omfattende arbeid med sikring, utvalg og innflytting av gjenstander. Tiden det vil ta før magasinet er fullt operativt, er avhengig av økonomi, kapasitet og personalressurser til rådighet for museene generelt og ikke minst for Museumstjenesten. Det er et etterslep på registrering av gjenstander som må innhentes for å sikre en god innsamlingsstrategi og en kvalifisert evaluering av konserveringsbehovet. Trollull har et potensial til videreutvikling til å kunne romme også andre tilgrensende funksjoner (kunstmagasin, formidlingsaktiviteter mm.) og til å kunne benytte synergieffekter ved ulike former for formidling. Imidlertid er det ikke kapasitet utover magasinfunksjoner i eksisterende bygningsmasse. Skal det legges til rette for samlokalisering med tilstøtende kulturaktiviteter, vil være behov for et tilbygg, noe tomten gir rom for.

De ubemannede museene

De mindre museene og bygdetunene forvalter betydningsfulle gjenstandssamlinger og verneverdige bygninger. Siden disse museene ikke er bemannet med fagpersonale, er de avhengig av bistand fra Museumstjenesten for forsvarlig forvaltning. Også disse museenes samlinger skal registreres inn i gjenstandsdatabase PRIMUS, og det er store utfordringer innenfor bygningsvedlikehold ved bygdetunene.

Forskning og utvikling

Museene har i meget liten grad personalressurser tilstrekkelig til å kunne prioritere forskning og utvikling eller til å gi fagpersonalet mulighet til egen faglig utvikling. Dette er nødvendig for å kunne være kompetanseinstitusjoner i østfoldsamfunnet. Det konsoliderte Østfoldmuseene gir store muligheter til bredt utviklingssamarbeid på tvers av geografisk beliggenhet og kulturhistoriske temaer. Gjennom valg av utviklingsprogram kan det rettet fokus mot underdekkede og også utradisjonelle temaer, arenaer og forhold i Østfold.

Formidling

Det er høye krav og forventninger til Østfoldmuseene etter konsolideringen, ikke minst på formidlingssiden og når det gjelder å være aktive drivkrefter i kulturen og samfunnet i sine nedslagsfelt. Museumsavdelingene har gjennomgående behov for bedre og mer hensiktsmessige utstillingslokaler, og de trenger muligheter til å kunne produsere oppdaterte, moderne og fremtidsrettede utstillinger og formidlingsopplegg. Museene har potensialer til å kunne være mer aktive i forhold til skoleverk og turisme, og dermed til å oppnå økning i besøkstallene.

Fornyning

I Museumsmeldingen *Framtidas museum* (St.meld. nr. 49, 2008-2009) er fornying tatt inn som begrep ved siden de tradisjonelle "f-ene" forvaltning, forskning og formidling. Det nasjonale målet for fornying er formulert slik (side 158):

Gjennom faglig utvikling, nytenking og profesjonalisering, skal museene være oppdaterte og aktuelle i alle deler av sin virksomhet, være solide institusjoner og ha en aktiv samfunnsrolle. Et delmål vil være å utvikle digital forvaltning og formidling.

Forventningene fra KKD er konkretisert i følgende hovedpunkter i tilskuddsbrevet for 2010 til Østfoldmuseene:

- Museet skal utvikle strategier for en styrket samfunnsrolle.
- Museet skal delta aktivt i faglige museumsnettverk og utviklingstiltak.
- For alle deler av den museumsfaglige virksomheten og for utvikling av organisasjonen skal museet ha planer
  - o som beskriver hovedutfordringer og mål, med strategier, prioriteringer og tiltak for å nå målene;
  - o for ulike funksjoner og temaer som må ses i sammenheng, også med museets generelle mål og profil;
  - o som skal være vedtatt av styret, og jevnlig rulleres.
- Brukerne skal ha enkel tilgang til digitalt innhold og gode digitale tjenester.
- Museet skal styrke arbeidet med digital samlingsforvaltning og digital formidling.

Museene spiller en viktig rolle i å formidle gamle tradisjoner og håndverk og skape interesse og miljø rundt dette. Aktiviteter i museumsmiljøene er viktig for å holde den historiske interessen oppe. Bildet er fra en byggedag på Elingaard herregård i Fredrikstad, hvor smed Ole Morten Pettersen viser gamle teknikker i smia på gården. Foto Lars Ole Klavestad © 2007.

8.2. Ambisjoner

Ambisjonene for det fremtidige kulturminnevernet må være høye, men samtidig ligge på et realistisk nivå i forhold til de ressurser som stilles til rådighet sentralt, regionalt og lokalt. Norge er på mange måter fremdeles en ung kulturnasjon, med behov for styrket forankring, identitet og det å kjenne sine røtter i en global verden. Med en befolkning – også i Østfold – stadig mer sammensatt av mennesker med ulik kulturbakgrunn, får samtidig uttrykkene "identitet" og "røtter" endrete meningsinnhold, mer i retning av sted, forankring og tilknytning.

Kulturminnevernet er forpliktet til å ha som hovedambisjon å utføre de statlig pålagte oppgavene og imøtekomme kravene og forventningene som stilles til museene og regional kulturminneforvaltning på kvalitativt og kvantitativt stadig bedre måter.

Ambisjonene kan formuleres slik:

- Uansett kulturbakgrunn skal Østfolds innbyggere gjennom kunnskap om fylkets kulturarv kjenne en positiv tilknytning til stedet de bor.
- Østfolds befolkning skal være stolte av sin kulturarv, bidra til dens bevaring og ønske å dele opplevelsen av den med andre.
- Østfold skal på bakgrunn av sin rike og godt ivarettede kulturarv oppleves som et attraktivt fylke å bo i, arbeide i og besøke.
- Kulturminneforvaltningen skal gjennom samarbeid med Fylkesmannen og andre statlige organer, kommuner, organisasjoner og grunneiere sørge for at et egnet utvalg kulturminner fra alle perioder og fra alle deler av fylket er godt vedlikeholdt, skjøttet og tilgjengeliggjort.
- Stadig oppdaterte oversikter over alle kategorier løse og faste kulturminner i Østfold skal gjøre det mulig å sikre kulturminnene og å foreta de rette prioriteringer og valg.
- Private eiere skal gjennom tilstrekkelige økonomiske tilskudd og god rådgivning og oppfølging gjøres i stand til å ta vare på kulturminner og kulturlandskap på egen grunn.
- Museene skal styrke, utvide og modernisere sine utstillinger og sine formidlings-, aktivitets- og undervisningstilbud.
- Tradisjonelle kanaler for involvering, opplysning, bevisstgjøring, informasjon og formidling skal styrkes, og nye skal utvikles.
- Opplysning og kunnskap om og opplevelse av kulturarv og kulturminner skal så langt det er mulig være tilgjengelig for alle, uansett fysiske, helsemessige eller kulturelle forutsetninger.
- Tilstrekkelig og kompetent bemanning og økonomisk spillerom til å kunne utøve vern, bevaring, forvaltning, tilrettelegging, formidling og informasjon knyttet til kulturarv og kulturminner offensivt, initiativrikt og med høyeste kvalitet.
- De nasjonale kulturminnemålene skal oppfylles i Østfold.

*Kulturminnedag på Jellhaug i Berg utenfor Halden. Et stort antall historieinteresserte hadde møtt opp for å høre om restaureringen av Norges nest største gravhaug og for å være med på en historisk vandring i nærområdet. Freddy Fagerholt fra Berg, Rokke og Asak historielag, forteller.
Foto Lars Ole Klavestad © 2009.*

Kapittel 9. Handlingsprogram

Monaryggen i Indre Østfold er en enorm morene som isfronten skapte for 10.000 år siden. Like vest for Momarken er det en storslått utsikt over landskapet sørover i fylket. Lengst til høyre i bildet ser en helt til Glomma og øvre Tune. Langs Monaryggen finnes en rekke gravfelt fra jernalderen. Samtidig er naturformasjonen en av landets største sand- og grusressurser. Gjennom lang tid har det blitt tatt ut masser, og de store grustakene er synlige i landskapet flere mil unna. Mange kulturminner har gått tapt i årenes løp. Forutsigbarhet i planleggingen er viktig, slik at ikke verdifulle kulturminner går tapt uten at de er undersøkt. Foto Lars Ole Klavestad © 2009.

9.1. Prioriterte oppfølgingsområder

Følgende oppfølgingsområder skal gis særlig prioritering:

1. Akuttvern
Tiltak må raskt, aktivt og løpende kunne settes inn for ikke å miste verdifulle kulturminner og kulturmiljøer.
2. Kulturminnevern i arealplanlegning
Skape allmenn anerkjennelse og oppslutning om hensynet til kulturminner, kulturlandskap og kulturmiljøer i arealplanlegning og -bruk.
3. Helhetlige landskap
Gjennom samarbeid med andre offentlige og private interessenter, sikre og tilbakeføre helhetlige kulturlandskap og -miljøer for opplevelse, aktivitet og læring.
4. Bygningsvern
En robust og allmenn politikk innenfor bygningsvernet gjennom virkemidler som styrket kompetanse, dokumentasjon, rådgivning og bevilgninger.
5. Opplevelse
Langsiktig innsats og ulike virkemidler og samarbeidsformer for å sikre at østfoldingen skal kunne lese og oppleve historien i sine omgivelser.

6. Museene

Sikre at museene har nødvendige arbeidsredskaper, stillingsressurser og muligheter til å kunne oppfylle forventningene til Stiftelsen Østfoldmuseene.

7. Utvikling av indikatorer

For oppnåelse av delmålene i Kulturminneplanen, utvikle og etablere indikatorer som ett av flere virkemidler i grunnlaget for rapportering og evaluering.

9.2. Vilkår og forutsetninger

I tabellen nedenfor er det under hvert av de prioriterte oppfølgingsområdene under kap. 9.1. ovenfor angitt hvilke delmål, strategier og tiltak som naturlig hører inn under det enkelte området. Samme delmål, strategi og tiltak kan høre inn under flere enn ett oppfølgingsområde, og er da satt opp flere steder. Til innsatsområde 7 – utvikling av indikatorer – er det ikke knyttet delmål og strategier, da dette er et tiltak som i seg selv skal gi systematisk mulighet for evaluering av måloppnåelse i forhold til forutsetningene.

Generelt er det vilkårene som det samlede kulturminnevernet arbeider under, som gir forutsetningene for å kunne gjennomføre tiltakene som er satt opp under de enkelte oppfølgingsområder, delmål og strategier. Mange av tiltakene vil forutsette tilførsel av stillingsressurser, arbeidsredskaper og tiltaksmidler av ulikt slag for å kunne gjennomføres. Ressursstyrkingen må komme både fra staten, fylkeskommunen, kommunene og andre bidragsytere.

*Ruinene etter Værne kloster i Rygge under konservering i 2009. Arbeidet med konservering av fylkets middelalderruiner er en del av Riksantikvarens Ruinprosjekt 2006-2015. I Østfold gjennomføres prosjektene i samarbeid med Østfoldmuseene – Borgarsyssel museum. St. Nikolas kirkeruin i Sarpsborg og Tenor kirkeruin i Eidsberg er ferdig konservert, og arbeidene på Valdisholm borggruin i Eidsberg er i gang. Værne kloster er fra siste del av 1100-tallet.
Foto Lars Ole Klavestad © 2009.*

Oppfølgings-område	Delmål – strategi. tiltak (nr.)	Vilkår og forutsetninger	Tidshorisont
1. Akuttvern	1-1.1-4; 1-2.1+7; 1-3.3; 2-2.5; 5-1.1+3	a. Fullføring av Askeladden prosjekt; b. Oppdatering av Askeladden; c. Budsjett arbeidsredskaper; d. Økonomi til oppfølging av Kulturminneprosjektet	a. Medio 2011 b. Løpende c. Årlig d. Avhengig av redskaper og økonomi
2. Kulturminnevern i arealplanleggingen	1-2.4-5; 2-1.1-4; 2-2.3; 5-1.2; 5-3.2	a. Arbeidskapasitet Administrativt og politisk engasjement b. FoU-midler	a. Planlegning 2010-11 Gjennomføring fom. 2011 b. 2011-14
3. Helhetlige landskap	4-3.4; 5-3.2-3	a. Gode samarbeidsformer mellom ulike offentlige og private aktører b. Prosjektplanlegning og -midler c. Tiltaksmidler	a. 2010 → b. 2011-12 c. 2012 →
4. Bygningsvern	1-2.2+6; 1-3.1; 2-2.2+4-5; 4-2.4; 5-1.4-5; 5-2.1-7; 5-3.1	a. Økte statlige tilskuddsmidler b. Lobbyvirksomhet c. Ny fast antikvarstilling d. Økte fylkeskommunale tilskuddsmidler	a. Løpende b. Løpende c. Avhengig av stillingsressurser til planlegning og gjennomføring d. Opptopping fom. 2011
5. Opplevelse	1-2.3; 2-2.1; 2-2.4; 3-1.1-8; 3-2.1-4; 3-3.1-3; 4-1.3-9; 4-2.1-5; 4-3.1-5	a. Statlige og fylkeskommunale midler til fornminneskjøtsel mv., og bidrag og forpliktende oppfølging i kommunene b. Informasjon om og formidling av forsvarshistorie gjennom tiltak og samarbeidsmodeller, og videreutvikling av Høytorp fort med ulike funksjoner og tiltak. c. Tiltaksmidler og ressurser til UU, aktiviteter og årlige satsinger på bakgrunn av årlige prioriteringer (jfr. delmål 2, strategi 3, tiltak 1).	a. 2010 → b. 2011 → c. 2011 → årlig
6. Museene	1-2.1; 1-3.2; 2-3.1-3; 2-4.1-5; 3-1.2; 3-2.1; 3-3.2; 3-3.4	a. Opprette PRIMUS-stilling b. Opprette formidlingsstilling arkeologi c. Styrke Museumstjenesten / Trollull med 2 stillinger. Tilgjengelige ressurser.	a. 2012 b. 2011/12 c. 2011/12
7. Utvikling av indikatorer	-	Fylkeskommunal og ekstern bistand. Tilgjengelige ressurser.	Oppstart 2010/11 Operativt fom. 2012

9.3. Handlingsprogram

I handlingsprogrammet er tiltakene formulert under hvert av de fem delmålene, organisert etter hver av strategiene til det enkelte delmål. I noen tilfeller kan samme tiltak oppfylle flere strategier og delmål.

Delmål 1 – Dokumentasjon

Kulturhistorisk kildemateriale skal ivaretas profesjonelt og effektivt som dokumentasjon av nåtid og fortid og slik at gode bevaringsforhold og tilgjengelighet sikres.

Strategi	Tiltak	Tid
1. Styrke dokumentasjonsarbeidet i kulturminneforvaltningen og ved museene	1. Fullføre oppdateringen av Askeladden.	(2008)→
	2. Sørg for kapasitet til å gjennomføre rutiner for kontinuerlig oppfølging og drift av Askeladden slik at den til enhver tid er operativ og å jour.	Løpende
	3. Registrering av kulturminner innenfor Ytre Hvaler Nasjonalpark.	Snarest
	4. Fortsatt faglig og økonomisk støtte til Østfold historielag til gjennomføring og videreføring av Kulturminneprosjektet.	Årlig →
	5. Kartlegge og tilgjengeliggjøre dokumentasjonsmateriale ved museene og i historielagene.	Årlig
2. Hindre ukontrollert ødeleggelse og fjerning av kulturminner og kulturmiljøer	1. Sikre, synliggjøre og skape aksept for dokumentasjonsverdien som ligger i kulturminner og gjenstandssamlinger (holdnings- og informasjonstiltak).	Løpende
	2. Gjennomføre et prosjekt for systematisk identifikasjon, prioritering, registrering og dokumentasjon av verneverdige bygninger og anlegg ("Østfolds Gule Liste").	2010/11-13
	3. Gjennomføre et prosjekt for systematisk registrering og dokumentasjon av forsvarsanlegg.	2011-13
	4. Undersøkelser og dokumentasjon av ikke-fredete kulturlag i byene i forbindelse med byggetiltak.	Løpende
	5. Styrke informasjon til og samarbeid med kommunene om aktiv bruk av Askeladden.	Årlig
	6. Lage felles rutiner ved museene for dokumentasjon av tilstand og vedlikehold av egne bygninger.	2011
	7. Utvikle rutiner, metoder og kompetanse innenfor dokumentasjon av industriminne og etablere en "utrykningsgruppe".	2010
	8. Gjennomføre registrering av kulturminner langs Glomma, koordinert med andre fylker som inngår i Glommavassdraget vannregion.	2012
Sikre at det er kunnskap og kapasitet tilstrekkelig til å forestå dokumentasjonsarbeidet i kulturminneforvaltningen og museene på en effektiv og profesjonell måte	1. Etablere en database for registrering / dokumentasjon av museumsbygninger etter fastlagt standard for bygningsdokumentasjon i PRIMUS (felles database for museene).	2010/11
	2. Opprette en ny stilling som samlingsforvalter for registrering, dokumentasjon, digitalisering og oppfølging av museenes og historielagenes gjenstandssamlinger i PRIMUS (felles database for museene).	2012
	3. Styrke kapasitet og rutiner til raskt kunne gå inn med dokumentasjon av næring og industri som nedlegges på kort varsel (arkiver, foto, gjenstander, bygninger og produksjonsprosesser).	Operativt 2011
	4. Styrke museenes muligheter til å fylle sine roller som kunnskapsbaser for allmennheten.	Løpende

Delmål 2 – Forvaltning

Kulturminner i landskapet og i museene sikres godt vern og god bevaring over tid. Tapet av verdifulle kulturminner som følge av fjerning, ødeleggelse eller forfall skal minimaliseres.

Strategi	Tiltak	Tid
1. Styrke samarbeidet og forbedre rutinene mellom fylkeskommunen, kommunene og private aktører i arealplanarbeidet	1. Arrangere kurs i bruk av databaser, (Askeladden, "Kulturminnedatabasen" og matrikkelen).	Årlig fra 2011
	2. I samarbeid med Fylkesmannen arrangere årlige fagdager med kommunene og private arealplanleggere, f.eks etter modell av Riksantikvarens Utviklingsnett.	Årlig fra 2011
	3. Stimulere kommunene til å lage egne kulturminneplaner.	Løpende
	4. Utvikle verktøy for kunnskapshøving blant saksbehandlere i kommunene om sammenhengen mellom kulturminner, kulturmiljøer og kommunal planlegging.	2011
	5. Følge opp forvaltningsplanen for veirelaterte kulturminner.	Løpende
2. Styrke samarbeid, koordinering og bruk av kunnskap, kompetanse og kapasitet innenfor kulturminneforvaltningen, museumsvesenet og organisasjoner.	1. Utvikle systematisk informasjonsstrategi, -redskaper og -virkemidler rettet mot styrket forståelse av vernets mening og hensikt og forvaltningens innretning, slik som: a. Informasjon til grunneiere om fornminner på egen grunn b. Informasjon til eiere om økonomiske støtteordninger c. Informasjon om lover, regler og retningslinjer d. Informasjon om istandsetting og vedlikehold e. Informasjon om bruk av kulturminner i sammenheng med arrangementer	Planlegging 2011 Oppstart 2012
	2. Kartlegging av håndverkere i Østfold med kompetanse innenfor tradisjonelle håndverksfag, arrangere kurs og arbeide for etablering av lærlingeordninger innenfor tradisjonelle håndverksfag.	2011 →
	3. I samarbeid med ett eller flere andre fylker, gjennomføre et forskningsprosjekt for utarbeidelse og utprøving av modeller for en mer effektiv og funksjonell kulturminneforvaltning.	2012-15
	4. Lobbyarbeid og intensivert innsats mot sentrale myndigheter for bedre rammebetingelser og økning av Østfolds andel av statlige støtteordninger.	Løpende
3. Utvikle styrings- og arbeidsredskaper for Stiftelsen Østfoldmuseene til å fylle sin rolle som konsolidert museum	1. Koordinering av museenes stillingsressurser og samarbeidsformer.	2010-11
	2. Utvikle og gjennomføre modeller for fordeling av roller og kulturhistoriske satsningsområder.	2010-11
	3. Ansvarliggjøre og motivere vertskommunene med hensyn til økonomi og bruk av museene i lokal utvikling.	Løpende
4. Utvikle Trollull til et effektivt og moderne gjenstandsmagasin for Østfolds museer, eventuelt med også andre funksjoner	1. Styrke Museumstjenesten med stillinger innenfor konservering og gjenstandsforvaltning.	2011-12
	2. Utarbeide og gjennomføre en utvalgsplan for magasinering av museumsgjenstander i fellesmagasinet.	2011-12
	3. Utvikle og gjennomføre omforente planer for sanering og inntak av museumsgjenstander.	2011
	4. Bistå lokalmuseene og historielagene i forvaltningen av deres gjenstandssamlinger.	Løpende
	5. Utrede og finansiere utbygging av Trollull for samlokalisering med tilgrensende funksjoner.	2013-14

Delmål 3 – Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet

Tilgjengeliggjøring av kulturminner skal gi innbyggere i og besøkende til Østfold gode opplevelser og økt forståelse av menneskelig virksomhet gjennom tidene.

Strategi	Tiltak	Tid
1. Styrke samarbeidet mellom fylkeskommunen, kommunene, grunneiere, museene, reiselivsnæringen, skoleverket og organisasjoner	1. Arrangere årlige guidekurs innenfor prioriterte kulturhistoriske temaer / kulturminner.	2010→
	2. Koordinere utstillingstemaer i museene med prosjekter for tilrettelegging av kulturminner i felt.	2011→
	3. Etablere fadderordninger for skjøtsel og formidling av kulturminner.	2011→
	4. Arrangere kurs for lærere i aktiv bruk av kulturminner og museer.	2012→
	5. Bidra til å få utarbeidet kulturminnebaserte læringsmål i lokale læreplaner i grunn- og videregående opplæring.	2012
	6. Bidra til at kommunene tar større ansvar for skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner i egen kommune, bl.a. gjennom inngåelse av forpliktende skjøtelsavtaler.	Løpende
	7. Utarbeide en informasjons- og markedsføringsstrategi knyttet til formidling av kulturminner.	2011-12
	8. Utarbeide informasjon til eiere av landbrukseiendommer om vern og forvaltning av kulturminner.	2011-13
2. Sikre at universell utforming blir et bærende prinsipp gjennom tilgjengeliggjøring av kulturminner for flest mulig, uavhengig av alder, funksjonsnivå eller kulturelle barrierer.	1. Formalisere samarbeidet mellom fylkeskommunen, museene og funksjonshemmedes organisasjoner.	2010-11
	2. Der det er mulig skal fysisk tilrettelegging og fremfinning i felt være hensiktsmessig og funksjonell for alle brukergrupper.	Løpende
	3. Informasjon i felt og på Internett-sider skal være lesbar og lettfattelig for alle.	Løpende
	4. Påvirke og drive rådgivning ved tilrettelegging av bygninger for alle brukergrupper.	Løpende
3. Gi særlig oppmerksomhet til utvalgte kategorier kulturminner som satsningsområder	1. Følgende kategorier kulturminner skal prioriteres i formidling og tilrettelegging: a. Helligstener og kulturminner fra eldre jernalder b. Middelalderkirker og -ruiner c. Nærings- og industriminne d. Kulturminner ved kyst og vannveier e. Forsvarsanlegg	Hele perioden
	2. Utvikle et informasjonssenter for formidling av temaer knyttet forsvarsverk og forsvarshistorie – evt. andre aktiviteter og temaer – på Høytorp fort, i samarbeid med og tematisk avgrenset i forhold til museer, kommuner og andre instanser i og utenfor fylket.	Planlegging 2011 →
	3. Utarbeide en fireårsplan for skjøtsel, tilgjengeliggjøring og skilting av fornminner, og videreutvikle samarbeidet med kommunene om iverksetting av tiltak på utvalgte lokaliteter.	2011 2012→
	4. Sørge for at Østfoldmuseene har kapasitet til å drive målrettet forskning og utvikling innenfor prioriterte fagområder og temaer.	Løpende fra 2011

Delmål 4 – Regional utvikling

Østfold skal oppfattes som et spennende og mangfoldig fylke med en rik kulturarv, som det er attraktivt å bo i, besøke og etablere næringsvirksomhet i.

Strategi	Tiltak	Tid
1. Styrke østfoldingenens bevissthet om sitt hjemsted og betydningen av sin egen kulturarv	1. Bidra økonomisk til å få utløst statsmidler til forbedrete utstillings- og aktivitetsarealer ved museene.	2010 →
	2. Opprette en arkeologstilling ved Østfoldmuseene rettet mot formidling og utstillingsproduksjon.	2011/12
	3. Invitere til samarbeid om utvikling av produksjoner innenfor "Den kulturelle skolesekken".	2011 →
	4. Bidra til at kulturminner og kulturmiljøer brukes i arbeidet med å skape unike Østfold-uttrykk innen design, kunst og håndverk.	Løpende
	5. Bidra til forberedelser til og gjennomføring av tiltak knyttet til 200-årsjubileet for Grunnloven og Mossekonvensjonen i 2014	→ 2014
	6. Bidra til forberedelser til og gjennomføring av tiltak knyttet til 1000-årsjubileet for Borg i 2016 og andre betydningsfulle jubileer.	Når aktuelt
	7. Samarbeide med grunneiere og interessenter i prosjekter for vern, utvikling og opplevelser knyttet til kulturlandskap.	Løpende
	8. Bidra til utvikling av informasjons- og formidlingsopplegg for 1. og 2. generasjons innflyttere til Østfold.	2011 →
2. Bruke Østfolds kulturminner, kulturmiljøer og kulturarv aktivt i utviklingen av attraktive bo- og leveområder	1. I samarbeid med kommunene, museene og frivillige organisasjoner iverksette skjøtsel og tilrettelegging av utvalgte fornminner i alle Østfolds kommuner.	2011 →
	2. Utvikling av skiltmal for, og skilting av, prioriterte fredete og verneverdige bygninger og anlegg.	2011 →
	3. Påvirke kommunene til å sette av tilstrekkelige egne ressurser til skjøtsel og vedlikehold av tilrettelagte kulturminner.	Løpende
	4. Bidra til at et utvalg fredete og verneverdige bygninger i kommunene kan brukes til fellesskapets beste.	Løpende
	5. Utnytte samspilleffekter mellom aktører på kulturminneområdet og aktører i øvrig samfunnsliv – kunnskapsinstitusjoner, kulturarenaer, bedrifter og privatpersoner.	Løpende
3. Utvikle Østfold som reisemål gjennom satsing på kulturarvturisme	1. Utarbeide retningslinjer og avtaler for bruk av kulturminner og kulturmiljøer ved arrangementer (generelle og spesifikke).	2011-12
	2. Bidra til tilfredsstillende skilting av og fremfinning til kulturminner fra veinettet.	2009 →
	3. Videreutvikle Solbergtårnet.	2011 →
	4. Støtte opp under, og samarbeide med eiere av gårdsbruk og landbrukets organisasjoner om prosjekter og kulturminnetiltak i tilknytning til gårdsturisme mv.	Løpende
	5. Produsere nettinformasjon på norsk og engelsk knyttet til kulturminner, kulturmiljøer og museer.	2010 →

Delmål 5 – Nasjonale mål

Nasjonale mål for kulturminnepolitikken skal oppfylles i Østfold innen 2020.

Strategi	Tiltak	Tid
1. Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimaliseres. Innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 prosent årlig	1. Gjennomføre nyregistreringer av fornminner i områder som er utilstrekkelig registrert og legge dem inn i Askeladden.	2011 →
	2. Bidra til at kommunene tar sterkere selvstendig hensyn til kulturminner og kulturmiljøer i sin planlegging ved aktiv bruk av mulighetene som ligger i plan- og bygningsloven.	Løpende
	3. Spre informasjon om reglene knyttet til kulturminneloven § 10 (staten dekker utgiftene til mindre private arkeologiske undersøkelser).	2010 →
	4. Bidra til å styrke brannsikringen av fredet og verneverdig trehusbebyggelse.	Løpende
	5. Samarbeide med Fylkesmannen om bevaring og evt. ny bruk av gårdsbygninger.	Løpende
2. Fredete og fredningsverdige kulturminner og kulturmiljøer skal være sikret og ha ordinært vedlikeholds nivå innen 2020	1. Arbeide for bedre rammebetingelser og økte tilskudd til private eiere av fredete og verneverdige bygninger.	Løpende
	2. Styrke rådgivning og informasjon til private eiere av kulturminner og kulturmiljøer.	Løpende
	3. Motivere kommunene til istandsetting og vedlikehold av fredete og verneverdige kulturminner og kulturmiljøer i eget eie.	Løpende
	4. Etablere "Østfolds Gule Liste over verneverdige bygninger og anlegg" som redskap for vern og vedlikehold og sørge for kapasitet til å følge det aktivt opp.	2011-14
	5. Arrangere tematiske kurs / samlinger for håndverkere innen ulike håndverksfag i samarbeid med Riksantikvaren og andre fylker.	2011/12 →
	6. Bidra til å styrke lærlingeordninger innenfor tradisjonshåndverkene.	2011/12 →
	7. Bidra til istandsetting og kontinuerlig vedlikehold av bygninger ved Østfoldmuseene og bygdetunene.	Løpende
3. Den geografiske, sosiale, etniske næringsmessige og tidsmessige bredden i de varig vernede kulturminnene og kulturmiljøene skal bli bedre, og et representativt utvalg skal være fredet innen 2020	1. Analysere fredningslisten for Østfold, og supplere den med nye fredninger på bakgrunn av ulike kriterier for representativitet.	2011 og →
	2. Bidra til at kommunene i sin arealplanlegging sikrer bevaring av helhetlige kulturmiljøer.	Løpende
	3. Gjennomføre et utredningsprosjekt som pilot for vern og utvikling av helhetlige opplevelser knyttet til kulturmiljøer (metodikk, kriterier, pilotområde mv.)	2012-13

Del 2

Kulturminnevernet i Østfold: Beskrivelser, bakgrunn og forutsetninger

Foto forrige side:

*Kirkestedene i Østfold representerer historiske punkter. Før kirkene ble reist i middelalderen, ble disse høydene i landskapet gjerne brukt som gravplasser eller til rituelle formål. Bildet viser Rakkestad kirke i vinterskrud. Kirken og prestegården ligger vakkert til i det bølgende kulturlandskapet langs Rakkestadelva. Steinkirken ble bygd i middelalderen, og gjennomgikk en omfattende restaurering i 1875. **Foto:** Lars Ole Klavestad © 2009.*

Forord

Dette er del 2 av Kulturminneplan for Østfold. Mens del 1 er selve Kulturminneplanen med handlingsprogram, gir denne delen:

- **Beskrivelser** – av Østfolds kulturarv som er det som skal vernes og forvaltes gjennom planen, og av det som er kulturminnevernets kjerneoppgaver.
- **Bakgrunn** – for de mål, strategier og tiltak som foreslås i planen, og som blir førende for kulturminnevernets virksomhet i årene fremover.
- **Forutsetninger** – for hvordan kulturminnevernet er innrettet, hva det innebærer og hvem som er involvert. Kulturminnevern omfatter mange institusjoner, organer, aktører og premissettere, og er langt på vei styrt gjennom lover og forskrifter.

Denne delen kan brukes som en form for oppslagsbok for innsikt i og forståelse av hvordan kulturminnevernet er innrettet i Østfold, og hva som er de formelle betingelsene for forvaltningen. Den gir også situasjonsbeskrivelser og bakgrunn for utfordringene som kulturminnevernet i Østfold står overfor.

Til denne delen hører liste over litteratur som det er henvist til i del 1 og del 2, og vedlegg.

Vedlegget inneholder faktaopplysninger, dybdeinformasjon, oversikter og kart som det er henvist til i teksten i del 1 og del 2.

Innhold Del 2

	side
Forord	3
1. Mål og utfordringer i fylkesplanen	6
2. Kulturminner som er typiske for Østfold	8
3. Kommunene – roller, oppgaver og ansvar	12
3.1. Kommunen som planlegger	12
3.2. Private konsulenter som planleggere	12
3.3. Organiseringen av kulturminnearbeidet i kommunene	13
4. Frivillige kulturminneorganisasjoner i Østfold	13
5. Dokumentasjon	14
5.1. Kulturminneforvaltningens dokumentasjonsarbeid	15
5.1.1. Dokumentasjonsmetoder i førreformatorisk kulturminnevern	15
5.1.2. Dokumentasjon i etterreformatorisk kulturminnevern	16
5.2. Særskilte temaer	17
5.2.1. Dokumentasjon av kulturminner knyttet til industri og næring	17
5.2.2. Dokumentasjon ved bygningsfredninger	17
5.2.3. Dokumentasjon av verneverdige bygninger	18
5.2.4. Dokumentasjon av kulturminner knyttet til forsvarshistorien	18
5.2.5. Dokumentasjon av kulturminner langs Glomma	18
5.3. Museenes dokumentasjonsarbeid	18
5.3.1. Museumstjenesten og Østfold fylkes billedarkiv	18
5.3.2. Gjenstandsdokumentasjon ved de ubemannede museene	19
5.3.3. Dokumentasjon av bygninger og bygningsvedlikehold ved museene	19
5.3.4. Dokumentasjon av industriminne	19
5.3.5. Samtidsdokumentasjon	20
5.4. Lag og foreningers dokumentasjonsarbeid	20
5.4.1. Historielagenes dokumentasjonsarbeid	20
5.4.2. Andre lag og foreningers dokumentasjonsarbeid	21
6. Forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer	21
6.1. Førreformatoriske kulturminner	21
6.2. Etterreformatoriske kulturminner	22
6.3. Gjenstander som omfattes av kulturminneloven	23
6.4. Databaser	23
6.5. Museene som forvaltere	25
6.5.1. Samlingsforvaltning	25
6.5.2. Trollull – felles gjenstandsmagasin for museene	26
6.5.3. Arkiver	26
6.6. Tap av kulturminner	27
6.7. Organiseringen av kulturminnevernet	28

	side
7. Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet	29
7.1. Skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner	29
7.1.1. Generelt	29
7.1.2. Tilrettelegging i felt	29
7.1.3. Vegetasjonskontroll, utsikt og miljø	30
7.2. Oldtidsveien og Solbergtårnet – status, muligheter og utvikling	30
7.3. Museenes formidlingsvirksomhet	31
7.4. Skoleverket	31
7.5. Kulturminneinformasjon i turisme og stedsutvikling	32
7.5.1. Turistorganisasjonene	32
7.5.2. Historiske jubileer	33
7.6. Informasjon	35
7.6.1. Publikasjoner	35
7.6.2. Guidebøker og brosjyrer	35
7.6.3. Internett-informasjon om kulturminner	36
7.6.4. Kulturminneinformasjon og mobiltelefon tjenester	36
7.7. Særlige satsingsområder i formidlingen	36
8. Virkemidler	38
8.1. Juridiske og administrative virkemidler	38
8.2. Økonomiske virkemidler	40
8.3. Samarbeid	41
8.4. Kompetanseutvikling	41
8.5. Formidling, rådgivning og informasjon	42
Anvendt og anbefalt litteratur	43
Vedlegg (egen innholdsfortegnelse)	45

1. Mål og utfordringer i fylkesplanen

Med utgangspunkt i hovedtemaene i fylkesplan 2009-2012 (Østfold fylkeskommune 2009-1), er det formulert tre langsiktige hovedmål for utviklingen i Østfold:

Levekår og folkehelse

Hovedmål: "God livskvalitet for alle som bor i Østfold."

Ut fra en oppfatning at kunnskap om og opplevelser knyttet til kulturminner og kulturmiljøer bidrar til bedre levekår, helse og trivsel i samfunnet og for den enkelte, er temaet generelt av relevans for kulturminnevernet. Spesielt følgende delmål og punkter kan fremheves:

Under *delmål: Folkehelsearbeid*

Nr 8: "Stimulere til levende lokalsamfunn der helse, miljø og kultur ses i sammenheng."

Under *delmål: Universell utforming*

Nr. 14: "Alle offentlige tilbud og service planlegges og gjennomføres slik at de er tilgjengelige for alle uten spesielle tilpasninger."

Verdiskaping

Hovedmål: "Østfold skal være attraktivt for mennesker og kapital, og tilby et velfungerende arbeidsmarked med et bærekraftig næringsliv preget av innovasjon, kompetanse og samhandling."

Nasjonalt og internasjonalt er det etter hvert anerkjent at levende kultur virker tiltrekkende på kompetansemiljøer og næringsliv i deres valg av etableringssteder. Flere av delmålene og underpunktene er av relevans for kulturminnevernet, slik som:

Under *delmål: Næringsutvikling*

Nr. 2: "Sterk satsing på kunnskapsbaserte næringer."

Nr. 4: "Utvikle, styrke og synliggjøre opplevelsesbasert produksjon og produkter."

Under *delmål: Kompetanseutvikling*

Nr. 15: "Profilere Østfolds kvaliteter som et godt bo-, arbeids- og oppvekstfylke."

Under *delmål: Levende bygder*

Nr. 20: "Utvikle og styrke nye næringer med basis i landbruket, herunder helse- og omsorgstjenester, kultur og turisme."

Miljø

Hovedmål: "Østfold skal være et fylke som ivaretar klima, natur og kulturlandskap, og som tar miljøhensyn i offentlig og privat sektor."

Spesielt målene 21-28 som er formulert under *delmål: Jordvern og grønnstruktur* er av relevans for kulturminnevernet. Jordvernet og kulturminnevernet har felles interesser av å verne dyrket mark mot utbygging, siden det på slike arealer hyppig forekommer kulturminner over og under bakken, samtidig som de representerer landskap med stor kulturell dybde.

Følgende punkter har særskilt relevans for kulturminnevernet:

Nr. 21: "Dyrka mark vernes ved kompakt by- og tettstedsutvikling, hvor potensialet for transformasjon og fortetting av allerede omdisponerte arealer utnyttes før dyrka mark settes av til utbyggingsformål."

Nr. 27: "Stimulere til å opprettholde og pleie kulturlandskapet."

Utfordringer for kulturminnevernet

- Tilrettelegge kulturminner i lokalsamfunnene
- Tilrettelegge kulturminner på måter som gjør dem tilgjengelige for flest mulig
- Tilrettelegge for turisme knyttet til kulturminner og museer
- Bidra til etablering av kultur- og naturstier
- Synliggjøre Østfolds kulturarv som et fortrinn i bosettingsvalg og næringsutvikling
- Tilføre kulturminnekompetanse og rådgivning til kommunene innenfor fortetting og transformasjon i by- og tettstedsutviklingen
- Være aktiv samarbeidspartner for offentlige og private aktører i kulturlandskapspleie.

Fylkesplanens arealstrategi

Fylkesplanens arealstrategi er bygget over følgende prinsipper for et bærekraftig utbyggingsmønster:

- Utbyggingsmønsteret i regionen skal basere seg på eksisterende sentra og infrastruktur i kommunene.
- Byene skal styrkes ytterligere som naturlige sentra og knutepunkt.
- Fortetting, transformasjon og arealøkonomisering fremfor å ta i bruk urørte naturområder.
- Tilrettelegge for miljøvennlige transportløsninger og redusert bilbruk.
- Samle og minimalisere naturinngrep, samlokalisering.

Som en utdyping av viktige temaer innenfor Fylkesplanens arealdel, er det laget to temahefter: Estetikkveileder og Handlingsplan for Østfolds kulturlandskap 2009-2012. Kulturminnevernet har vært aktivt inne i utarbeidelsen av begge disse temaheftene.

Handlingsplan for Østfolds kulturlandskap 2009-2012

Fylkesplanen for Østfold 2009-2012 inneholder en regional arealstrategi, der det trekkes langsiktige grenser mellom utbygging, vern og rammer, i form av retningslinjer for arealbruken (Østfold fylkeskommune 2009-1). Mange av utfordringene er knyttet til gjengroing av kulturlandskapet, og det ene av de to strategidokumentene som ble utarbeidet i forbindelse med fylkesplanens arealstrategi, er Handlingsplan for Østfolds kulturlandskap (Østfold fylkeskommune 2009-2).

Planen peker på de raske endringene i kulturlandskapet som følge av endringer i driftsformer og arealbruk, og på de kulturhistoriske, estetiske og biologiske verdier som kan bli skadelidende ved gjengroing eller nedbygging. Handlingsplanens formål er bl.a. å bidra til samordning av ulike innsatsområder, begrense gjengroing, synliggjøring og skjøtsel av kulturminner og kulturmiljøer i landbruksområder, opprettholde biologisk mangfold og stimulere til kulturlandskapspleie.

Estetikkveileder for Østfold

Det andre strategidokumentet som ble utarbeidet i forbindelse med fylkesplanens arealstrategi, er Estetikkveilederen (Østfold fylkeskommune 2009-3). Det er store utfordringer knyttet til estetikk og til å opprettholde lokalt særpreg med utgangspunkt i naturgitte og kulturhistorisk betingede landskapsuttrykk. Målet med veilederen er å få en mer enhetlig og forutsigbar praksis i estetikkspørsmål i behandlingen av kommunale planer og enkeltsaker. Veilederen gir en rekke eksempler knyttet til retningslinjer for estetisk tilpasning i landskapet, byggeskikk og vegetasjonsbehandling, og gir konkrete retningslinjer innenfor en rekke temaer, blant annet bruk av lokal byggeskikk og hensynet til kulturminneverdier i forbindelse med utbygging. Retningslinjene er utformet slik at de kan tas inn i de enkelte kommuneplanenes bestemmelser. Veilederen tar sikte på å styrke Østfolds attraktivitet for bosetting og næringsutvikling, herunder turistnæringen.

Utfordringer for kulturminnevernet

Fortetting

Byer og tettsteder har mange kulturmiljøer med historisk verdi. Det skal tas hensyn til strukturer, bygningsmiljøer, enkeltbygg, parker m.m. i by- og tettstedsplanleggingen. Disse miljøene er viktige for stedenes særpreg og for å vise deres opphav og utvikling. De er også sterke visuelle og sosiale miljøfaktorer. Med økt fortetting stilles det høye krav til at man tar hensyn til disse områdene, slik at stedenes karakteristiske trekk opprettholdes og utvikles. Ved transformasjon av byområder og gamle næringsområder er det viktig at kulturminnevernet deltar i planleggingen, slik at vern og utvikling kan sees i sammenheng.

Innenfor de langsiktige grensene som er satt for fremtidig tettbebyggelse, finnes det en rekke kulturmiljøer og kulturminner. Det er viktig at vernet av disse blir fulgt opp i kommuneplanleggingen, og at det gis signaler om hvilke hensyn som må tas på et tidlig stadium i planleggingen. Det er i Fylkesplanen ment at grensene skal angi hovedtrekkene i den framtidige utbyggingsstrukturen, selv om de tilsynelatende kan virke forholdsvis detaljerte. På tross av at det er satt en langsiktig grense, betyr ikke det at alle arealer innenfor denne skal betraktes som utbyggingsområder. Det forutsettes at kommunene sikrer verneinteressene innenfor grensene gjennom ordinær behandling av arealene etter pbl.

I arealstrategien oppfordres kommunene til å utarbeide egne kulturminneplaner med verneverdivurdering av bygningsmiljøer i byer og tettsteder. En utfordring vil være å motivere og bidra til et slik arbeid.

Både Kulturlandskapsplanen og Estetikkveilederen gir sterke føringer for ivaretagelsen av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap, og inkorporerer slike hensyn i fylkets samlede arealstrategi i årene fremover. Disse satsingsområdene følges opp innenfor flere temaer i Kulturminneplanen. Viktige stikkord i oppfølgingen av strategiene fra et kulturminnevernaspekt er samarbeid og samordning av interesser: innenfor kommunal og fylkeskommunal arealplanlegging, i forhold til landbruket og miljøvernet, og innenfor helse og friluftsliv.

2. Kulturminner som er typiske for Østfold

Noen kategorier kulturminner som er særlig typiske eller representative for Østfold, utfordrer til spesiell oppmerksomhet og tiltak (se del 1, kap. 3.2):

Kulturminner fra bronsealder og eldre jernalder

Som det fylket i landet med flest helleristninger fra bronsealderen (ca. 1800-500 f.Kr.), er det naturlig at helleristninger fortsetter å være et særlig satsningsområde i Østfold.

Helleristningene i Østfold har vært kjent og undersøkt gjennom rundt 150 år, men fikk økt oppmerksomhet med tilrettelegging og formidling av utvalgte felt fra begynnelsen av 1950-tallet av. Foreløpig er det ikke påvist malte bergbilder fra steinalderen hos oss, men siden det finnes noen lokaliteter i Bohuslän, er sjansen til stede. De aller fleste helleristningene ligger utenfor Raet både i Østfold og Bohuslän, og dette utgjør et felles område i bronsealderen.

Også fra den etterfølgende perioden, eldre jernalder, er det svært mange kulturminner, og det er på mange måter kontinuitet fra bronsealder og inn i eldre jernalder selv om det også er store endringer. Vi har mange fornminner fra hele jernalderen i Østfold, men tyngden ligger i den eldre delen, spesielt romertid (Kr.f. – 400 e.Kr.). Skikken å lage helleristninger avtar og forsvinner, gravskikken forandres og vi får store og mindre gravfelt og bygdeborger i tilknytning til gårdsbosetningen og ved kommunikasjonslinjene i landskapet. Jernet overtar etter bronse som viktigste metall. I de senere årene er det funnet en rekke bosetningsspor og husgrunner fra bronse- og jernalderen i Østfold.

Helleristninger og gravfelt utgjør tyngdepunktet i satsingen på "Oldtidsveien formidlingsprosjekt", igangsatt i 2008. Denne satsingen knytter seg til informasjonsstedet og rasteplassen "Solbergtårnet" i krysset fv 110 - E6 i Skjeberg. Ved slutføringen av disse prosjektene i 2010 vil tiltak for skjøtsel og tilrettelegging intensiveres også i de andre kommunene i Østfold.

Middelalderkirker

Antallet steinkirker fra middelalderen i Østfold, 16 stående kirker og 3 kirkeruiner, er svært høyt tatt fylkets ringe utstrekning i betraktning. Det har vært langt flere, men mange ble brent, rasert eller revet i forbindelse med Reformasjonen (1537), under Den nordiske syvårskrigen (1563-1570) eller i forbindelse med kirkeloven av 1851 med kravene om større sognekirker.

Årsaken til de mange kirkene kan ligge i den politiske og religiøse situasjonen i tidlig middelalder. Mens Sigurd Magnusson (1090-1130) dro på korstog og pilegrimsferd til Jerusalem (og fikk tilnavnet Jorsalfare etter det norrøne navnet på Jerusalem, Jorsal eller Jorsalaborg), var hans bror og medkonge i 1103-1123, Øystein Magnusson, aktiv som riksbygger hjemme i Norge. Han skal ha stått bak byggingen av flere av kirkene i Østfold, blant annet St. Nikolaskirken i Borg i 1115.

Forvaltningsansvaret for kirker, ruiner og byggverk fra middelalderen ble ikke delegert til fylkeskommunene i 1990, men ble beholdt av Riksantikvaren. Riksantikvarens Ruinprosjekt 2006-2015 omfatter alle Østfolds kirkeruiner: St. Nikolas kirkeruin i Sarpsborg, Tenor kirkeruin i Eidsberg og Værne klostets kirkeruin i Rygge. Riksantikvaren har også forvaltningsansvaret for de øvrige fredete og listeførte kirkene (se vedlegg 9.1-2).

Landbrukets kulturminner

Herregårdene (adelige setegårder) var store landbruksforvaltere, og i 1639 var det 25 herregårder i Østfold, dvs. en tredjedel av samtlige i Norge inkludert Bohuslän. Ved opphevelsen av adelskapet i 1821 var det 24 herregårder i Norge (minus Bohuslän), hvorav halvparten i Østfold. Herregårdene er levende minner om den norske og østfoldske varianten av adelskap, og i dag er fem av dem fredet: Rød herregård i Halden, Hafslund hovedgård i Sarpsborg, og herregårdene Elingaard, Nes og Kjølberg i Fredrikstad. Til herregårdene hørte hageanlegg, husmannsplasser og produksjonsanlegg som møller, dammer og høvlerier, som det fremdeles er noen igjen av. Elingaard er spesiell ved at hovedbygningen er omgitt av vollgraver.

Også kirken har vært stor landbruksforvalter. Prestegårdene har alle vært eid av Opplysningsvesenets fond, men de senere årene er flere solgt til private. Dagens prestegårder i Østfold viser en sterk kontinuitet i bosetning og jordbruksdrift fra forhistorisk til og til i dag. På mange gårdseiendommer er det funn og fornminner fra hele jordbrukets historie, fra yngre steinalder og fremover.

Strukturendringer i landbruket har ført til store forandringer av kulturlandskapet. Eksempler på viktige elementer i landskapet som står under press og i fare for å forsvinne, er steingjerder og de røde enhetslåvene. Landbrukets kulturlandskap representerer en viktig del av Østfolds nærings- og bosetningshistorie, og består i likhet med industriminnene av langt mer enn rester etter bygninger og anlegg.

Nærings- og industriminne

Kysten, vassdragene, skogen og naturressursene har lagt grunnlaget for næringsliv og industri i Østfold. Sporene etter fiske som næring strekker seg fra steinalderen til i dag, og i nyere tid vokste det frem en fiskeribasert næringsmiddelindustri som har utviklet seg videre til andre næringer. Alt før industrialiseringen kom i gang for alvor, ble vannkraften utnyttet ved at det ble anlagt dammer for å regulere vannmengden til sagbruk og møller. Etter hvert ble det bygget kraftverk i de mindre fossene, deretter store elvekraftverk, som Vamma,

Kykkelsrud, Solbergfoss og Hafslund kraftverk. Sporene etter trelastindustrien er mange, fra lenseanleggene for tømmerfløting som på Nes i Skiptvet og tømmertunnelen på Eidet i Sarpsborg, til bygningsmiljøet omkring det tidligere Ørje Brugs Træsliberi.

Moss står sentralt i industriutviklingen i Østfold, med bakgrunn i Moss jernverk som var i full drift mellom 1707 og 1863; i 1873 var det slutt, og dampsg og celluloseproduksjon overtok. Mest kjent er jernverket for sin produksjon av kanoner og ovner. I årene rundt og etter 1900 kom industrimøllene (Kloster mølle 1899/1900, Galla mølle ca. 1920), og Moss ble ved siden av Oslo og Bergen landets største mølleby. Etter en vellykket transformasjonsprosess tilfredsstiller i dag Møllebyen hensynene både til bevaring og til moderne bruk.

Fossekraften ga forutsetningen for industriutviklingen. Etter opphevelsen av sagbruksprivilegiene i 1860 skjøt industrialiseringen fart for alvor, og de mange sagbrukene og teglverkene ble kjernene i tettstedene som raskt vokste opp langs Glomma. Sør for Rolvsøysund ble det mellom 1860 og 1900 anlagt til sammen 32 sagbruk (14) og teglverk (18), kun 4 i 1849-1859. De mange nye arbeidsplassene førte til kraftig innvandring og befolkningsøkning. Landskapet i den ytre og sørlige del av fylket bærer også spor etter steinhuggingen fra midten av 1800-tallet og frem til rundt 1920. Plank, teglstein og tilhugget granitt ble skipet ut til utenlandske markeder i store kvanta. Men også annen industri sysselsatte mange, bl.a. skipsverftene i Fredrikstad. I nasjonal sammenheng var Halden sentral i den nye industriutviklingen. Mads Wiels Bomuldsfabrique / Halden Bomuldspinneri og Væveri, ble etablert i 1813 og satt i drift i 1815. Dette er ikke bare Østfolds men også Norges første mekaniske industribedrift. Halden historiske Samlinger, som forvalter bedriftens arkiv og eier det nye veveriet fra 1907, vil vise denne historien ved 200-årsjubileet i 2013. I 1829 fulgte etableringen av Cathrineborg Jernværk og de "moderne" dampdrevne sagene i Tistedalsfossen fra 1860-årene og fremover. Bomuldsspinneriet i Halden og Verket i Moss var store arbeidsplasser som i dag representerer viktige kulturminner som har fått ny bruk. Blant annet Haldenkanalen og Ørje sluser er anlegg av imponerende omfang.

Som for resten av landet er dokumentasjonen av Østfolds industrihistorie ikke fullført. En utredning på slutten av 1980-tallet fordelte ansvaret for dokumentasjon av industrigrener til ulike museer i landet. Halden ble tillagt ansvar for dokumentasjon og bevaring av bomullsindustri, skoiindustri, porteføljeindustri og granittindustri. Halden historiske Samlinger har gjort en stor innsats på disse områdene, og har i ulike sammenhenger formidlet historiene gjennom utstillinger, publikasjoner og på annen måte. Fredrikstad Museum har dokumentert teglverksindustrien, og har også tatt hånd om arkivet etter FMV (Fredrikstad mek. verksted). Museet har dessuten gjort en innsats med dokumentasjon av også andre industrivirksomheter, bl.a. DeNoFa. Moss Industrimuseum har arbeidet systematisk med Moss Jernværk, Moss Glassværk, Helly Hansen samt møllevirksomheten. Ved Borgarsyssel Museum har arbeiderkultur i vid forstand, ikke minst i tilknytning til Borregaards industrivirksomhet, stått sentralt i dokumentasjon, utstillinger og formidling.

Restene og minnene etter den tidlige nærings- og industrihistorien i Østfold er uløselig forbundet med arbeiderboliger og fagforeningslokaler, bedehus, avholdslokaler og andre forsamlingslokaler. Store deler av nærings-, industri- og arbeiderkulturhistorien er dokumentert i arkiver og gamle foto.

Kulturminner ved kyst og vannveier

Østfolds kystlinje har forandret seg dramatisk siden fastlandsisen smeltet etter siste istid og landet gradvis steg opp av havet (se [vedlegg 3.1-3](#)). Marin grense i Østfold (høyeste vannstand, for ca. 12.000 år siden) ligger på ca. 190 meter, og den eldste boplassen i fylket og på Østlandet, Høgnipen i Rakkestad, ligger ca. 160 meter over dagens havnivå og dateres til omkring 8.900 f.Kr. Gjennom flere tusen år var fiske, sjøfangst og lune båtopptrekk bestemmende for bosetningen. De mange båtfigurene på helleristningene viser båtens både praktiske og symbolske betydning i bronsealderen, og Tuneskipet fra ca. 900 e. Kr.

demonstrerer det ypperste i båtbyggerkunst. Restene etter fiskerbøndenes enkle sesongboplasser i middelalderen har gitt navn til en egen kategori fornminner – Hvalertuftene. Kunnskapen om båtbygging, navigasjon, fiskeplasser, vinder og strømmer må ha vært stor gjennom hele forhistorisk og historisk tid. Det finnes mange rester og spor etter fløtervirksomhet, havneanlegg, salterier, båtslipper, sjøbad, fyrstasjoner og små og store hus og gårder etter senere tiders fiskerbønder. Elvene og vassdragene hadde stor betydning for steds-, by- og næringsutvikling.

Under vann i Østfold befinner det seg en stor mengde kulturminner, bl.a. spor etter sjøfart og næringsliv. Norsk Maritimt Museum har registrert ca. 100 fartøyer og forlislokaliteter under vann. I tillegg er det en rekke havner og havnelignende områder der det er kulturlag under vann og hvor det er gjort funn av keramikk, mynter og anker. Dette gjør stedene til prioriterte kulturmiljøer; slik som Festningsholmen, Hollender-grunnen, Bølingshavn, Tisler, Arisholmen, Kjerringholmen, Smaugshavna, Knivsøyholmene, Kollesundet, Eldøya og Skjærhalden. Museet har også registrert flere kulturminner med tydelige referanser til forsvarshistorien, som seilsperringer og kanonfunn, og det er muntlige kilder om våpen funnet under vann. Norsk Maritimt Museum er i gang med å tilrettelegging og formidling av enkelte lokaliteter.

For å lette og effektivisere transporten på elvene, ble det bygget kanaler. Haldenvassdraget er Norges eldste kanaliserte vassdrag med pionerarbeidet til Engebret Soot. Kjerratanlegget og kanalen i Østre Otteid ble åpnet i 1827 og er det eldste anlegget. Deretter fulgte Grasmø kanal/Sootkanalen i 1847-49 og Haldenkanalen i 1851-60. Tømmerfløting var hovedmotivasjonen for kanalbyggingen. Det er fremdeles spor etter bryggekar og lenser langsetter Glomma.

Båten var det viktigste transportmiddelet for mennesker, varer og tjenester gjennom mesteparten av vår historie. Med båttrafikken fulgte kontakt med og impulser fra omverdenen, og sjøveis kom myter, sagn, fortellinger og skrøner. Ikke før på 1800-tallet kunne landevei og senere jernbane konkurrere med kysten og elveløpene som viktigste transport- og kommunikasjonsårer.

Trehusbebyggelse

Det var i hovedsak tømmerhandel med utlandet på 1500- og 1600- tallet som dannet grunnlaget for lokalisering av ladesteder, og dermed etter hvert for bymessige tettbebyggelser langs kysten av Østfold. Ser vi i denne sammenheng bort fra den eldste bydannelsen i Østfold, Borg (Sarpsborg), er det karakteristisk at Fredrikstad, Halden og Moss ligger ved utløpet av de tre store vassdragene. Beliggenhet og havneforhold ga mulighet for fløtning og tilgang på tømmer fra store områder, og for skipstransport ut av landet. Etter hvert ga blant annet tømmerhandelen grunnlag for fast bosetting, og det vokste fram små tettsteder med bebyggelse i tre. Knubbusene, bygd av biter og rester av trelast murt med halmmagret leire, er karakteristiske arbeiderboliger knyttet til sagbrukene.

Slik tett trehusbebyggelse var svært utsatt for brann, men det var først på slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet at murbygging i byene skjøt fart. I byområder eller forsteder som ble liggende utenfor denne utviklingen, slik som Banken i Halden, Gamlebyen og Vaterland i Fredrikstad og Værla i Moss, ble den gamle trehusbebyggelsen stående. Denne bebyggelsen ser vi nå som en verdifull del av vår bygningsarv.

Mange gamle trebygninger er blitt reddet fra riving gjennom å bli flyttet til bygdetunene. Bygninger fra 16-1700-tallet har vi ikke mange igjen av på sine opprinnelige steder.

Forsvarsanlegg

Geografisk og politisk har Østfold gjennom tidene hatt en utsatt posisjon i forhold til kriger, krigstrusler og maktkamper mellom konger og herskere. Dette er bakgrunnen for de svært

mange forsvarsanleggene i Østfold. Holder vi de forhistoriske bygdeborgene utenfor, har vi i fylket minst 53 anlegg. Fra tiden etter 1600 år finnes det 50 festninger, fort, batterier og skanser, i hovedsak langs kysten og elveløpene. Vel halvparten er anlagt i perioden 1899-1916 (28), med tallmessig hovedvekt i 1901-1905 (19). Mange anlegg kan også knyttes til 2. verdenskrig, men disse har vi foreløpig ikke god nok oversikt over (vedlegg 10.1-2).

Forsvarsanleggene avspeiler dels perioder preget av politisk uro og ufred, dels militær tenkning og strategi. De varierer sterkt i størrelse og omfang, fra de store festningsanleggene i Halden og Fredrikstad til fortene og skansene langs Glomma ("Glommalinjen"), som Kjellås og Langnes batterier, og til kystanlegg som Akerøy fort. Flere av anleggene er fredet (se vedlegg 6.2).

Noen av forsvarsanleggene har en viktig plass i norgeshistorien, slik som St. Olavs Voll i Sarpsborg og Valdisholm borgruin i Eidsberg fra middelalderen, og Fredriksten festning i Halden. Valdisholm borgruin er med i Riksantikvarens Ruinprosjekt.

3. Kommunene – roller, oppgaver og ansvar

3.1. Kommunen som planlegger

Kommunen har etter pbl rollen som kommunal arealplanlegger. I lovens formålsparagraf heter det blant annet (pbl § 1-1):

Loven skal fremme bærekraftig utvikling til beste for den enkelte, samfunnet og fremtidige generasjoner. Planlegging etter loven skal bidra til å samordne statlige, regionale og kommunale oppgaver og gi grunnlag for vedtak om bruk og vern av ressurser. Planlegging og vedtak skal sikre åpenhet, forutsigbarhet og medvirkning for alle berørte interesser og myndigheter. Det skal legges vekt på langsiktige løsninger, og konsekvenser for miljø og samfunn skal beskrives.
(<http://www.lovdatab.no/all/hl-20080627-071.html>)

I kommuneplaner og reguleringsplaner skal kulturminner og kulturmiljøer tas inn i planprogrammet og inngå i konsekvensutredninger for nye byggeområder når forskriften krever det. Kommunene anbefales at det gjennomføres arkeologisk registrering tidlig i planprosessen, helst allerede på kommuneplannivå, dvs. at det ikke ventes til reguleringsplannivå, slik at forholdet til også ikke-registrerte kulturminner kan avklares tidligst mulig (se Planveileder for Østfold og vedlegg 18).

Regulering til spesialområde bevaring er tatt ut av pbl av 1. juli 2010. I stedet blir kulturminner og kulturmiljøer ivaretatt gjennom bruk av hensynssoner, der bestemmelser og retningslinjer setter rammene for vern og bruk av kulturminnene og kulturmiljøene i planen. Det er nå bare tre plannivåer: Regionale planer (tidligere fylkesplaner), kommuneplaner og reguleringsplaner som er delt i områderegulering og detaljregulering. Bebyggelsesplaner er tatt ut av loven.

3.2. Private konsulenter som planleggere

De siste tiårene har private eiendomsutviklere overtatt stadig flere utbyggingsoppgaver i kommunene. Dette gjelder både innenfor boligbygging og oppføring av fritidsbebyggelse, forretningsbygg og næringsbygg. I de større byene kan dette dreie seg om hele bydeler, i utmarksområder om hyttegrender. En konsekvens er at fokus i prosjektutviklingen ligger på fortjeneste heller enn på andre interesser og behov som er knyttet til utviklingen i et område. Dette viser seg i form av private reguleringsplanforslag og press på dispensasjoner, enten fra

gjeldende regulering eller det innebærer forslag som er i strid med overordnede planer. Tendensen er særlig stor i bykommunene i Østfold, der 80-90% av reguleringsplanene de seneste årene er blitt fremmet av private. Dette innebærer økte utfordringer, siden private interesser i langt større grad enn før påvirker premissene.

3.3. Organiseringen av kulturminnearbeidet i kommunene

Pbl forutsetter at kommunene skal styrke sin rolle som lokalpolitisk aktør. Kommunene trenger imidlertid mer kompetanse og kapasitet for å kunne oppfylle disse forventningene (St.meld. nr. 16, *Leve med kulturminner*, side 81-82). I tillegg er organiseringen ofte lite hensiktsmessig og slagkraftig når det gjelder lokalt kulturminnevern.

Et systematisk kulturminnearbeid er i mange kommuner et forholdsvis nytt arbeidsområde. Oppgavene er mangeartede og er spredd rundt i ulike avdelinger. Selv om organiseringen i kommunene er forskjellig, er de fleste oppgavene som berører kulturminnevern de samme, slik som knyttet til saker innenfor plan- og byggevirksomhet, landbruk, friluftsliv, næring og kultur, samarbeid med historielag og andre frivillige organisasjoner, museer og bygdetun, formidling, miljøvern, park- og idrett og oppgaver etter avtale med fylkeskommunen med skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner.

Kommunen er planmyndighet etter pbl, og skal gjennom utforming av kommunale planer og i saksbehandling selv søke å ivareta kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. Dette kan kommunene gjøre på flere måter, blant annet gjennom kommuneplan og kommunedelplaner, gjennom hensynssoner og gjennom å være restriktive til tillatelse til omreguleringer og dispensasjoner. Kommunene har også ansvar for å forvalte kulturminner og kulturmiljøer i eget eie på en måte som ivaretar de kulturhistoriske kvalitetene. Riksrevisjonen har funnet at verneverdige bygninger i liten grad blir gitt et formelt vern gjennom regulering til spesialområde bevaring (§25.6 i den gamle pbl). Riksrevisjonen påpeker også at kommunenes egne virkemidler svikter når det gjelder å hindre tap av verneverdige bygninger, og at kommunene har store behov for faglig bistand fra fylkeskommunene for å ta i bruk virkemidlene (Riksrevisjonen 2009, side 9, 44-45, 49-53).

Manglende kulturminnekompetanse og -bevissthet i kommunene synes å være et vesentlig hinder for et bedre kulturminnevern på lokalt nivå. Fragmentering av oppgavene ved flere instanser i den enkelte kommune, dvs. den lokale organiseringen, ser ut til å være ytterligere et hinder, ved siden av ulik politisk interesse for og prioritering av området.

4. Frivillige kulturminneorganisasjoner i Østfold

Historielagene

Det er 26 historielag i Østfold (se vedlegg 14) med Østfold historielag som overbygning. De har tradisjonelt sterke bånd til kommunene i og med at de fleste kommunene håndterer ulike støtteordninger. Ved et mer strukturert samarbeid bør frivillige lag og foreninger kunne spille en større rolle enn de til nå har gjort. Bedre kommunikasjon vil kunne føre til nye samarbeidsformer og mer effektiv utnytting av ressursene, da avstander ikke lenger spiller en stor rolle.

Ved å gi økonomisk støtte til foreningene kan det stilles kvalitetskrav. Oppgaver som i enkelte kommuner utføres i dag, og som kan videreutvikles, er:

- dokumentasjon (Kulturminneprosjektet)
- skjøtsel av nærmere bestemte områder
- etablering og vedlikehold av skilt, stier osv.

- formidling – arrangementer, turer mv.
- medvirkning i planarbeid og prosjekter.

Fortidsminneforeningen

Mens Fortidsminneforeningen ble dannet allerede i 1844, har Østfold-avdelingen eksistert siden 1903. Formålet er blant annet å arbeide for en bredere forståelse for vern og bevaring av kulturminner, og kulturvern generelt, gjennom ulike tiltak. Medlemsbladet *"Bevar' oss vel"* utkommer med 4 nummer pr. år gjennom et samarbeid mellom lokalavdelingene i Østfold, Telemark og Buskerud. Det presenteres normalt stoff fra Østfold i alle nummer. Fortidsminneforeningen sentralt gir ut medlemsbladet *"Fortidsvern"*, og har en nyhetsside på Internet som oppdateres flere ganger i uken og som alle gratis kan abonnere på (www.fortidsminneforeningen.no). I Østfold eier Fortidsminneforeningen Huth fort, og foreningen er representert i stiftelsene Korshavn, Gamle Struten Fyr og Frøkengården, Hvaler kommune.

Fartøyvernet

Norsk forening for fartøyvern er en landsomfattende forening med 126 fartøy som medlemmer – noe som representerer den alt overveiende delen av vernede fartøy her i landet. Foreningen arbeider for at disse fartøyene skal tas vare på og settes i bruk. I Østfold har vi Hvaler Fartøyvernforening og Maritime Center Fredrikstad på Isegran.

Haldenvassdraget har Norges største samling av dampbåter, med DS Engebret Soot som den eldste; dessuten Pasop, den tidligere dampbåten MS Mette Meng og flere varpebåter på Ørje, DS Thor, DS Turisten og DS Ara i Strømfoss, og DS Tryg i Tistedalen.

Det er Riksantikvaren som har hovedansvaret for fartøyvernet og som yter økonomisk støtte direkte til eierne av det enkelte fartøy.

Foreningen FREDET

Foreningen FREDET ble etablert i 2006 og er en landsdekkende interesseorganisasjon for eiere av privat eiendom som er fredet etter kml. Foreningen regner med at om lag 60% av de fredete bygningene i Norge er i privat eie, dvs. ca 2.700. De private eiere har et hovedansvar for å ta vare på noen av landets fremste kulturminner. Foreningen påpeker en ubalanse mellom eiernes rettigheter og plikter, stiller krav til offentlige myndigheter og arbeider for mer forutsigbare rammebetingelser for eierne (<http://www.fredet.no/>). Foreningen har etablert en egen Østfold-avdeling.

Andre frivillige organisasjoner

Det finnes en rik flora av frivillige organisasjoner som er engasjert i kulturhistoriske emner og interesser. Eksempler på dette er Østfold Husflidlag, Jeløy kystlag og Norsk Jernbaneklubb avdeling Østfoldbanen, som arbeider med bevaring og formidling av jernbanehistorien i Østfold-Akershus. Veteranbilorganisasjoner er viktige for bevaring av den motoriserte delen av vår nære historie, slik som Østfold Veteranvogn Klubb, og Stiftelsen ADS som restaurerer eldre kjøretøy i Bomuldspinneriet i Tistedalen. Det finnes også organisasjoner som "Gammeltraktorens venner" og "Historiske militære kjøretøy". Det er også en rekke frivillige organisasjoner som helt eller delvis arbeider med kulturminner eller er knyttet til museene, slik som venneforeninger som støtter opp om det enkelte museum.

5. Dokumentasjon

I dokumentasjonsarbeidet er det en allmenn utfordring å synliggjøre de valg som ligger bak dokumentasjonen og dermed gjøre prosessene gjennomsiktige. Dokumentasjon av et gitt fenomen er aldri uttømmende, men begrenses av hva man anser som viktig å dokumentere.

Sammen med dokumentasjonen bør det derfor følge en metadokumentasjon som sier noe om hvorfor man har valgt et gitt sett med dokumentasjonskriterier. Metadokumentasjon er spesielt viktig ved museene som har en samlingspolitikk som definerer hva som er innlemmet i samlingene. Metadokumentasjonen sier da noe om hva en kan forvente å finne i samlingene, samtidig som den gir en forklaring på hvorfor enkelte fenomener ikke finnes i samlingene. Metadokumentasjon styrker innholdet i dokumentasjonen betraktelig siden den definerer parameterne for gyldighet.

5.1. Kulturminneforvaltningens dokumentasjonsarbeid

5.1.1. Dokumentasjonsmetoder i førreformatorisk kulturminnevern

Dokumentasjon av automatisk fredede kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon blir gjennomført for å verne deler av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressursene som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.

Det nasjonale dokumentasjonsansvaret er fra Riksantikvaren dels delegert til regional kulturminneforvaltning som utfører arkeologiske registreringer, dels til de arkeologiske landsdelsmuseene. Det er landsdelsmuseene som foretar de arkeologiske utgravningene og dokumentasjonen av funn som gjøres under undersøkelsene. For Østfold er det Kulturhistorisk Museum i Oslo som fungerer som landsdelsmuseum.

En av utfordringene innenfor dokumentasjon av automatisk fredede kulturminner ligger i å finne balansegangen mellom hvem det dokumenteres for og hva det er lov å dokumentere iht. kml. Forskningen, forvaltningen og allmennheten har noe divergerende forventninger til hvor dokumentasjonstygden primært settes inn.

Metoder for registrering av automatisk fredede kulturminner

For å kunne gjennomføre dokumentasjon og nyregistrering av automatisk fredede kulturminner (fra før 1537), benyttes arkeologer som er utdannet med særlig vekt på kompetanse innenfor dokumentasjon og fortolkning av vår førreformatoriske kulturhistorie.

De vanligste arkeologiske registreringsmetodiske verktøyene er overflateregistrering, prøvestikking etter steinalder og maskinell prøvesjaktning. Disse metodene suppleres svært ofte av naturvitenskaplige prøver.

Overflateregistrering

Overflateregistrering innebærer at arkeologer går over tiltaks- og planområdene for å se etter synlige kulturminner, som for eksempel fangstgroper, tufter og gravminner. Metoden benyttes ofte i utmark.

Prøvestikking etter steinalder

Prøvestikking er en metode hvor arkeologene manuelt med spade graver mindre prøveruter, oftest omlag 40 x 40 cm. Rutene har varierende dybde, der regelen er at man graver til man støter på berg eller steril undergrunnsmasse. Massen i prøverutene blir såldet for eventuelt å påvise tilvirket steinmateriale, særlig flint. På denne måten kan man påvise spor av forhistorisk aktivitet som ikke er synlig på dagens markoverflate. Metoden har særlig stor relevans der en antar en kan finne spor etter menneskelig aktivitet fra eldre og yngre steinalder.

Maskinell prøvesjaktning

Maskinell prøvesjaktning er sjaktning med gravemaskin. Gjennom søkemetoden fjernes matjordlaget i 3-5 m brede sjakter. På denne måten kan man påvise spor av forhistorisk

aktivitet som ikke er synlig på dagens markoverflate, men som det kan finnes spor etter i overgangen mellom matjordlaget og undergrunnen. På dyrket mark vil registreringsmetoden ofte kun bestå av maskinell sjakting, siden jordbruket i mange tilfeller har fjernet synlige indikatorene på automatisk fredede kulturminner på overflaten. I de siste årene er metoden også blitt vanligere å benytte i utmark.

Naturvitenskapelige prøver

Naturvitenskapelige prøver benyttes som et supplement til de arkeologiske metodene og fortolkningene.

Makrofossilanalyse og pollenprøver: Makrofossiler er plante- og dyrerester som er synlige med det blotte øyet, men analysen skjer oftest gjennom mikroskop. Makrorester kan ofte identifiseres til artsnivå, og bidrar til å gi en mer nøyaktig fortolkning av det datidige økosystemets sammensetning. Pollenprøver tas ofte i forbindelse med makrofossilanalyser. Avhengig av pollentype vil en pollenanalyse kunne si noe om både regionale og helt lokale vegetasjonsforhold.

¹⁴C-datering: Radiologisk karbondatering kom i ordinær drift i Norge ved Dateringslaboratoriet i Trondheim i 1956. Dateringsmetoden tar utgangspunkt i ¹⁴C som har en halveringstid på 5700 år. Gjennom næringskjeden opprettholdes ¹⁴C-innholdet i planter og dyr på et relativt fast nivå, mens nivået gradvis avtar når disse dør. ¹⁴C-dateringer måler restinnholdet av ¹⁴C-isotopen og beregner alderen opp mot den kjente halveringstiden. ¹⁴C-dateringer fungerer på materiale som er opp til 50.000 år gammelt. 1 mg rent karbon er per i dag den minste mengden en kan foreta ¹⁴C-dateringer på.

5.1.2. Dokumentasjon i etterreformatorisk kulturminnevern

Nasjonale verneplaner

Fra Regjeringens side er det i de fleste departementer satt i gang et arbeid med landsverneplaner (se [vedlegg 17](#)). En landsverneplan er en samlet oversikt over et representativt utvalg kulturminner og kulturmiljøer i statens eie, valgt ut med det formål å sikre vern. I arbeidet inngår registrering av alle statens bygninger og anlegg med hensyn til verneverdi, og utarbeidelse av overordnede retningslinjer for forvaltningen av Statens kulturhistoriske eiendommer.

Riksantikvaren har laget et register – NBI-registeret – som viser områder med nasjonale kulturminneinteresser i byer (se [vedlegg 12](#)). Denne databasen skal brukes i forbindelse med forvaltning av slike miljøer etter pbl.

Fredningsgjennomgangen i Østfold 2008-10

Dette landsomfattende prosjektet ble igangsatt og delvis finansiert av Riksantikvaren for å få oppdatert informasjonen om de bygningene og anleggene i hvert fylke som ble fredet etter den gamle bygningsfredningsloven i perioden 1920-1978. Svært mange av fredningene i Østfold ble foretatt på 1920-tallet, men med meget mangelfull informasjon som ikke oppfyller dagens krav til dokumentasjon.

I Østfold ble 23 anlegg bestående av 32 enkeltbygninger i privat eie gjennomgått, og den oppdaterte dokumentasjonen lagt inn i Askeladden. Arbeidet ble gjennomført av ekstern engasjert ekspertise med oppfølging av fylkeskommunens egne antikvarer.

Tilstandsregistreringen av fredete bygninger i Østfold 2008-10

Også dette var et landsomfattende prosjekt igangsatt og delvis finansiert av Riksantikvaren. Målet var å få en oppdatert nå-tidspunkt oversikt over tilstanden til de fredete bygningene og anleggene i privat eie i hvert fylke. Ved fremtidige fredninger er tilstandsregistrering et krav.

I Østfold ble 39 anlegg bestående av 64 enkeltbygninger gjennomgått, og den oppdaterte tilstandsdokumentasjonen lagt inn i Askeladden. Arbeidet ble gjennomført av ekstern engasjert ekspertise med oppfølging av fylkeskommunens egne antikvarer.

5.2. Særskilte temaer

5.2.1. Dokumentasjon av kulturminner knyttet til industri og næring

Østfold er et fylke med lang og relativt omfattende industrihistorie. God tilgang på stedege råstoffer som trevirke, granitt, leire og jern hadde stor betydning for utviklingen. Naturgitte forhold, med skogen og de tre store vassdragen som ga mulighet for energiutnyttelse og transport av trelast, samt havnemuligheter og sjøfart knyttet til kystbyene, ga et godt utgangspunkt for etablering av industri. Tidlig utbygging av store elvekraftverk for elektrisitetsproduksjon ga grunnlag for avansert industri, sammen med sluseanlegg og andre anlegg knyttet til tømmerfløting. Jernbaneutbyggingen med Smaalensbanen startet i 1874 og banen til Fredrikshald ble åpnet sommeren 1879. Kort tid etter ble Dalslandsbanen åpnet (Fredrikshald-Sunnanå). Banestrekningen i Indre Østfold (Østre linje) ble påbegynt i 1877 og åpnet i 1887. Nærheten til Sverige, med mulighet for ekstra tilgang på arbeidskraft, spilte en rolle for denne utbyggingen.

Industrivirksomheten har i stor grad og gjennom lang tid preget samfunnsliv og kultur. På samme måten har bygninger og anlegg knyttet til virksomhetene preget landskap og bygningsmiljøer rundt om i fylket og bidratt til å gi byene og tettstedene deres særpreg. Industrielle kulturminner representerer derfor en betydningsfull del av Østfolds kulturarv. Det gir også forpliktelser i landssammenheng.

Industrien i Østfold er i økende grad og i raskt tempo blitt gjenstand for omstilling og nedleggelse. Kombinert med at mange av anleggene er svært store og/eller svært spesialiserte, og dermed lite anvendbare til endret bruk, innebærer dette en stor utfordring i vernesammenheng. I tillegg kan den bygningstekniske tilstanden, ikke minst på armerte betongkonstruksjoner, vanskeliggjøre bevaring. I mange tilfeller vil derfor dokumentasjon være den eneste muligheten til å kunne bevare kunnskapen om disse virksomhetene.

5.2.2. Dokumentasjon ved bygningsfredninger

Fredningslisten i Østfold er ikke tilstrekkelig omfattende eller representativ verken med hensyn til alder, geografisk spredning, type bygninger eller ulike kontekster. Det er derfor et behov for gradvis å utvide listen med nye fredninger for å oppnå en bedre bredde. Dette er også et nasjonalt resultatmål for fredning og sikring av et representativt utvalg kulturminner innen 2020 (senest i St.meld. nr. 16, 2004-2005).

Det kreves i dag omfattende dokumentasjon ved nye fredningsprosesser, og arbeidet er svært tids- og kostnadskrevende. Dokumentasjonen, som består av kart, foto, oppmålinger og verbalbeskrivelser, skal gi et helhetlig inntrykk av bygningen/anlegget og dets tilstand ved fredningstidspunktet. I de tilfeller hvor også interiører og eventuelt løsøre fredes, blir dokumentasjonsarbeidet særlig krevende. Det kreves også dokumentasjon av endringer som følger av arbeid med istandsetting.

Arbeidsmengden og kostnadene forbundet med dokumentasjon oppleves som en barriere mot igangsetting nye og nødvendige fredninger. Riksantikvaren stiller store krav til dokumentasjon ved nye fredninger, og forventer at den enkelte fylkeskommune står for arbeidet og bærer kostnadene.

5.2.3. Dokumentasjon av verneverdige bygninger

Fylkeskommunens kompetanse knyttet til verneverdige bygninger er dels nedfelt i kommentarer og krav til kommunale planer gjennom årene, dels er kunnskapen et resultat av opparbeidet kunnskap, innsikt og erfaring. Kunnskapen og erfaringen er, som i landet for øvrig, ikke systematisert i form av identifikasjon av verneverdi, registrering, dokumentasjon og listeføring. Dette kan blant annet føre til at fylkesforvaltningen kommer for sent inn i plansaker, slik at verneverdige bygninger kan gå tapt. Det kan også føre til at fylkeskommunens antikvarer ikke får mulighet til å kunne gi eierne antikvarisk og økonomisk bistand og rådgivning (jfr. Riksrevisjonen 2009).

Når bygninger ikke er kartlagt og identifisert som verneverdige, kan potensielt verneverdige og fredningsverdige bygninger gå tapt; både fordi kommunen selv ikke tar hensyn til dem i sin areal- og bebyggelsesplanlegging, og fordi fylkeskommunen ikke blir ansett som berørt part og derfor ikke får anledning til å foreta en kulturminnefaglig verneverdivurdering og søke å sikre bygningen gjennom regulering eller fredning (jfr. Riksrevisjonen 2009:52).

5.2.4. Dokumentasjon av kulturminner knyttet til forsvarshistorien

Forsvarshistoriske anlegg er en viktig kategori kulturminner i Østfold, og det er et sterkt behov for systematisk kartlegging, registrering og dokumentasjon av anleggene, inkludert av deres tilstand. Målet med en slik innsats bør, foruten å sikre primærdokumentasjonen, også være skjøtsel, tilrettelegging og formidling, å etablere turveier og skape et helhetlig formidlingsopplegg. Samarbeid mellom fylkeskommunen, Østfoldmuseene, Nasjonale Festningsverk, Forsvarsmuseet, de enkelte vertskommuner, frivillige organisasjoner og enkeltpersoner / grunneiere er en forutsetning.

5.2.5. Dokumentasjon av kulturminner langs Glomma

Ansvar som vannregionmyndighet for Glommavassdraget innebærer utfordringer også i vårt eget fylke, og omfatter kulturminner. En forventet gradvis høyere vannstand kan medføre en trussel mot kulturminner langs elveløpet. Det vil være av betydning å igangsette en systematisk registrering av ulike typer kulturminner langs Glomma, og samarbeide med de øvrige fylkene om program og gjennomføring.

5.3. Museenes dokumentasjonsarbeid

5.3.1. Museumstjenesten og Østfolds fylkes billedarkiv

Museumstjenesten

Museumstjenesten i Østfold er sammen med Billedarkivet en avdeling under Østfoldmuseene, og skal bidra til at det samlede museumsvesenet arbeider mot felles mål. Museumstjenesten har en rådgivende og veiledende funksjon overfor museene på den tidligere tilskuddsordningen. En av oppgavene til Museumstjenesten er å veilede de ubemannede museene, slik at felles faglige retningslinjer følges. Personalet gir, så langt kapasiteten tillater, også råd og veiledning til andre museer og kulturhistorisk interesserte.

Et av arbeidsområdene til Museumstjenesten er å bidra til at museenes dokumentasjonsarbeid samordnes, gjennom tilrettelegging for, bidrag til og utvikling av felles systemer og regler for inntak og dokumentasjon av

- museenes gjenstander
- bygninger og håndverksmessige prosesser; herunder valg av metoder og materialbruk i museenes bygningsvedlikehold
- industrielle kulturminner
- immateriell kultur.

Museumstjenesten fungerer også som koordinator for museets innsamlingsarbeid, og det føres oversikt og statistikk over nyinnsamlet materiale.

Østfold fylkes billedarkiv

Fotovernarbeid innebærer innsamling, ordning og konservering av kulturhistoriske fotografier og krever målrettet og metodisk innsats over mange år. At et fotografisk motiv er digitalisert, betyr ikke dermed at det originale fotomaterialet er bevart. Uten registrering og katalogisering av opplysninger til bildet, er ikke materialet tilgjengelig.

"Ut av mørkerommet" er et dokument som skisserer hovedlinjene i fotobevaringsarbeidet de nærmeste årene, og hvor det er foreslått og utredet felles strategier på nasjonalt og regionalt nivå. Dokumentet peker ut retninger mot et planmessig fotobevaringsarbeid, integrert som en naturlig og selvfølgelig del i det generelle bevarings-, dokumentasjons- og formidlingsarbeidet innenfor områdene arkiv, bibliotek og museum.

5.3.2. Gjenstandsdokumentasjon ved de ubemannede museene

For å få en tilnærmet full oversikt over gjenstandsmaterialet i Østfold, bør gjenstandsmaterialet ved de ubemannede museene, og eventuelt historielag som arbeider med historisk materiale, innlemmes i den regionale registreringsbasen PRIMUS. Dette fordrer i første omgang økonomi, siden prisen for å knytte seg til basen er høy og de ubemannede museene og historielagene selv ikke har økonomi til dette.

En regional database er krevende fordi alle må bruke systemet på samme måte. Skjer ikke dette, vil brukervennligheten til basen på sikt forringes. Ved registrering av kulturhistorisk materiale er det ofte stort rom for skjønn, noe som kan vanskeliggjøre gjenfinnbarheten til det registrerte materialet. Satsingen fordrer derfor nøye oppfølging fra Museumstjenesten.

5.3.3. Dokumentasjon av bygninger og bygningsvedlikehold ved museene

Dokumentasjonsarbeidet knyttet til museumsbygninger omfatter to typer dokumentasjon:

Dokumentasjon av bygninger omfatter detaljerte beskrivelser: Oppmålinger av bygningen, og kartlegging av bygningens historie med blant annet fotografier av nedtakelse og gjenreisning og hvilke håndverksmessige løsninger og materialer som er anvendt. Museene i fylket har varierende kvalitet på og oversikt over sin bygningsmasse, og i flere tilfeller finnes ingen dokumentasjon. Alle bygningene ved museene bør dokumenteres etter en fastlagt standard og materialet innlemmes i et felles digitalt dokumentasjonssystem (egen modul i PRIMUS).

Dokumentasjon av bygningsvedlikehold omfatter beskrivelser av de fysiske endringene som gjøres med bygningene for å hindre forfall grunnet i jevn og normal slitasje, eller for å rette opp uforutsette skader eller mangler. Det er ikke gjennomført rutinemessig dokumentasjon av bygningsvedlikeholdet ved museene. Foruten beskrivelse av forfall, skade eller mangel bør den inneholde beskrivelse og argumentasjon for valgt vedlikeholdsløsning og materialbruk, og begrunnelser for valgene. Det bør innføres felles rutiner for alle museene i fylket i forhold til dokumentasjon av tilstand og vedlikeholdsarbeid på bygninger i deres eie.

Museumstjenesten gjennomførte i 2003 en bygningsteknisk undersøkelse av bygningsmassen ved de bemannede museene. Denne beskriver bygningenes tilstand ved et gitt tidspunkt, basert på en visuell vurdering. Denne har fungert som utgangspunkt for oppstart av en rutinemessig dokumentasjon av tilstand og vedlikeholdsarbeid.

5.3.4. Dokumentasjon av industriminne

Dokumentasjon av industriell bygningsmasse og industrielle prosesser er et omfattende arbeid. Noen få ansatte ved museene har gjennomgått kurs hos Riksantikvaren, og det er gjennomført enkelte prosjekter i Østfold. De bemannede museene i fylket samarbeider for å kunne gjennomføre prosjekter innfor denne dokumentasjonsformen. Det er opprettet en arbeidsgruppe som er tenkt å være en "utrykningsgruppe" for industriell dokumentasjon i hele fylket. Gruppen består av representanter fra de bemannede museene,

Fylkeskonservatorens kontor og Museumstjenesten. Andre aktuelle samarbeidspartnere kan være Østfold historielag, Fortidsminneforeningen og Østfold Arkitektforening.

Østfold er et av fylkene i Norge hvor størst nedgang i industriell aktivitet har funnet sted. Museenes dokumentasjon av disse bedriftene har vært liten, og det finnes ikke egne ressurser til å kunne gjennomføre en omfattende dokumentasjon ved et utvalg bedrifter, selv om målet ikke er å registrere alt. Nedleggelse av bedrifter foregår ofte uten forvarsel, noe som vanskeliggjør planlagt arbeidsform inkludert søknad om midler til gjennomføring av dokumentasjonen. Det er nødvendig å finne samarbeidspartnere som kan avsette midler til dette arbeidet, helst i form av søkbare midler som raskt kan skaffes tilveie. Ut fra prinsippet om at hver sektor skal ta ansvar for sine kulturminner, bør også industrien selv spille en betydelig rolle i et slik arbeid.

5.3.5. Samtidsdokumentasjon

Samtidsdokumentasjon innebærer innsamling, dokumentasjon og forskning i den levende kulturen. Dette gir spesielle muligheter, for eksempel til å fotografere, gjøre lydopptak, intervju, observere og dokumentere gjenstander som en del av det sosiale livet de inngår i. Museene har tradisjonelt dokumentert fortidens historiske materiale, men det kan være vanskelig for dagens mennesker å forstå seg selv i lys av dette. Ikke minst gjelder dette dagens innvandrere til Østfold.

Vår samtid utfordres av mange spørsmål med sosiale og politiske undertoner. Ved å gå inn i dagsaktuelle spørsmål får museene mulighet til å plassere seg i sentrum av pågående diskusjoner og bidra i samfunnsutviklingen. Samtiden kan også fungere som en inngang til å forstå historiske epoker og hendelser (www.maihaugen.no/samtidsnett/).

Samtidsdokumentasjon gir mange muligheter, men reiser samtidig en rekke nye spørsmål for museene. Hvilke sider av samtiden skal prioriteres? Hvem skal ta oppgavene med å dokumentere? Ikke minst er dette viktig med tanke på 1900- og 2000- tallets gjenstandsmengde. Museene i Østfold bør samarbeide om samtidsdokumentasjon, og i fellesskap bygge opp en representativ gjenstandssamling som magasineres i fellesmagasinet Trollull og som brukes i formidlingen.

5.4. Lag og foreningers dokumentasjonsarbeid

5.4.1. Historielagenes dokumentasjonsarbeid

Historielagene i Østfold tar dels selv initiativ til egne dokumentasjonsprosjekter, dels blir de oppfordret til å delta i prosjekter av andre. Mange historielag konsentrerer sin virksomhet omkring slektshistorie, gjerne medlemmenes egen slekt eller sentrale personer i bygdene.

Annet viktig dokumentasjonsarbeid som historielagene bør konsentrere sin virksomhet rundt, er dokumentasjon av muntlige kilder, lokal språkføring, tradisjon og stedsnavn gjennom lydopptak av eldre personer. Dette er et arbeid som haster. Dokumentasjon av gamle fotografier og hvem/hva det er tatt bilder av, er også et viktig arbeid for historielagene. Gårdshistorie og bygdebøker er i de fleste tilfeller gjennomført som kommunale prosjekter med eksterne forfattere. Bygdebokkomiteer, som bidrar i arbeidet, er gjerne sprunget ut av historielagene. Et fåtall prosjekter, slik som det store og omfattende prosjektet "Gårder og slekter i Borge og Torsnes", har mye til felles med bygdebokarbeid, men blir gjennomført på privat basis og med stor entusiasme i lokalsamfunnet.

Kulturminneprosjektet

Østfold historielags kulturminneprosjekt startet opp i 2008. Prosjektet innebærer å få digitalisert alle Østfolds kulturminner i en egen kartbasert kulturminnebase, samtidig som oppdatert informasjonen legges inn i Askeladden. Intensjonen med kulturminnebasen er at

det skal være et planlegningsverktøy for kommunene, og et publikumsrettet tilbud til innbyggerne som viser kulturminnene i deres nærmiljø. Det blir også mulighet til installering av GPS i skogs- og entreprenørmaskiner for varsling av kulturminner under arbeid.

Arbeidet gjennomføres av medlemmene i de lokale historielagene etter kursing og veiledning. I takt med gjennomføringen bedres situasjonen for kulturminneforvaltningen i Østfold ved at et langt bredere spekter av kulturminner blir kartfestet, dokumentert og synliggjort. Arbeidet med kulturminnekartet vil ventelig ta flere år, men ble tilgjengelig på nettet fra desember 2009 (<http://www.naturkart.no/kulturminnekart>). Arbeidet som legges ned i dette prosjektet, åpner i tillegg opp nye arenaer for forskning på lokale og regionale kulturminner.

Kirkegårdsprosjektet

Av kapasitetsgrunner har Fylkeskonservatoren ikke anledning til å vurdere verneverdien av alle gravminner. Kirkelig fellesråd (kirkegårdsmyndigheten) bør sørge for at det lages verneplaner for hver kirkegård, slik at man har klare retningslinjer for hva som skal bevares. Foruten gravminner bør også strukturer og helheter inngå i en slik plan. I samråd med Fylkeskonservatoren tilbyr Østfold Historielag og Fortidsminneforeningen avd. Østfold å bistå Kirkelig fellesråd med å ta de riktige grepene for fremtidig forvaltning av kirkegårdene. Arbeidet med disse tiltakene har startet.

Kirkegårdene utgjør sammen med kirkene verdifulle kulturmiljøer. Anleggenes helhet, gravleggingsstrukturer og gravminner er viktige elementer som det bør utarbeides strategier og bevaringsplaner for. I henhold til gravferdsforskriften har Kirkelig fellesråd et ansvar for å vurdere om bevaring av enkeltgraver eller deler av kirkegården er aktuelt, og kan etter § 27 i forskriften vedta at deler av kirkegården, eller enkeltgraver med gravminner og annet utstyr, skal bevares. Fellesrådet bør se til at det iverksettes tiltak for å sikre at særlig verneverdige gravminner ikke forfaller eller forringes. I henhold til Miljøverndepartementets rundskriv T-3/00 pkt. 3.2 skal gravminner i kirkegårdens eie, som er eldre enn 60 år og yngre enn 1537, ikke flyttes eller fjernes før Fylkeskonservatoren har hatt anledning til å uttale seg. Når det gjelder flytting eller fjerning av kulturhistorisk verdifulle gravminner i privat eie, bør Fylkeskonservatoren varsles på forhånd. Dokumentasjon er en forutsetning for bevaring.

5.4.2. Andre lag og foreningers dokumentasjonsarbeid

Det finnes mange ulike lag og foreninger som arbeider med Østfolds både fortidige og samtidige historie, og på ulike måter dokumenterer denne. Eksempler på dette er jernbaneklubber, veteranbilkubber, lag og foreninger som driver med museal drift og ulike interesseorganisasjoner. Østfold husflidlag med lokallag og militærhistorisk foreninger er andre eksempler.

6. Forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer

6.1. Førreformatoriske kulturminner

Faste kulturminner fra før reformasjonen (1537) – automatisk fredete kulturminner, arkeologiske kulturminner, fornminner – er fredet direkte i medhold av kml. Til disse hører en automatisk fredet vernesone på minimum 5 meter målt ut i fra kulturminnets ytre avgrensning, men i praksis settes sikringssonen ofte til mer enn 5 meter (kml § 6).

Pr. 02.02.2010 var det i Askeladden registrert 12.807 enkeltminner i Østfold fordelt på 5590 lokaliteter (rapport, Skullerud 2010; se også vedlegg 5). Av disse var 3536 lokaliteter fredet

mens resten hadde status "uavklart". Dette er lokaliteter som må befares før verifisering. 7149 enkeltminner manglet i følge rapporten geometri / stedfesting (se kap. 6.4. nedenfor).

Innsigelse og dispensasjon

Alle arealplaner blir behandlet av kulturminneseksjonen. Reguleringsplaner utgjør den største plankategorien. Planforslag som berører fornminner, har den rettsvirkning at de også er en søknad om dispensasjon etter nærmere bestemt prosedyre.

Dersom alternative løsninger i konfliktsaker ikke er mulig, må det søkes om dispensasjon fra kml for tiltak som berører eller kan berøre fornminner og deres sikringssoner før tiltaket kan gjennomføres (kml § 8). Etter forundersøkelse og registrering vurderes det om dispensasjon kan anbefales. Dispensasjonssøknad fremmes av Fylkeskonservatoren og sendes Riksantikvaren som behandler saken i et helhetlig perspektiv og fatter vedtak. Dersom fylkeskommunen ikke finner å kunne anbefale dispensasjon, fremmes det innsigelse. Denne kan av tiltakshaver påklages til Miljøverndepartementet, dersom en meklingsrunde ledet av Fylkesmannen ikke har ført til enighet.

Riksantikvaren kan på eget grunnlag fremme innsigelse til en plan dersom nasjonale kulturminneinteresser er truet og fylkeskommunen som sådan ikke ønsker å fremme innsigelse til en plan som Fylkeskonservatoren ønsker å opprettholde innsigelsen til.

Når Riksantikvaren har fattet vedtak om dispensasjon fra fredningen, går Østfold-saker videre til Kulturhistorisk museum i Oslo som lager budsjett for arkeologisk utgravning. Når dette er godkjent av Riksantikvaren og tiltakshaveren, gjennomføres den arkeologiske utgravningen. Deretter kan området frigis. Gjennom utgravning og fjerning av kulturminnet bevares dokumentasjonen som kilde for videre kunnskapsproduksjon og formidling.

6.2. Etterreformatoriske kulturminner

Etterreformatoriske kulturminner har ikke det samme juridiske vernet som fornminner dersom de ikke er formelt fredet. De etterreformatoriske kulturminnene favner bredt i tematikk, omfang og tid. Det kan være alt fra et stort festningsanlegg fra 1600-tallet til en liten rodesten i en veikant eller en funkisvilla bygd på 1930-tallet. Disse kulturminnene er svært ulikt kartlagt, og utenom landsvernplanene (vedlegg 17) og Riksantikvarens NB!-register (vedlegg 12) finnes det i dag ikke noen sentral database eller klar strategi for hva som skal bevares. Bevaringsstrategiene må ofte utarbeides i regional eller lokal sammenheng. Av den grunn vil kommunenes egne kulturminneplaner være et viktig redskap i forvaltningen av de etterreformatoriske kulturminnene. Synet på hva som er bevaringsverdig endres over tid, og det er derfor viktig at planene rulleres.

Fredete bygninger og anlegg

Erklærte stående byggverk med opprinnelse i perioden 1537-1649 er automatisk fredet dersom ikke annet er bestemt. Kulturminner som ikke er automatisk fredet, kan fredes gjennom enkeltvedtak etter kml § 15. Tilsvarende kan områder rundt fredete kulturminner fredes etter kml § 19, og kulturmiljøer etter kml § 20. Vedtaksfredning kan omfatte bygninger og anlegg yngre enn 1649, kulturmiljøer og båter. Bygninger og anlegg i statens eie kan fredes gjennom forskrift (kml § 22a). En rekke statlige eiendommer er forskriftsfredet på bakgrunn av ulike departementers landsverneplaner.

De fleste vedtaksfredete bygningene og anleggene er i privat eie, mens enkelte er eid av kommuner eller offentlige stiftelser. Til sammen er det i Østfold 78 fredete bygningsanlegg bestående av 1-92 bygninger / enkelte elementer (inkludert bygninger som er under fredning, og som forvaltningsmessig behandles som fredete) (vedlegg 6.1-2).

I prinsippet er det tilsvarende saksbehandlingsregler i plansaker for de etterreformatoriske kulturminnene som for fornminnene når det gjelder innsigelse, men her er det fylkeskommunen som har dispensasjonsmyndigheten. I praksis er det sterke restriksjoner, og fredete byggverk skal ikke fjernes, ødelegges eller vesentlig endres. Sakene går normalt på dispensasjon for mindre endringer eller tilpasninger i forbindelse med istandsetting og vedlikehold, og tiltak som planlegges i miljøet omkring. Målet er at fredet stående byggverk skal kunne tas i normal bruk og vedlikeholdes. For å få dette til, må det utvises en viss fleksibilitet.

Ikke fredete verneverdige byggverk

De aller fleste verneverdige byggverk i Østfold er ikke fredet, men mange er vernet gjennom pbl i kraft av bestemmelser og forskrifter knyttet til sentrums- og reguleringsplaner. En rekke etterreformatoriske kulturmiljøer blir vist med skravur eller hensynssoner på kommuneplankartene, f.eks. bygningsmiljøer i byer og tettsteder, og kulturlandskap. Hovedtyngden av vernet gis likevel gjennom reguleringsplaner hvor vernerestriksjoner framkommer gjennom formål, bestemmelser og eventuelle hensynssoner. Når det gjelder riving eller vesentlig endring av ikke fredet byggverk eller anlegg eldre enn 1850, skal kommunene sende saken til Fylkeskonservatoren for uttalelse. Det samme gjelder når reguleringsplan- eller kommuneplanbestemmelsene tilsier det. Private eiere søker ofte råd hos kulturminnevernet ved restaurering og mer omfattende vedlikeholdsarbeider. Det finnes ikke noen samlet oversikt over verneverdig bebyggelse i Østfold.

6.3. Gjenstander som omfattes av kulturminneloven

Den vesentlige del og selve innretningen av kml dreier seg om faste kulturminner, men omfatter også gjenstander fra oldtid og middelalder (samiske: eldre enn 100 år), og mynter fra før år 1650. Staten har eiendomsrett til løse kulturminner fra før 1537 som kommer for dagen tilfeldig, ved markarbeider, ved utgravninger eller på annen måte (kml § 12) og skipsfunn som er eldre enn 100 år (kml § 14).

Kml har bestemmelser om forbud mot utførsel av kunstgjenstander eller kulturmateriale (kml § 23), mot innførsel av kulturgjenstander (kml § 23a) og om tilbakelevering av slike gjenstander fra annen stat eller territorier (§ 23 b), slik den siste tids kriger og konflikter ytterligere har aktualisert.

Disse bestemmelsene er gitt av og sorterer under Kultur- og Kirke departementet, og forvaltes etter delegert myndighet i samarbeid med en del særlig utpekte museer.

6.4. Databaser

Matrikkelen

En grunneiendom er en geografisk del av landet som har et eget eierforhold. I vertikalplanet strekker en grunneiendom seg så langt oppover og nedover som den er praktisk nyttbar. Eiendommen må være registrert i matrikkelen for å oppnå fullt rettsvern. Den vil da være registrert med et unikt matrikelnummer innen hver kommune: gårdsnummer og bruksnummer. En såkalt matrikelgård er gjerne delt i underbruk med bruksnumre, som begynner på nytt for hver gård. Som regel betyr dette at en større gård med tiden er delt opp i mindre enheter.

SEFRAK

I perioden 1975-1995 samlet mange tusen registratorer inn opplysninger om bygninger fra før år 1900 over hele Norge. Med til arbeidet hørte også kartfesting, oppmåling og

fotografering av objektene. I alt ble det registrert ca. 515.000 objekter, av dem er det i underkant av 400.000 bygninger som fremdeles står. Resten er ruiner eller er blitt borte etter at de ble registrert. I Østfold ble det registrert 19.023 bygninger (se [vedlegg 15](#)).

Askeladden

Nøyaktig kartfesting av kulturminner gir store gevinster for fylkeskommunene så vel som kommunene. Oppdaterte registre er helt sentralt i arbeidet med å øke forutsigbarheten og effektiviteten i kulturminneforvaltningen. Ved at kommunene får tilgang til pålitelige data om påviste og dokumenterte kulturminner, blir det i større grad mulig å unngå konflikter i plansaker i de tidligste fasene av planarbeidet. En av intensjonene bak opprettelsen av Askeladden var et ønske om å bidra til å minimere omfanget av kostnads- og tidkrevende konfliktsituasjoner.

Fram til Askeladden ble tatt i bruk, var tilgangen til data om kulturminner begrenset. I de fleste tilfeller var de kun tilgjengelig for dem som hadde ansvar for de enkelte registrene, dessuten var de avmerket på Økonomisk kartverk og beskrivelsene samlet i ringpermer. Blant de uheldige konsekvensene var at kulturminnedata ble for lite benyttet i planlegging og forvaltningsarbeid. Samtidig var det komplisert og tidkrevende å holde de gamle registrene à jour, mens Askeladden gjør både tilgang og ajourhold lettere. Regional kulturminneforvaltning har anledning til å oppdatere data om kulturminner i eget fylke, noe som bidrar til en kvalitetsheving av de tidligere sentraliserte registrene.

Brukerne kan søke etter objekter, produsere enkle kart og lage egen statistikk. For de mer avanserte GIS-brukere er det mulig å eksportere data i SOSI-format, og man kan også eksportere data til regneark.

Askeladden-prosjektet ved Østfold fylkeskommune

Siden Askeladden ble opprettet, har Østfold fylkeskommune kun unntaksvis hatt ressurser til å kunne oppdatere databasen. Det er i særlig grad mangelen på innlagt geometri (kartavmerking) som har vært et problem. Denne mangelen skyldes en generell ressursbrist og at man ikke har hatt de nødvendige tekniske løsningene tilgjengelig for å få arbeidet utført. Som et resultat ble Askeladden mindre egnet som beslutnings- og analyseverktøy for fylkeskommunen, Fylkesmannen og kommunene enn hva den burde ha vært. Kartfestingen er sentral i det daglige forvaltnings- og dokumentasjonsarbeidet av automatisk fredede kulturminner siden den visuelt viser hvordan kulturminnene ligger i topografien, hvilket omfang de har, hvilke andre kulturminner som finnes i nærheten og hvilket kulturhistorisk og landskapsmessige tidsbilde kulturminnene opptre i.

Askeladdens manglende oppdatering førte til at basens potensial som arealplanverktøy i kommunene ikke ble fullbyrdet, siden forutsigbarheten ikke var høy nok. Askeladdens manglende forutsigbarhet medførte også en økt arbeidsmengde i kulturminnevernet, siden flere ulike dokumentasjonskilder måtte undersøkes for å få et tilstrekkelig beslutningsgrunnlag i forvaltningssaker.

Våren 2008 bevilget Fylkestinget midler til et 3-årig prosjekt for å innhente etterslepet i Askeladden, og engasjementsstillingen ble besatt samme sommer. Målet var å være à jour ved 3-årsperiodens utløp, men etter halvgått prosjekt ble det klart at dette ikke kunne oppfylles. Etterslepet viste seg å være betydelig større enn forutsatt ved oppstart av prosjektet, og ble avdekket underveis. Per 02.02.2010 er det registrert 12.807 enkeltminner i databasen Askeladden fra Østfold. 56% av disse, dvs. 7149 enkeltminner, har ikke og har aldri hatt geometrisk stedfesting. Kontrollregistrering vil innebære førstegangsinmåling av disse enkeltminnene, nyregistrering (tilstandsrapport samt ny og mer nøyaktig geometri) av de øvrige enkeltminnene, og avklaring av kulturminnene som har en uavklart vernestatus (2781 enkeltminner / 1577 lokaliteter). I tillegg fører Østfold Historielags kulturminneprosjekt

til økt behov for kontrollregistreringer, siden det gjennom deres arbeid gjøres nye funn som vil være nødvendig å kontrollere (rapport 02.02.2010, Skullerud 2010).

PRIMUS

De bemannede museene i Østfold opprettet høsten 2008 en felles regional database for dokumentasjon av gjenstander, fotografier, bygninger og kunst – PRIMUS. Programmet driftes og videreutvikles av KulturIT på Lillehammer, og PRIMUS brukes i dag av de fleste store museer i landet. Fylkeskommunen har bidratt med midler til etablering av basen, og gir de bemannede museene tilskudd til å dekke de årlige driftskostnadene. Det er et stort behov for at også de ubemannede museenes samlinger innlemmes i PRIMUS.

6.5. Museene som forvaltere

6.5.1. Samlingsforvaltning

I praksis er det som forvaltes, det som er dokumentert. Det er det dokumenterte som identifiserer objektet så det kan forvaltes på en forsvarlig måte. I henhold til definisjonen av ordet forvaltning som offentlig styring eller administrasjon, er museene forvaltere av gjenstandssamlinger, bygninger, fotosamlinger og arkiver.

Gjenstandssamlingene

Gjenstandssamlingene er museenes største utfordring. I 2008 var antall gjenstander ved museene som inngår i Østfoldmuseene, 88.615.

Det har vært et etterslep i registrering og magasinering av gjenstandssamlingene, noe som gradvis forbedres etter samlet innføring av nytt registreringssystem i 2008 (PRIMUS) og ferdigstillelsen av museenes felles gjenstandsmagasin i 2010. I forbindelse med overføring av deler av museenes samlinger til Trollull, utarbeides det en gjenstandsplan med oversikt over gjenstandskategorier og -typer. Dette vil danne utgangspunkt for utarbeidelsen av en saneringspolitikk og en praktisk sanering av gjenstander. Det er opprettet en inntakskomiteé for felles vurdering av inntak av nye gjenstander. Dette arbeidet er i oppstartsfasen i forbindelse med konsolideringen av Østfoldmuseene og klargjøringen av Trollull som fellesmagasin for museene.

Konservering

Konserveringsarbeidet i Østfold foregår hovedsakelig gjennom forebyggende konservering. Antall utdannet personale innen konservering er kun én, plassert i Museumstjenesten, foruten én med praktisk konserveringserfaring ved Fredrikstad Museum.

Store deler av gjenstandssamlingenes oppbevaringsforhold ble i 1999 vurdert som uakseptable eller dårlige. Satsing på forebyggende konservering startet ved opprettelsen av Museumstjenesten, og har i stor grad dreid seg om veiledning i bevarings spørsmål og forbedring av oppbevaringsforholdene for samlingene. Dette innebærer enkelte tiltak på museene og satsing på et fellesmagasin etter gode oppbevaringsprinsipper.

Bygningsforvaltning ved museene

Museene i fylket har et stort etterslep i vedlikehold av de fredete og verneverdige bygningene forvalter. Vedlikehold av bygninger ved museene krever betydelige midler. En av årsakene kan tilskrives arbeidsformen, der vedlikeholdet gjennom flere år har bestått av flikking på skader fremfor mer gjennomgripende tiltak. Ved flere av museene er resultatet så omfattende skader at det vil kreve store utgifter å få dem utbedret, samtidig som mye av originalmaterialet er gått tapt. Flere av museene har dessuten for dårlig økonomi til å kunne gjennomføre store tiltak. Fylkeskommunens prosjektpott for museene har imidlertid sørget for at flere slike tiltak har latt seg gjennomføre på bygdetunene de siste årene.

Museumstjenesten har fungert som rådgiver og veileder i samarbeid og samforståelse med Fylkeskonservatoren.

Museenes håndverksstab er totalt sett liten. Deres arbeidsoppgaver omfatter langt mer enn vedlikehold av bygninger, noe som ofte fører til at eksterne firmaer må settes på oppgavene. Et resultat kan bli manglende oppdatert kunnskap innen antikvarisk vedlikehold i egen stab, som i neste omgang fører til mangelfulle krav ved gjennomføring av vedlikeholdsoppgaver.

6.5.2 Trollull – felles gjenstandsmagasin for museene

Etter fylkestingsvedtak i desember 2003 gikk Østfold fylkeskommune til innkjøp av de tidligere produksjonslokalene til Trollull på Mysen. Hensikten var å tilby fylkets museer et felles gjenstandsmagasin for å løse et presserende bevaringsproblem.

Teknisk konservator i Museumstjenesten har hatt hovedansvaret for å utvikle de museumstekniske sidene ved fellesmagasinet, mens prosjektet som sådant har vært drevet frem av FDA-avdelingen i fylkeskommunen. Prosjektet ble fullfinansiert i desember 2008, og ombygningsarbeidene startet i oktober 2009. Magasinet får rundt 2500 m² magasinareal, hvorav 1900 m² klimatisert (passiv klimastyring). De resterende ca. 600 m² er isolert men ikke klimatisert loft. Den nybygde mottaksdelen for insektsdesinfisering, grovrengjøring, registrering og fotografering er på ca. 144 m², og det finnes en blikkhall som brukes som mellomstasjon for innkommet materiale. Brutto bygningsareal inkludert nybygget er 5000 m², som også omfatter kontorer, studie- og møterom, ganger og sluser, korridorer, tekniske rom, spiserom, toaletter og lager. Selve magasindelen innredes hovedsakelig med kompaktreoler for å utnytte plassen maksimalt.

Det er satset på en tidsriktig og fremtidsrettet løsning med passiv klimastyring, der driftsutgifter og energiforbruk reduseres ved at bygningsmaterialene virker utjevneende i forhold til klimasvingningene. Trollull er utviklet i samsvar med anbefalte nasjonale standarder, og det er vist interesse for fellesmagasinet i det norske fagmiljøet. Planlagt åpning er senhøsten 2010.

6.5.3. Arkiver

Alle arkiver eller deler av arkiver med tilknytning til Østfold er kilder til forståelse av østfoldhistorien, og dokumenterer menneskers liv og virke i fylket. I 1992 kom arkivloven som regulerer arbeidet med arkiver i Norge (www.lovdata.no/). En Samhandlingsplan for privatarkiver for Østfold ble utarbeidet i 2009 under ledelse av Statsarkivet i Oslo.

Det skilles mellom dagligarkiver (daglig drift, arkiver i bruk av arkivskaper eller som en del av en kontinuitet i nær fortid) og historiske arkiver (arkiver som er avsluttet og/eller inngår i en arkivmessig og faglig sammenheng, uavhengig av alder). Grensen er flytende. I denne sammenheng er det de historiske arkivene som omtales.

Det er to hovedkategorier arkiver – offentlige og private. Offentlige arkiver er skapt av myndighetsinstitusjon eller -person i kraft av et offentlig verv, mens private arkiver er skapt av personer, bedrifter og institusjoner utenfor offentlig forvaltning. Disse er igjen underdelt i to kategorier, slik at det blir fire typer arkiver. Hver av disse typene har ulik bevaringsgrad, i forholdet til offentlige myndigheter, og i tilgang og lokalisering.

Offentlige arkiver fra statlige, lokale myndigheter

Eksempler er arkiver fra kirkelige myndigheter, rettsvesen og domstoler. Dette er ansvaret til Statsarkivet og underlagt deres myndighet. Arkivdeponiet er samlokalisert med Riksarkivet.

Offentlige arkiver fra kommunale myndigheter

Dette er hver enkelt kommunes ansvar, og Østfold-arkivene er deponert i de enkelte kommuner. Innen 2012 skal de samles i et felles arkivdeponi. Fra 2002 har alle Østfolds kommuner med ett unntak gått inn i et interkommunalt selskap, IKA (**I**nter**K**ommunalt **A**rkiv) som har ansvaret for arkivfaglig veiledning og tjenester (<http://www.smaalensveven.no/IKA/>). Halden kommune forvalter sine historiske arkiver gjennom en avtale med Halden historiske Samlinger.

Private arkiver hos bedrifter eller øvrige private

Dette kan dreie seg om alt fra enkeltpapirer til større, sammenhengende samlinger. Det finnes ingen oversikt over disse, men det er grunn til å anta at det stadig finnes materiale som med fordel burde vært ordnet og tilgjengeliggjort gjennom bevaringsinstitusjoner. For eksempel er minst to større østfoldbedrifter i gang med ordning av egne historiske arkiver.

Private arkiver i bevaringsinstitusjoner

I Østfold er 90% av de historiske privatarkivene oppbevart ved museene i Halden, Fredrikstad og Sarpsborg. Enkelte er lagt ut på den felles, landsdekkende privatarkivkatalogen, kalt Samkatalogen (www.arkivverket.no/arkivverket/kilder/oversikt/internett/samkatalogen.html). De øvrige 10% er fordelt på enkelte mindre museer, biblioteker og historielag. En oversikt pr. 1999 finnes i rapporten "Kartlegging av privatarkiver i Østfold", som viste at institusjonene hadde 1920 hyllemeter arkiver (foto unntatt). ABM-u rapporten "Til kildene! Kartlegging av regionale og lokale arkiver" (www.abm-utvikling.no/) har beregnet bevart privatarkivbestand i Østfold til i underkant av 5000 hyllemeter. Pr. høsten 2008 er antall hyllemeter ved de tre store museene 3300. Det er også østfoldmateriale i øvrige arkiver, f.eks i Riksarkivet.

6.6. Tap av kulturminner

Det er et nasjonalt mål at det årlige tapet av kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimaliseres. Innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 prosent årlig. Gjennom miljøovervåking følger Riksantikvaren med i kvantitative og kvalitative endringer i kulturminner og kulturmiljøer. Riksantikvaren arbeider med å styrke og utvikle overvåkingsmetoder og indikatorer for å sikre oversikt over og status for kulturminnebestanden. Miljøovervåking er et viktig verktøy for kulturminneforvaltningen for å nå det nasjonale målet om å ta vare på et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer (<http://www.ra.no/Norsk/Arbeidsomrader/Miljoovervaking/>).

Det er gjennomført kontrollregistreringer i 18 norske kommuner, hvorav Sarpsborg, for å overvåke tap og endringer av bygninger eldre enn 1900 (SEFRAK-registreringene). Første kontrollregistrering (i perioden 2000-2004) viste et samlet tap av bygninger på 16 %. Resultatene fra andregangs kontrollundersøkelse, avsluttet i 2009, viser et gjennomsnittlig årlig tap på 0,9 prosent. Tapsprosenten, og tapet av mangfold i bygningstyper, er bekymringsfull.

Det gjennomføres også kontrollregistreringer av automatisk fredete kulturminner i 16 kommuner, og Sarpsborg er med også i denne. Undersøkelsen i 2004 og 2009 er gjennomført av NIKU på oppdrag fra Riksantikvaren. I Sarpsborg i perioden 1967-2004 var 9,6 % tapt (0,23 % pr. år) og 8,3 % skadet (0,20 % pr. år), mens snittet av 16 kommuner i Norge viser et tap på 0,31 % pr. år, skade 0,51 % pr. år. Sarpsborg lå i denne undersøkelsen tredje best på listen over sammenlagt tap og skade pr. år (0,43 %) (Sollund 2004).

Resultatene av undersøkelsen i 2009 viste at i perioden 2004-2009 er 12 av fornminnene fjernet, 10 av disse uten forutgående undersøkelse. De fleste av disse er fjernet litt etter litt inntil de er helt forsvunnet. 120 kulturminner er skadet, de fleste som følge av rotvelte og erosjon, dvs. naturskader. Av de menneskeskapte skadene står jordbruket for de fleste. I perioden ble i gjennomsnitt 0,22% fjernet og 2,22% påført skade hvert år (Sollund 2009).

6.7. Organiseringen av kulturminnevernet

Da kulturminneforvaltningen i første linje ble delegert til fylkeskommunene i 1990 etter et stortingsvedtak i 1988, førte det til store endringer i roller og myndighet hos alle myndighetsinnehaverne. Mens de arkeologiske landsdelsmuseene tidligere hadde myndighet knyttet til første linje forvaltning, dispensasjon (frigivning av arkeologiske kulturminner) og utgravning, og dessuten drev forskning, ble forvaltningen flyttet til fylkeskommunen og dispensasjonsmyndigheten til Riksantikvaren som direktorat. Riksantikvaren beholdt forvaltningsmyndigheten til bygninger, ruiner og kulturlag fra middelalderen. De arkeologiske landsdelsmuseene, som forskningsinstitusjoner, beholdt myndighet til å forestå utgravninger av automatisk fredete kulturminner med unntak av fra middelalderen, som ble lagt til NIKU. Riksantikvaren forvalter tilskuddsordninger blant annet knyttet til fredete etterreformatoriske kulturminner, hvilket gir en praktisk styringsinnflytelse i forhold til tiltak og dispensasjoner, selv om fylkeskommunen har dispensasjonsmyndigheten.

Et viktig motiv ved omorganiseringen var demokratisering av kulturminnevernet, samtidig som det var et mål å gjennomføre en samlet og helhetlig politikk for vernearbeidet og å oppnå en bedre oppgave- og funksjonsfordeling (St.meld. nr. 39 (1986-87)). Handlingsplanutvalget, oppnevnt av Miljøverndepartementet i 1990, ga blant annet konkrete innspill og forslag til hvordan målene med omorganiseringen kunne oppnås (Handlingsplanutvalget 1992). I 1994 ble desentraliseringen evaluert, og et av temaene som ble undersøkt, var den statlige styring og instruksjonsmyndighet ved tilknytningen til den politisk styrte fylkeskommunen. Statens virkemidler er legale, økonomiske og pedagogiske, dessuten kan staten gi styringssignaler, mens fylkeskommunen kommer i en dobbeltrolle som samtidig et selvstendig politisk nivå og som iverksetter av statlige vedtak på regionalt nivå (Johnsen m.fl. 1994, side 30, 38). Etter 1994 er det ikke foretatt noen evaluering av kulturminnevernets organisering.

Etter 20 år med det desentraliserte kulturminnevernet kan tiden være inne til å stille noen spørsmål sett fra et regionalt ståsted, slik som:

- Hvilke sider av kulturminneforvaltningen fungerer godt og mindre godt?
- Hvordan brukes ressursene i forhold til pålegg, prosedyrer, kontroll og krav til rapporteringer?
- Hvordan kan saksflyten forenkles, effektiviseres og gjøres mindre byråkratisk?
- Hvordan fungerer tildelingen av sentrale tilskudd i forhold til kontrollbehov og myndighetsnivåenes roller?
- Kan en revidert rollefordeling mellom myndighetsnivåene gi et bedre kulturminnevern og en mer effektiv forvaltning?
- Hvordan oppnå større grad av helhetstenkning og -handling – på tvers av tid og tema?
- Hvilke redskaper trenges på kort og lengre sikt for å få til et mer forutsigbart kulturminnevern?
- Hvordan kan den regionale kulturminneforvaltningen styrkes og bli bedre, med hensyn til ressursbruk, effektivitet, forvaltning, vern og utvikling, og hvilke regionale og nasjonale grep kan tas for å oppnå dette?

I kulturminneplanens handlingsprogram foreslås det et prosjekt der Østfold i samarbeid med en eller flere andre fylker – gjerne innenfor forskningsregionen – systematisk kan studere slike spørsmål og gi retning for en bedre og mer effektiv og funksjonell kulturminneforvaltning (delmål 2, strategi 2, tiltak nr. 3).

7. Tilrettelegging, formidling og utadrettet virksomhet

7.1. Skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner

7.1.1. Generelt

Mange fornminner skjøttes og tilrettelegges på initiativ av andre enn fylkeskommunen. Dette kan være fornminner som skjøttes som del av kommuners og museers parker og anlegg, eller fornminner som ligger i tilknytning til turstier. Det gjøres også mye godt skjøtelsarbeid av bønder og andre grunneiere støttet av midler fra Regionale MiljøProgram (RMP) og SMIL (Spesielle Miljøtiltak I Landbruket) som blir administrert gjennom kommunene (se [vedlegg 22](#)). Selv om arbeidet gjøres uten direkte deltakelse fra fylkeskommunen, blir det gitt råd og veiledning i slike saker.

Nær 20 års erfaring med tilrettelegging av fornminneområder i Østfold viser at det er krevende å vedlikeholde. Områder forsøples og blir utsatt for hærverk, og trær, busker og gress hindrer ferdsel og utsyn. Skilt, stier og plattformer forfaller. Aktiv oppfølging gjennom klar ansvarsfordeling og forpliktende og langsiktig forankring av skjøtelsplanene gjennom bindende avtaler med den enkelte kommune, er nødvendige forutsetninger for å sikre godt, langsiktig vern og vedlikehold av fornminnene.

7.1.2. Tilrettelegging i felt

Når fornminneområder skal gjøres tilgjengelige for publikum, etter forståelse og samarbeid med grunneier, er fokus på bevegelse, syn og orientering, forståelse og opplevelse. Områdene skal være enkle å besøke og informasjonen skal være lettfattelig. I første rekke omfatter tilretteleggingen fjerning av vegetasjon slik at fornminnet trer tydelig frem, de besøkende gis lett ferdsel, og slik at det skapes en fin miljømessig stemning omkring kulturminnet. Videre må det anlegges parkeringsplasser, stier og/eller ramper fra parkering til fornminneområdet. Informasjonsskilt skal stå både på parkeringsplassene og ute i fornminneområdene. I områder der det kan være vanskelig å orientere seg, merkes stien fra parkeringsplass til fornminne med pilstolper.

Universell utforming er et grunnleggende prinsipp i tilretteleggingen. Så langt det er mulig skal fornminneområdene gjøres tilgjengelige for alle, uavhengig av alder, funksjonsnivå og kulturelle forutsetninger. Imidlertid vil fornminneområdenes vernestatus stille krav til utvikling av særegne løsninger for god tilgjengelighet i felt. Fylkeskommunen deltar i pilotfylkesatsing på universell utforming, og er med i en prosjektgruppe som utarbeider en veileder for kulturminner og universell utforming på oppdrag fra Miljøverndepartementet (2009-10).

På 1990-tallet tok Østfold fylkeskommune initiativ til, og gjennomførte, skilting av et utvalg fornminner i alle kommunene etter en enhetlig mal. Ettersom årene gikk, ble skilttekstene uaktuelle og malen utdatert, og i 2008-09 begynte arbeidet med en oppgradert design med formål å gjøre tilretteleggingen av fornminneområder lett gjenkjennelig for publikum. Dette ble i første omgang gjennomført for fornminneområder innenfor "Oldtidsveien formidlingsprosjekt". Formgivningen spiller opp mot de arkitektoniske uttrykksformene på Solbergtårnet i krysset E6 - fv 110 i Sarpsborg, hvor det blant annet gis informasjon som peker mot kulturminneområdene i nærheten.

Ved oppføring av skilt, pilstolper, ramper og plattformer skal tilretteleggingen være diskret og harmonere med miljøet. Tiltakene skal også være gjennomtenkte i forhold til fornminnets behov for vern. Spesielt gjelder dette ved tilrettelegging av helleristninger, der man noen steder har anlagt plattformer foran ristningsbergene for å hindre tråkk på bergflatene. I fornminneområder skal tilretteleggingen ikke føre til inngrep i bakken, da dette kan skade forhistoriske spor som ligger skjult under markoverflaten.

Videre skal tilretteleggingen være slik at områdene blir overkommelige å vedlikeholde. Fokus er på enkle løsninger, gode materialvalg og vegetasjonstyper som er tidsbesparende å skjøtte manuelt eller eventuelt i kombinasjon med beiting. Imidlertid vil tilrettelegte kulturminneområder alltid kreve oppfølging og vedlikehold, slik utarbeidelse av skjøtselsplaner og forpliktende avtaler skal sikre. Erfaringsmessig viser det seg også at skjøtsel utført av egne skjøtselsgrupper, eksempelvis organisert under ASVO-bedrifter (Arbeidssamvirke innen offentlig virksomhet) eller NAV-grupper, gir svært gode resultater. Slike grupper involverer et begrenset antall personer som får bred kompetanse på hvordan områdene best kan skjøttes og ivaretas, og de har mulighet til å følge områdene over tid. Dette sikrer også gode rutiner for innrapportering av feil og mangler ved tilretteleggingen og eventuelle skader i kulturminneområdene. Gjennom egne tilskuddsordninger i landbruket (SMIL, RMP, se [vedlegg 22](#)) kan det også gis tilskudd til gårdeiere til skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner på egen grunn.

I 2007 tok fylkespolitikerne initiativ til å bedre skiltingen til kulturminner langs veinettet i Østfold. Arbeidet blir ledet av fylkeskommunen med representanter fra kulturminnevern og reiseliv, i tillegg til deltagere fra Markedsforum, Innovasjon Norge, NHO Reiseliv og Vegkontoret i Østfold. Målet har vært å etablere en struktur på sammenhengende, gjenkjennbar skilting fra hovedvei til attraksjon, i første omgang gjennom å lage et forsøksprosjekt basert på skilting til og langs Oldtidsveien og Haldenvassdraget.

7.1.3. Vegetasjonskontroll, utsikt og miljø

Vegetasjonsbildet har forandret seg voldsomt siden den gang det vi kaller fortidsminner kom til. De fleste steder i Østfold er gran det dominerende treslaget i dag, men gran i noe omfang innvandret til fylket først etter rundt 600 e.Kr. Før denne tid besto trebestanden av furu, eier og bladfellende treslag i ulike blandingsforhold, avhengig av de ulike periodenes klimabetingelser.

Mange fornminners beliggenhet og opprinnelige virkninger i landskapet er vanskelig å forstå med dagens vegetasjonsbilde. Det aller tydeligste eksempelet er bygdeborgene. Det var meningen de skulle sees i landskapet, og både innsyn og utsyn i forhold til bygda og kommunikasjonslinjene var sentrale lokaliseringsfaktorer. Når kollen med restene etter de forsterkende murverkene er helt gjengrodd med gran, blir bygdeborgens funksjon under datidens politiske, økonomiske og sosiale forhold vanskelig å fatte.

Andre eksempler er helleristningene, gravfeltene og åsrøysene. Åsrøysene ble lagt høyt og fritt og med utsyn til og fra kystleia og vannveiene. Helleristningene var godt synlige da de var nyhugget, og de skulle markere både helligsteder, tilhørighet og revir. Høyst sannsynlig ble gravfeltene godt skjøttet i sin samtid, både av respekt for de døde og for å unngå inngrep i gamle graver når nye begravelser fant sted innenfor samme gravfelt. Dagens sterke gjengroing er til vesentlig hinder for forståelse av fornminnenes kontekst, mening og virkning.

Vegetasjonskontroll for å fremme utsikt og kulturmiljø er et stort og omfattende arbeid, og kan i noe omfang kun gjennomføres i forbindelse med tilrettelegging av noen ganske få utvalgte fornminner. Selv om første gangs skjøtsel er arbeidskrevende nok i seg selv, vil trefelling raskt føre til store oppslag av nye arter, noe som fordrer intensiv og kostbar oppfølging flere ganger i året.

7.2. Oldtidsveien og Solbergtårnet – status, muligheter og utvikling

Solbergtårnet informasjons- og rasteplass er et samarbeid mellom Statens vegvesen, Østfold fylkeskommune, Sarpsborg kommune og Fredrikstad kommune. Det skal være et

landemerke for de veifarende – en annerledes rasteplass som gir den besøkende uventede opplevelser. Anlegget ligger i krysset mellom fylkesvei 110 og E6 ved Solberg i Skjeberg, og åpnet 26. august 2010. Stedet skal være en verdig inngangsport til de rike kulturminnene i nærområdet. Det skal gi de besøkende kunnskap om dem, skape undring og et ønske om å utforske områdene nærmere. Solbergtårnet skal øke forståelsen for østfoldlandskapet, kulturminnevernet og kulturmiljøet. Videre er det et mål at det skal være et “levende” samlingssted som fornyer seg og fungerer som en arena og et utgangspunkt for aktiviteter.

Anlegget består av et 28 meter høyt tårn hvor man kan oppleve østfoldlandskapet fra et uvant perspektiv, en hage som er rasteplass og arena for formidling av kulturminnene i området og deres forhold til landskapet, en rampe som setter tiden i perspektiv og en parkeringsplass med turistinformasjon (arkitekt: Todd Saunders). Det er lagt vekt på universell utforming, samarbeid med reiselivet og nær tilknytning til tilretteleggingstiltakene på selve kulturminneområdene. Ansvar for videre utvikling og fornying av formidlingsinnholdet ved Solbergtårnet er tillagt Østfoldmuseene i samarbeid med Østfold fylkeskommune.

Solbergtårnet var en motivasjonsfaktor for å legge skjøtsel ved de utpekte kulturminnene i Sarpsborg og Fredrikstad på et høyt nivå, samtidig som det har bidratt til å fremheve kulturminnene både i reiselivssammenheng og som en del av Østfolds stolthet.

7.3. Museenes formidlingsvirksomhet

Flere av Østfolds museer har betydelige utendørssamlinger i form av bygninger og anlegg hvor det er mulig å gjennomføre spesielle virksomheter og aktiviteter. Et eksempel er Rakkestad bygdetun, hvor skoleklasser bor og arbeider på gammelt vis i løpet av en aktivitetsuke. Kystmuseet Hvaler og Borgarsyssel museum har diverse opplegg knyttet til ”barnas time” om sommeren, og Borgarsyssel har Barnas Gård. ”Ømus” er Østfoldmuseets lille musemaskot, som viser barna veien til aktiviteter og gjenstander som det er knyttet spesielle historier for barn til i utstillingene (se også [vedlegg 20](#)).

Fredrikstad museum, Halden historiske Samlinger, Moss by- og industrimuseum og Folkenborg museum har direkte tilknytning til antikvarisk bebyggelse, som brukes aktivt i formidlingen. Dette gjelder også bygdetunene. Formidlingen ved de lokale museene er bygd opp dels rundt tilflyttede bygninger, dels gjennom tematiske utstillinger eller generelle gjenstandssamlinger, samlet inn lokalt.

7.4. Skoleverket

For mange barn og unge er skolen den eneste arena for læring om kulturminner. I mange fag og på alle klassetrinn er det laget kompetansemål som omhandler kulturminner. Læreplanen viser direkte eller indirekte til temaer der lokale museer og/eller kulturminner kan være kilder til læring.

Eksempler:

Samfunnsfag – 4. trinn i grunnskolen:

- *Utforske kjelder og bruke dei til å lage etterligningar av gjenstandar frå fortida.*
- *Kjenne att historiske spor i sitt eige lokalmiljø og undersøke lokale samlingar og minnesmerke.*

Lignende eksempler finnes i flere fag, tilpasset de fleste klassetrinn.

Flere av historiefagets kompetansemål under "Samfunn og mennesker i tid" i videregående skole forutsetter og gjør det naturlig for elevene å bruke kulturminner som del av grunnlaget for oppgaveløsning.

Eksempler:

- *Forklar hvordan naturressurser og teknologisk utvikling har vært med på å forme tidlige samfunn.*
- *Gjør rede for næringsutvikling i Norge fra 1500 til ca. 1800 og analyser virkningene for sosiale forhold i denne perioden.*

For flere eksempler, se vedlegg 20.

Selv om det er korte avstander i Østfold, er få skoler lokalisert helt i nærheten av et museum, bygdetun eller et sentralt kulturminne. Stram økonomi fører til at ressurser til transport til museer eller kulturminner ikke blir prioritert.

Viktige forutsetningene for at kulturminner skal kunne brukes slik læreplanene legger opp til, er enten at det finnes tilbud i nærmiljøet, eller at det er "skreddersydde" opplegg og undervisningstilbud, tilpasset det enkelte klassetrinn. Dette viser en rundspørring til noen skoler og museer. De skolene som har spesielt interesserte lærere, bruker kulturminner mer. Dette kompenserer i noen grad for manglende ressurser og tilpassede opplegg. Hvordan legge tilrette for at lærere får mer kunnskap om kulturminner og hvordan de kan bruke dem i sin undervisning slik lærerplanen forutsetter? Dette er en utfordring for kulturminnevernet på alle nivåer.

Innenfor "Den Kulturelle Skolesekken" er det et stort potensial for utvikling av tilbud med kulturminner som tema, i mye større grad enn det som er tilfelle i dag.

7.5. Kulturminneformidling i turisme- og stedsutvikling

7.5.1. Turistorganisasjonene

I Østfold er det fem turistorganisasjoner / destinasjonsselskaper:

- Opplev Fredrikstad AS
- Sarpsborg Turist AS
- Halden Turist
- Reiseliv Indre Østfold
- Visit Moss AS

Formidling av kulturminneattraksjoner er en viktig del av turistkontorenes arbeid. I 2007 tok Nedre Glomma Regionråd og Østfold fylkeskommune initiativ til en satsing på fornminner som ressurs i opplevelsesbasert næring. I den forbindelse samarbeidet Sarpsborg Turist og Opplev Fredrikstad om en satsing på formidling av bronsealder – Bronsealderprosjektet. Arbeidet har resultert i kompetanseheving, utarbeiding av en guidebok, en dramatisering rundt temaet, opplegg for mobiltelefon tjenester og et opplegg om bronsealder for skoleelever. Prosjektet tar utgangspunkt i fornminneområdene innenfor Oldtidsveien formidlingsprosjekt.

Noen av reiselivsdestinasjonene driver også med guiding både av etterreformatoriske kulturminner som Gamlebyen i Fredrikstad, og av fornminneområder. Imidlertid ser vi ut fra forespørsler fra skoleveket, historielag og andre besøksgrupper, at det er et stort behov for mer ressurser inn i arbeidet med formidling av fornminner i felt. Det er ønskelig at det opprettes en egen arkeologstilling til slik formidling ved Østfoldmuseet, samt at det lages egne kurs for kompetanseheving for guiding til fornminner.

7.5.2. Historiske jubileer

Jubileer for særskilt viktige historiske hendelser i Østfold, med perspektiver som rekker utenfor den enkelte kommune, og prosessene frem til selve året, gir muligheter for tiltak og aktiviteter av betydning for både stedsutvikling og turisme gjennom samarbeid mellom flere kommuner. I årene fremover peker følgende år seg ut:

Østfold 1814 i 2014

De fleste i Norge forbinder året 1814 med 17. mai, Eidsvoll, Eidsvollsmennene og Grunnloven. Dette året representerer imidlertid mye mer, nemlig stridighetene som fulgte i kjølvannet av Grunnloven, som sterkt involverte Østfold. Etter troppenærvær, kamphandlinger og dramatiske hendelser i Hvaler, Halden, Fredrikstad (byen og Onsøy), Askim, Rakkestad, Spydeberg, Trøgstad, Skiptvet, Hobøl og Moss, sikres gjennom Mossekonvensjonen fred med Sverige og bevaring av Grunnloven, noe som betegnes som "et diplomatisk mesterstykke" (Skulberg 2009). (Se [vedlegg 21](#) for nærmere beskrivelse av hendelsene.)

En prosess er i gang mellom flere av de berørte kommunene for et samarbeid om markeringen av 200-årsjubileet i 2014. Dette vil være en fin anledning til å markere Østfolds posisjon i et av norgeshistoriens mest betydningsfulle år, og vil kunne involvere mange offentlige og frivillige aktører på tvers av kommunegrensene. Markeringene av året og av begivenhetene i Østfold vil kunne få betydning både for stedsutvikling og turisme.

Fredriksten Festning 1661 i 2011, Halden 1665 i 2015 og Karl XIs angrep i 1716 i 2016 og 1718 i 2018

Det var Tistedalselven som skapte betingelsene for fremveksten av Halden. Utløpet av elven var et knutepunkt mellom vannvei og landevei, her kunne varer lastes og losses, det oppsto markeds plasser, det ble bygd hus og boder, og gater og streder kom til. Det ble behov for styring og organisering, og slik oppsto byen; først på bytangen ved foten av festningsberget, deretter ekspanderte den til områder nord for Tista.

Allerede under Hannibalsfeiden (1643-45) ble det bygd palisadeverk og et blokkhus på festningsberget, med en besetning på 360 mann (i 1644). Med freden i Roskilde i 1658 ble situasjonen i Østfold radikalt forandret. Norge måtte avstå Bohuslän og sin tidligere grensefestning mot sør, Bohus festning, og riksgrensen ble flyttet dit den er i dag. Svenskenes første angrep på Halden etter Roskildefreden skjedde høsten samme år. Dette ble avverget, men de angrep igjen i 1659. Da skjøt befestningsarbeidene fart og de mest utsatte punktene ble befestet. Svenskene angrep festningen igjen i januar 1660, de greide ikke å ta den, men beleiret byen og fortsatte beskytningen av festningen. Festningen, kjøpstaden og innbyggerne holdt heroisk stand, beleiringen ble hevet 21. februar og svenskene trakk seg tilbake etter store brenningstokter. Samme år ga kong Fredrik II ordre om at det skulle bygges en permanent festning på berget, og arbeidene startet året etter, i 1661. Nasjonale festningsverk / Fredriksten festning og Halden historiske Samlinger vil markere at dette er 350 år siden i 2011, dessuten at det i henholdsvis 2016 og 2018 er 300 år siden Karl XII angrep festningen i 1716 og 1718.

Ladestedet Halden fikk kjøpstadsprivilegier av kongen i 1665 for sin tapre motstandskamp under krigen med svenskene. Byen tok navn etter kongen og ble hetende Fredrikshald. Dette navnet ble beholdt til 1928 da byen tok tilbake sitt gamle navn Halden (Forstrøm 1915; Eliassen & Böhmer Olsen 2000).

Sarpsborg 1016 i 2016

Olav Haraldsson hadde en grunn til å anlegge sin by Borg nettopp ved Sarpefossen. Sarpetangen lå ved et naturlig knutepunkt i landskapet langs vannveiene, og utviklet seg i en

kort periode til å bli et administrativt og handelsbasert sentrum. Både Heimskringla og Fagrskinna indikerer at Borg blir anlagt av Olav som et befestet anlegg i 1016, og at han oppholdt seg her under vintrene 1019-20, 1025-26 og siste gang 1027-28, bare to år før han ble drept på Stiklestad og snart etter ble erklært helgen. Lite er kjent om hvordan anlegget har sett ut, og Snorre beskriver det bare som en borg av stein, torv og tømmer. I og rundt anlegget vokste det opp en liten by med tre kirker, hvorav en St. Nikolaskirke og en Mariakirke. Fra midten av 1000-tallet og fremover ble en voll spadd opp rundt byen på tvers av neset. Mesteparten av Olavs by raste ut i Glomma med det store jordraset i 1702, men deler av vollen (St. Olavs Voll) og ruinen etter St. Nikolaskirken lå utenfor raskanten og ble spart.

1000-årsjubileet i 2016, knyttet til Borg som Olavs by og til Østfolds øvrige kulturminner fra vikingtid og middelalder, gir mulighet for felles satsing med mange samarbeidspartnere.

Fredrikstad 1567 i 2017 og Fredrikstad festning 1663 i 2013

Utover 1500-tallet var byen Borg satt under sterkt press, det var sterke politiske motsetninger mellom og i forhold til ulike maktavere, og byen ble utsatt for plyndringer, branner og hard skattlegging. Under den nordiske syvårskrigen (1563-70) ble Borg brent, og kong Fredrik II og borgerne var enige om å flytte byen lenger ned elven mot Glommas munning. Den nye byen ble anlagt på gården Brubergs grunn. Byens beliggenhet ble valgt av økonomiske heller enn av militærstrategiske hensyn; landbruk var borgernes viktigste utkomme. De store markene på østsiden av Glomma sikret rikelig med dyrkningsjord og beiteområder, og kongen stilte bymarker til rådighet fra andre gårder og gods i området. Samtidig ønsket borgerne å komme nærmere sjøen av hensyn til de gode mulighetene for sjøfart og fiske.

Den nye byen ble hetende Fredrikstad etter kongen. Først nesten hundre år senere begynte byens historie som festningsby (1663). Byen, inkludert Isegran og Cicignon på de andre sidene av Glomma, ble befestet etter det gammel-nederlandske bastionsystemet, med bastioner, kurtiner, vollgraver, raveliner og glacier. Først noen år senere, på 1680-tallet, ble Kongsten fort anlagt på "Galgeberget" øst for byen og forbundet med den med "Den dekkede vei".

Moss 1720 i 2020

Moss er første gang nevnt i 1399 og ble ladested i 1560. Stedet hadde en betydelig utførsel av trelast (se også kap.2, Nærings- og industriminne). Strandstedet lå ved Mossesundet på innsiden av Vedelen (vadestedet), men det var også brygger på utsiden, mot Værlebukta. Mosseelva, i nordenden av dagens sentrum, renner ut i Mossesundet. På grunn av lett tilgjengelige vannkraft i Mosseelva, har byen alltid vært knyttet til industri. Under fossen har det opp gjennom tidene vært kverner, sager og møller. Moss Jernverk ble anlagt i 1704 på nordsiden av Mosseelva. Til verket hørte om lag 100 gruver rundt om i Norge, og det sysselsatte over 300 mann på 1780-tallet. Bernt Anker eide jernverket fra 1775. Hovedbygningen, oppført 1767-76, var åsted for undertegningen av konvensjonen mellom Sverige og Norge i august 1814, "Mossekonvensjonen", og bygningen fikk navnet "Konvensjonsgården". Den ble fredet i 1923.

I 1720 fikk Moss egen magistrat og ble kjøpstad. På begynnelsen av 1800-tallet hadde byen en betydelig brennevinproduksjon med 14 brennerier. Da brennerivirksomheten avtok i 1880-årene, økte mølledriften og hermetikk- og cellulose-industrien. Moss utviklet seg til en av Norges største industribyer, med et mangfold av ulike foretak. I 1856 ble det gravd en skipskanal, en forbindelse mellom Mossesundet til Værlebukta, slik at båtene slapp å seile rundt Jeløya. Rundt 1900 hadde byen 17 dampskip og 21 seilskip.

7.6. Informasjon

7.6.1. Publikasjoner

Lokalhistorisk interesse har i Norge vært særlig sterk, også i et nordisk perspektiv. Dette har nedfelt seg i uttallige bokutgivelser hovedsakelig knyttet til et geografisk område – herredet, kommunen eller bygda. En viktig basis har bl.a. vært 1700-tallets topografiske litteratur og innberetninger. Landslaget for lokalhistorie ble dannet, med sitt landsdekkende *Heimen* som tidskrift fra 1922. Her gjengis årlig en oppdatert fylkesvis bibliografi over lokalhistoriske utgivelser.

Med nærmere 30 kommuner på det meste ligger Østfold – eller Smaalenene – tungt inne i dette bildet. Et parallelt uttrykk for det samme er 1900-tallets dannelse av historielag. Selv om det i dag kun er 18 kommuner i Østfold, er det 26 historielag. På fylkesplan ble Østfold historielag stiftet i 1926, og har, foruten å være en paraplyorganisasjon for historielagene, sin egen virksomhet på ulike felter. Østfold historielag har gjennom de siste 30-40 år stått for utgivelsen av sitt eget *Meldingsblad*. Lagets engasjement i slektsforskning kommer til uttrykk i publikasjonen *RunaR*, og i 1972 utkom den fortsatt løpende skriftserien *WiwaR*, som har korte og varierte lokalhistoriske artikler fra hele fylket – ”gammelt fra Østfold på en ny måte”. En tidligere skriftserie med samme navn utkom i 1955-64.

I 1921 ble Borgarsyssel museum stiftet i Sarpsborg, og navnet gjenspeiler byens fortidige status og nedslag. Det ble tatt sikte på å bygge opp fylkesdekkende samlinger, og museet inngikk samarbeid med lokale historielag etter hvert som de kom til, samt med Østfold historielag. Det ble før siste krig utgitt noen nummer av museets årbok.

Da Østfold fikk sin første fylkeskonservator i 1948 med sete på Borgarsyssel museum, utkom to år senere det første nummeret av årboken *Østfoldarv*. De første 30 årene kom årboken ganske regelmessig ut, og antallet utgivelser har nå nådd 12 (pr. 2009). Borgarsyssel museum begynte i 1983 med sin egen utgivelse, *Årbok for Borgarsyssel Museum*. Årlig ved juletider gir museet ut et tematisk småskrift. I 1982 begynte Fredrikstad museum, som da var etablert som distriktsmuseum, utgivelsen av egen skriftserie, *MindreAlv – Årbok for Fredrikstad Museum*. Den utkommer hvert annet år, og har høy standard. Pr. 2009 er det utgitt 13 årbøker.

I tillegg utkommer en rekke lokalhistoriske hefter og tidsskrifter mer eller mindre regelmessig ut i regi av historielag eller private ildsjeler, slik som *Wiwar*, *Åbygge*, *Tune-runer*, *Dregg*, *Frederikke* og andre.

Gjennom politisk vedtak i fylkestinget i 1997 ble det besluttet at et større oversiktsverk over fylkets lange historie skulle skrives av fagfolk og utgis. Dette skjedde i årene 2002-04 med firebindsverket *Østfolds historie*. Hva gjelder omfang er dette enestående.

7.6.2. Guidebøker og brosjyrer

Utdypende informasjon i forhold til de knappe skilttekstene ved kulturminner i felt, kan gis i brosjyrer og guidehefter. I 1992 ble det laget en folder med veiviser til tilrettelagte fornminner og etterreformatoriske kulturminner langs rv. 110, *Oldtidsveien* (Fredrikstad-distriktets næringsråd). I 1999 ble *Helleristningsreisen Østfold* – en guide til helleristninger og andre kulturminner i det samme området, utarbeidet av Østfold fylkeskommune på norsk, engelsk og tysk (Hygen 1999; revidert 2005). Samtidig ble det laget en brosjyre til helleristninger i Østfold og Bohuslän i fire språkutgaver (som ovenfor, pluss svensk). Det har også vært laget en egen informasjonsbrosjyre om helleristningene på Gullskår, Begby i Borge. I 2008 ble det laget en utfyllende guidebok i regi av Opplev Fredrikstad AS i forbindelse med Bronsealderprosjektet (Boyle & Pedersen 2008).

Lokalt gis det enkelte ganger ut skriftlig informasjon i tilknytning til kulturminner. Et godt eksempel er folderen om Bergeråsen bygdeborg i Våler, utgitt av Våler Rotary i 2009.

Turistorganisasjonene gir også årlig ut hefter som også omfatter informasjon om museer, kulturminner og arrangementer i sine nedslagsfelt.

7.6.3. Internett-informasjon om kulturminner

Det finnes informasjon om kulturminner i Østfold på mange nettsteder. Slik formidling er blant annet utviklet av museene, turistkontorene, kommunene, Fortidsminneforeningen og historielagene, og i regi av Østfold fylkesbiblioteks internettportal Kulturnett Østfold. Det er behov for utvikling av en plan for bedre samordning, samarbeid, kvalitetssikring og drift av slike nettsider i Østfold.

7.6.4. Kulturminneinformasjon og mobiltelefon tjenester

Elektroniske formidlingsmetoder gir mulighet for lett tilgjengelig informasjon. Opplev Fredrikstad AS har satt i gang et prøveprosjekt på formidling av kulturminner via mobiltelefon tjenester. Et lignende tilbud utvikles som et samarbeidsprosjekt mellom Borgarsyssel museum og Østfold fylkeskommune med støtte fra Riksantikvaren, der målet i første omgang har vært å lage en pilot på en slik tjeneste ved St. Nikolas kirkeruin på Borgarsyssel og ved helleristningene på Solberg. Slike formidlingsmetoder åpner både for mer utfyllende informasjon, informasjon for svaksynte og blinde, og informasjon på flere språk mens man er på stedet. Metoden innebærer at informasjon raskt kan redigeres og endres.

Det er viktig at det fremover utvikles et samarbeid mellom de ulike aktørene, slik at tilbudet blir mest mulig likt og brukervennlig for publikum.

7.7. Særlige satsningsområder i formidlingen

I Stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*, legger Regjeringen opp til en mer aktiv bruk av kulturminner og kulturmiljøer som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping:

Regjeringen vil at kulturarven skal få større betydning som kulturell, sosial og økonomisk ressurs. Dette stiller også nye krav til formidlingen og levendegjøringen av kulturminnene. Det skal legges vekt på å vise fram gode eksempler på hvordan kulturminner og kulturmiljøer kan brukes i nye sammenhenger. Formidlingen skal henvende seg til alle befolkningsgrupper. (St.meld.nr. 16, side 6).

Tilrettelegging og formidling av kulturminner i Østfold involverer et mangfold av aktører: Fylkeskommunen, kommunene, museene og bygdetunene, lag- og foreninger, Nasjonale festningsverk, Kystverket, private eiere og andre privatpersoner, i tillegg til skoleverket med flere. For å nå Regjeringens mål om en mer aktiv bruk av kulturminner i samfunnet, vil det være viktig å få oversikt over de arenaer der kulturminner inngår som del av kunnskapsproduksjon og -overføring, opplevelser og verdiskaping. På bakgrunn av bedre kjennskap til de ulike arenaene er det nødvendig å videreutvikle gode samarbeidsformer, samt å samordne ressurser i arbeidet med tilretteleggingen og formidlingen av Østfolds mangfoldige kulturarv.

Visse temaer peker seg ut som særlige satsningsområder innenfor formidling og tilrettelegging i Østfold. Nedenfor fremheves kun noen av de spesielt prioriterte (se også kap. 2 ovenfor):

Helleristninger

Helleristningene er fremstilt ved at motiver er hugget inn i bergflater, men ofte er de hugde linjene så grunne at motivene kan være vanskelige å få øye på. Flere helleristningsfelt er tilrettelagt for publikum, og for å gjøre ristningene på disse mer synlige for publikum, begynte man i Skandinavia å fylle furene med rødmaling. I Østfold startet man med dette etter 1950.

Riksantikvaren har bestemt at oppmalingspraksisen skal avvikles, idet oppmaling av helleristninger betraktes som et inngrep i automatisk fredet kulturminne som omfattes av kml § 3, 1. ledd. På like linje med andre typer inngrep kan oppmaling ikke utføres uten etter dispensasjon fra kml § 8, 1. ledd. Blant argumentene er at det ikke er indikasjoner på at helleristninger har vært påført fargestoffer i sin samtid, og at malingen kan framskynde forvitring. I Fylkestinget i april 2010 ble imidlertid følgende formulering vedtatt: "Etablert praksis med maling av de meste kjente helleristningene opprettholdes. Andre eventuelt nyoppdagende helleristninger, bør ikke males." For å imøtekomme fylkestingets vedtak, og samtidig følge kml og Riksantikvarens bestemmelse, vil det bli søkt om dispensasjon for gjenoppmaling av utvalgte besøksfelt i Østfold.

Riksantikvarens bergkunstssatsning føres videre gjennom et eget tiårig bevaringsprogram frem mot 2020, og tilgjengeliggjøring gjennom tilrettelegging og informasjonstiltak inngår som en del av programmet. Riksantikvaren ser regional forvaltning som en viktig samarbeidspartner i arbeidet, og imøteser samarbeid med Østfold fylkeskommune omkring disse spørsmålene (brev fra Riksantikvaren 26.08.2010). Opplevelsesnæringene i Østfold tas med på råd når det gjelder tilrettelegging og formidling av helleristninger.

Middelalderkirkene

Kirkene er først og fremst steder for religiøs virksomhet, dernest brukes de i stadig større utstrekning til konserter og kulturelle arrangementer. I liten grad er kirkene fokusert som kulturminner og bærere av kulturarv. Det synes å ligge et potensial i fremhevingen av kirkene som kulturminner – og som sentre i kulturmiljøer – i samarbeid med menighetsrådene, kirkevergene og kirkens øvrige ansatte. Også i forbindelse med pilegrimsvandring og -arrangementer i Østfold kan kirkene og ruinene fra middelalderen trekkes nærmere frem i lyset.

Festningsverk og militærhistorie

I et fylke som Østfold er det naturlig å satse langt sterkere enn i dag på vedlikehold, tilrettelegging og formidling av forsvarsverkene. En forutsetning for en slik satsing er systematisk dokumentasjon og tilstandsvurdering av samtlige forsvarsminner. Noen er allerede godt kjent og under vedlikehold, slik som Fredriksten festning i Halden, Fredrikstad festningsverker, Høytorp fort i Eidsberg, Basmo festning i Marker og Rauer kystartellerifort i Fredrikstad. Kanalmuseet på Ørje har gjennom mange år nedlagt et stort arbeid med Ørjefortene og historien rundt 1905, gjennom dokumentasjon, forskning, publiseringer og utstillinger. Det foregår forberedelser til en større istandsetting av Akerøy fort på Hvaler, og den tradisjonelle "Akerøy-dagen" fikk i 2010 nytt liv takket være frivillig innsats.

Den eldre forsvarshistorien knyttet til de store anleggene fra tiden etter Roskildefreden i 1658, da Norge mistet Bohuslän, formidles aktivt og på ulike måter særlig ved Fredriksten festning og Fredrikstad festningsverker. Det kan være aktuelt å sette større lys på de indre og senere forsvarsverkene, den såkalte "Glommalinjen" med et stort antall store og små anlegg langs Glomma. Høytorp fort i Eidsberg, som fungerte som et sperrefort, er et av de største anleggene i Østfold, bygget i årene 1912-1917. En måte å trekke frem også andre sider ved fylkets forsvarshistorie, kan være å styrke virksomheten ved Høytorp fort, hvor det allerede er stor aktivitet og mye frivillig innsats, og dessuten en betydelig bygningsmasse. Et form for informasjonssenter kan være et supplement til aktivitetene i den ytre delen av fylket, det kan bidra til å utfylle bildet av det organiserte forsvarets historie knyttet til alle forsvarsgrener i Østfold fra det startet på 1600-tallet og fram til vår tid, og belyse

sammenhenger mellom militærhistorie og samfunnet for øvrig. Dette kan bidra til å styrke vår historie lokalt og regionalt, dessuten reiseliv og kulturbasert næringsutvikling. Et samarbeid mellom kommuner og museer, og med Forsvarsmuseet i Oslo, vil være en forutsetning for utvikling av driftsmodeller og nettverk, og for fordeling av tematiske satsningsområder. Et fokus kunne også være utvikling av kompetanse innenfor konserveringsfaglig istandsetting og vedlikehold, hvor også Nasjonale Festningsverk trekkes inn.

Herre, bonde og husmann

Landbrukets kulturminner fra hele dets historie står sentralt i Østfold, og de utallige små og store landskapsrom i fylket preges av gårdsanlegg, åkre og beitemarker. Østfold kalles med rette for "Herregårdsfylket". Det er store utfordringer knyttet til vedlikehold av herregårdene, noe som er en forutsetning for positiv bruk, bevaring, formidling og opplevelse (se [vedlegg 11](#)). Men også andre bygninger og anlegg knyttet til landbruket, og ikke minst selve jordbrukets kulturlandskap, er det viktig å hegne om i et fylke som vårt, med stort press på arealene. Det ligger et betydelig potensial i samarbeid med landbruket om tiltak og prosjekter knyttet til opplevelse og bærekraftig bruk av kulturlandskapet.

Samtidig viser undersøkelser i forbindelse med Riksantikvarens program for miljøovervåkning i 16 kommuner (inkludert Sarpsborg; se kap. 6.6 ovenfor) at fornminner går tapt som følge av tiltak i landbruket. Andre årsaker til brudd på kulturminneloven er nye, eller utvidelse av, boliger og fritidshus. Uvitenhet, manglende bruk av regelverket og forfall regnes som forklaringer.

Kulturminner ved kyst og vassdrag

Flere steder i denne planen er kulturminner og virksomhet knyttet til kysten og vannveiene trukket frem. Dette er samtidig områder som er under press, særlig fra fritidsbebyggelse og moderne infrastruktur som fremføring av vei, vann og avløp til fritidsboligene. Samtidig er dette områder som er attraktive og svært mye brukt i forbindelse friluft- og båtliv, og kombinasjonen rekreasjon, allmenn ferdsel, miljøhensyn og naturvern utfordrer også kulturminnevernet; både til tilrettelegging og formidling, styrket informasjon og rådgivning og inngåelse av både tradisjonelle og utradisjonelle allianser.

Østfold som industrifylke

Betydningen av Østfolds industrihistorie er vektlagt flere steder i denne planen, og formidlingen av den er en oppgave både for fylkeskommunen og Østfoldmuseene. Aktuelle kommuner og industrien selv er naturlige samarbeidspartnere. Det bør i første omgang lages en plan for hvilke industriminne og deler av industrihistorien som bør prioriteres, og hvilke formidlingsmetoder som egner seg best i hvert enkelt tilfelle. Museene har gjennom mange år arbeidet aktivt med dokumentasjon og formidling av arbeiderkultur, som står sentralt i Østfolds kulturhistorie.

8. Virkemidler

8.1. Juridiske og administrative virkemidler

Innsigelse og andre virkemidler i plansammenheng

Dersom Fylkeskonservatoren finner at en plan berører kulturminner/kulturmiljøer på en uheldig måte, kan det reises innsigelse. Dersom innsigelse vurderes, må dette varsles ved oppstart av planen. For kulturminnevernet kan følgende lovverk/overordnede planer ligge til grunn for innsigelser i plansaker:

- Kulturminneloven
- Plan- og bygningsloven
- Landsverneplaner

- Riksantikvarens NBI-register (områder med nasjonal kulturminneinteresse i byer)
- Fylkesplanen og fylkesplanens arealstrategi
- Kommunale kulturminneplaner
- Kommuneplaner (kart og bestemmelser)
- Kommunedelplaner/sentrumsplaner (kart og bestemmelser)
- Reguleringsplaner (kart og bestemmelser)

I tillegg kan faglige råd i saksbehandlingen begrunnes med informasjon som belyser saken på en god måte:

- Tidligere gitte signaler i saken
- Estetikkeveilederen (vedlegg til fylkesplanen)
- Stedsanalyser
- Verneverdivurderinger
- Andre offentlige rapporter
- Bygdebøker, lokalhistorie mm.
- Dokumentasjon utført av museer, lag/foreninger og privatpersoner

Riksantikvaren er innsigelsesmyndighet når det gjelder fylkesplaner og fylkesdelplaner.

Dersom et politisk vedtak i forbindelse med fylkeskommunens samlede innspill i en kommuneplansak overprøver en faglig basert innsigelse fra Fylkeskonservatoren, skal saken oversendes Riksantikvaren for videre behandling.

Bestemmelser, planformål og hensynssoner etter pbl er virkemidler som kan benyttes i plansammenheng for å beskytte kulturminner og deres omgivelser. Tidlig kontakt i planprosessen er viktig for å avklare eventuelle konflikter og hvordan verneinteressene kan ivaretas i planen. Planveilederen beskriver hvordan prosessen skal foregå (vedlegg 18).

Undersøkelsesplikt (kml § 9)

Ved planlegging av offentlige og større private tiltak plikter den ansvarlige leder eller det ansvarlige forvaltningsorgan å undersøke om tiltaket vil virke inn på automatisk fredete kulturminner på en måte som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje. Foreslått tiltak som kan virke inn på automatisk fredete kulturminner på en måte som er nevnt ovenfor, må tiltakshaver tidligst mulig før tiltaket planlegges iverksatt melde fra til Fylkeskonservatoren.

Tillatelse til inngrep i automatisk fredete kulturminner (kml § 8, jfr. §§ 3 og 4)

Viser det seg først mens arbeidet er i gang at det kan virke inn på et automatisk fredet kulturminne på en måte som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme det eller fremkalle fare for at dette kan skje, skal arbeidet stanses i den utstrekning det kan berøre kulturminnet. Kulturminnemyndigheten bestemmer deretter om arbeidet kan fortsette og vilkårene for det.

Funn av løse kulturminner (kml § 13)

Finner av løse kulturminner som er eldre enn 1537 og mynter eldre enn 1650, plikter snarest mulig å melde funnet til Fylkeskonservatoren. Slike gjenstander er statens eiendom. Miljøverndepartementet kan skjønnsmessig fastsette en finnerlønn som deles likt mellom finner og grunneier.

Midlertidig fredning (kml § 22.4)

Vedtak om midlertidig fredning kan fattes dersom det er umiddelbar fare for at et kulturminne skal bli ødelagt. Midlertidig fredning skal snarest mulig følges opp av en permanent fredning,

eller oppheves. Fylkeskommunen har delegert statlig myndighet til å fatte vedtak om midlertidig fredning.

Særlige arealformål i reguleringsplan (pbl § 12-5)

Det gis anledning til å dele opp formålet Landbruks-, natur- og friluftformål samt reindrift (LNFR-områder) i undergrupper. Særlige landskapshensyn og vern av kulturmiljø eller kulturminne kan være en del av denne inndelingen.

Særlige bestemmelser i reguleringsplan (pbl § 12-7 nr 6 og nr 9)

I nr. 6 gis bestemmelser for å sikre verneverdige bygninger, andre kulturminner og kulturmiljøer, herunder vern av fasade, materialbruk og interiør. Dette åpner for et mer allsidig lokalbasert kulturminnevern i tillegg til vern etter kml. Regelen omfatter det faste bygningsmessige interiøret, herunder dører, vinduer, tapet o.l., men ikke inventar.

I nr. 9 kan det gis retningslinjer for særlige drifts- og skjøtselstiltak.

Hensynssoner (pbl §§ 11-8 og 12-6)

I en kommuneplan og reguleringsplan kan en hensynssone nyttes for å vise hvilke hensyn som må iakttas innenfor sonen, uavhengig av hvilket arealbruk det planlegges for. Sone c, hvor hensyn til landskap og kulturmiljø inngår, kan det som hovedregel bare gis retningslinjer til. Dette vil ikke binde opp arealbruken rettslig, men myndighetene skal legge vekt på retningslinjene ved avgjørelse av saker som gjelder tiltak innenfor sonen. Verneområder skal alltid vises med hensynssone i reguleringsplan selv om det ikke er vist slike i kommuneplanens arealdel.

8.2. Økonomiske virkemidler

For nærmere oversikt over tilskuddsordninger og -instanser, se vedlegg 22.

I bygningsvernet

Det er kostbart for både private og offentlig eiere å holde et fredet eller verneverdig kulturminne på ordinært vedlikeholds nivå. Offentlige eiere har ikke alltid evne eller vilje til å prioritere istandsetting og vedlikehold. For private eiere innebærer det å eie en fredet eller verneverdig bygning en stor økonomisk utfordring, og det har vært et nasjonalt problem i mange år at offentlige tilskudd ikke har stått i forhold til behovet.

Selv om de offentlige tilskuddsordningene er noe bedret de siste årene, er de på langt nær tilfredsstillende, og det er generelt store og kostbare etterslep på vedlikeholdssiden. Det samme gjelder verneverdig, ikke fredet bebyggelse. Mens det finnes tilskuddsordninger for private eiere, forventes det at kommuner og offentlige stiftelser tar et selvstendig ansvar. Manglende prioritering både faglig og i forhold til økonomisk kapasitet i kommunene, fører til forfall. Økonomisk belastning ved å eie et fredet eller verneverdig hus kan føre til at private eiere utsetter nødvendig vedlikehold, noe som i det lange løp fordyrer istandsettingen når den først kan finansieres og gjennomføres.

Riksantikvaren forvalter tilskuddsposter rettet mot fredete bygninger i privat eie, kulturlandskap, kystkultur, brannsikring og fartøyvern. Riksantikvarens 10-årige Ruinprosjekt 2006-2015 omfatter konservering og tilrettelegging av alle de fire middelalderruinene i Østfold. Norsk Kulturminnefond gir tilskudd til fortrinnsvis private eiere av fredete og verneverdige bygninger og anlegg. Stiftelsen UNI og Sparebankstiftelsen deler årlig ut tilskudd etter søknad. Østfold fylkeskommune har en post for bygningsvern, og enkelte kommuner gir tilskudd til kulturminnevern.

Skjøtsel og tilrettelegging av fornminner

Fylkeskommunen har en egen budsjettpost for tiltak rettet mot skjøtsel, skilting og tilrettelegging av fornminner i felt, og dette har de seneste årene vært betraktet som et viktig satsningsområde. Siden 2008 er det avsatt en hel arkeologstilling til å forestå arbeidet. Det søkes og mottas årlige tilskudd fra Riksantikvaren, som forvaltes av fylkeskommunen. I enkelte kommuner er det egne støtteordninger for skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner. Det forventes at kommunen ivaretar det årlige vedlikeholdet, mens fylkeskommunen, sammen med tilskuddet fra Riksantikvaren, finansierer første gangs vegetasjonsskjøtsel, skilt og dessuten skjøtsel av bergflater med helleristninger. Norsk Kulturminnefond kan gi tilskudd til skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner, men ikke til det offentlige.

8.3. Samarbeid

Godt samarbeid mellom ulike interessegrupper er nødvendig i samfunns- og arealplanleggingen, og krever gjensidig respekt og forståelse. I pbl § 3-1 er samarbeidsplikten formulert slik:

Planleggingen skal fremme helhet ved at sektorer, oppgaver og interesser i et område ses i sammenheng gjennom samordning og samarbeid om oppgaveløsning mellom sektormyndigheter og mellom statlige, regionale og kommunale organer, private organisasjoner og institusjoner, og allmennheten.

I plb § 1–4, 2 heter det:

Plan- og bygningsmyndighetene skal samarbeide med andre offentlige myndigheter som har interesse i saker etter plan- og bygningsloven og innhente uttalelse i spørsmål som hører under vedkommende myndighets saksområde.

Heftet "Planveileder for Østfold" (Østfold fylkeskommune 2008; skal revideres i henhold til den nye planloven av 01.07.2009) gir god oversikt over hvordan plansamarbeid mellom private planleggere, kommunene og de regionale myndighetene skal foregå.

I Forskrift om faglig ansvarsfordeling mv. etter kml omhandler § 3 samarbeidsplikten mellom Riksantikvaren, fylkeskommunene/Sametinget, de arkeologiske landsdelsmuseene, Sjøfartsmuseene m.fl. Disse har underretningsplikt overfor hverandre i saker som er av gjensidig interesse, og skal innlede samarbeid når det er nødvendig eller hensiktsmessig.

Forvaltningen, både på regionalt og lokalt nivå, bør benytte seg av kunnskapen hos museer, historielag og enkeltpersoner, slik at kulturminneinteressene ivaretas på en best mulig måte i planleggingen.

8.4. Kompetanseutvikling

Kunnskap

Kunnskap er en av de viktigste forutsetningene for utvikling av positive holdinger, og ny kunnskap er forutsetning for holdningsendringer. For å nå vårt hovedmål om at "[---] mangfoldet av kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap skal stå sentralt i utviklingen av så vel fylket som for levende lokalsamfunn", er det nødvendig at kunnskap gjøres så lett tilgjengelig som mulig. Det må tas hensyn til at ulike deler av befolkningen har ulike teoretiske og praktiske behov, enten det dreier seg om offentlig ansatte, private eiere, barn og unge, eller folk i sin alminnelighet.

Kulturminneforvaltningen

Kulturminneforvaltning er tradisjonelt ikke oppfattet som et eget fagområde i Norge, og inngår ikke som tema innenfor de profesjonsfagene som rekrutterer til det offentlige kulturminnevernet. Behovet er imidlertid blitt erkjent, og de senere årene har det vokst frem ulike utdanningstilbud; slik som kurs i kulturminnerett (Universitetet for Miljø- og Biomangfold, Ås) og i kulturminneforvaltning (NTNU, Trondheim). På begynnelsen av 2000-tallet gjennomførte Høgskolen i Bodø og Universitetet i Stavanger halvårsenheter i kulturminneforvaltning beregnet på kommuneansatte, men dette ble ikke videreført. Gjennom "Utviklingsnett" tilbyr Riksantikvaren årlig flere dagssamlinger med ulike temaer. Disse fagdage er åpne for offentlig ansatte, frivillige organisasjoner og private eiere.

Kommunene

Det er store forskjeller mellom kommunene når det gjelder egenkompetanse knyttet til kulturminner og kulturmiljøer. Bevissthetsnivået kan være for lavt når det gjelder

- å ta hensyn til kulturminner og kulturmiljøer innenfor arealplanlegningen;
- bruk av virkemidler innenfor pbl;
- ivaretagelse av fredete og verneverdige bygninger og anlegg i eget eie.

Manglende egenkompetanse gjør at kommunene blir for avhengige av kompetansen i fylkeskommunen, noe som også kan føre til unødvendig merarbeid og forsinkelser, og for liten forutsigbarhet i arealplanlegningen. Press fra private utbyggere representerer en kompetanseutfordring i kommunal saksbehandling.

Organisering av kulturminnearbeidet i kommunene

Kommunene organiserer arbeidet med kulturminner ulikt. For å få et mer slagkraftig kommunalt kulturminnearbeid, kan et hensiktsmessig virkemiddel være at ett kommuneområde gis hovedansvaret. Ideelt sett burde alle kommuner ha en stilling spesielt knyttet til dette ansvarsområdet, i tillegg til at kommuneadministrasjonen for øvrig bør tilføres tilstrekkelig kunnskap og kapasitet til å ivareta kulturminnevernet på lokalt nivå.

Museene

Museene i Østfold har høye ambisjoner om å fungere som kulturelle drivkrefter i samfunnet, og profesjonaliteten er betydelig styrket gjennom flere år. Et av målene for det nasjonale løftet med konsolidering av museene, er at de større enhetene skulle få en styrket, samlet kompetanse og bedre vilkår for forskning. Forskning ligger også inkludert i oppgavene til det konsoliderte Østfoldmuseene. Egen forskning og faglige utvikling, og muligheten til å publisere, vil samtidig styrke museenes generelle kompetanse og lede til mer interessant og mangfoldig formidling. Museene forvalter store samlinger som i stor grad blir liggende uutforsket og upublisert.

Tradisjonshåndverk

Særs kilt håndverkskompetanse er nødvendig i istandsetting og vedlikehold av fredete og verneverdige bygninger og anlegg, siden de gjerne er bygd med materialer og etter metoder som ikke er vanlige eller allment kjente i dag. Det er mye som ødelegges på grunn av manglende kunnskaper hos håndverkerne. Det finnes imidlertid håndverkere i Østfold som også mestrer tradisjonsfagene og tradisjonell byggeskikk, men de er få og det er i liten grad rekruttering til slike fag. Å hente kvalifiserte håndverkere fra andre deler av landet, fordyrer prosessene og forhindrer kontinuitet (se St.meld. nr. 49 (2008-2009) KKD, kap. 12.3).

8.5. Formidling, rådgivning og informasjon

Det er flytende grenser mellom formidling, rådgivning og informasjon. Som kompetanseorganisasjoner har fylkeskommunen og museene et særskilt ansvar for å sørge for at kommuner, organisasjoner og eiere av kulturminner selv kan bidra aktivt til å ta vare på kulturarven. Tilsvarende har kommunene et eget ansvar for å opplyse innbyggerne om regler

og prosedyrer knyttet til kulturminner og kulturminnevern. I de tilfeller der kulturminner og kulturmiljøer ødelegges, skades eller på annen måte ikke blir tilfredsstillende ivaretatt, er årsaken ofte manglende kunnskap, veiledning og informasjon. Bevisste ulovligheter og skadeverk forekommer heldigvis forholdsvis sjelden.

Rådgivning og veiledning til kommuner og private grunneiere har i alle år vært en sentral oppgave for det regionale kulturminnevernet. De fleste samfunnsaktørene er aktive i å søke råd, og følger dem. Når det gjelder den offensive, egeninitierte innsatsen innenfor rådgivning, veiledning og informasjon, ligger det store gevinster i styrket aktivitet. Dette kan være temaer som for eksempel lovverk, retningslinjer og planlegnings- og forvaltningsprosedyrer, istandsetting og vedlikehold av fredet og verneverdig bebyggelse, økonomiske støtteordninger og det å ha fornminner på egen grunn.

Riksantikvaren har på sine hjemmesider (www.riksantikvaren.no) god informasjon innenfor en rekke temaer knyttet til forvaltning av og eierskap til kulturminner. Problemet er snarere at eiere og forvaltere på forhånd må vite hvor relevant informasjon finnes, og selv oppsøke den, og det er det ikke alle som gjør.

Da registreringen av fornminner for Økonomisk Kartverk startet på 1960-tallet, fikk hver grunneier oversendt informasjon om fornminner på egen grunn samt et eksemplar av kml. Etter som årene gikk, ble det slutt på denne ordningen. Resultatet er at mange grunneiere ikke er klar over, eller ikke er tilstrekkelig bevisste om, at de har fornminner på egen grunn og ansvaret som følger med. Med den nye matrikkelen på nett som også omfatter SEFRAK, og Askeladdens publikumsutgave, er informasjonen mer tilgjengelig, men det fordres datautstyr, kunnskap og eget initiativ til å oppsøke informasjonen.

Anvendt og anbefalt litteratur

- Boyle, A.J. & Pedersen, A-J. 2008. *Solskip og stjerneguder – en rundreise i Østfolds bronsealder*. Utgitt av Opplev Fredrikstad AS / Opphav forlag. Fredrikstad.
- Edfeldt, P. 2004. *De historiske hendelsene i Moss i 1814. Krig – Forhandlinger – Konvensjon*. Moss.
- Eliassen, S.G. 1997. *Herregårder i Østfold*. Valdisholm forlag. Rakkestad.
- Eliassen, S.G. & Bøhmer Olsen, J. 2000. *Halden. Byen, landskapet og menneskene*. Ask forlag. Halden.
- Forstrøm, O. 1915. *Fredrikshald i 250 år*. Bind I. Fredrikshald.
- Holme, J. (red.) 2001-1. *Kulturminnevern. Lov | forvaltning | håndhevelse*. Bind I. Økokrim. Oslo.
- Holme, J. (red.) 2001-2. *Kulturminnevern. Lov | forvaltning | håndhevelse*. Bind II: *Kulturminneloven med kommentarer*. Økokrim. Oslo.
- Hygen, A-S. 1999. *Helleristningsreisen Østfold*. Guidehefte. Utgaver på norsk, engelsk og Tysk (revidert 2005). Østfold fylkeskommune. Sarpsborg.
- Hygen, A-S. & Bengtsson, L. 1999. *Helleristninger i Grønsebygd – Bohuslän og Østfold*. Utgaver også på svensk (1999), engelsk (2000) og tysk (2000). Varne förlag. Partille.
- Johnsen, V. m.fl. 1994. *Desentralisering av kulturminnevernet. Konservering eller vitalisering?* Samarbeidsrapport mellom NIBR og Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo. Oslo.
- Rognerud, D-I. 2007. *Kongeveien fra Moss til Kungälv – en kulturhistorisk reiseguide til kulturminner og severdigheter i 16 kommuner*. EU Interreg Kongeveien Østfold-Bohuslän 2005-2007. PCD Tangen, Aurskog.
- Skulberg, P. Kr. 2009. *Pax Scandinavica. Østfold i augustdagene 1814 – med særlig vekt på hendingene i Spydeberg og Moss*. Utgitt av Østfold fylkeskommune. Sarpsborg.
- Skullerud, A. E. *Rapport 2008-2010. Askeladden. Status etter 1 ½ års arbeid* (februar 2010).

Østfold fylkeskommune.
Sollund, M-L. B. 2004. *Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sarpsborg kommune, Østfold, 2004*. NIKU – Norsk Institutt for Kulturminneforskning. Oslo.
Sollund, M-L. B. 2009. *Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sarpsborg kommune, Østfold, 2009*. NIKU – Norsk Institutt for Kulturminneforskning. Oslo.
Sweco Grøner (Mortensen, M.) 2005. *Ytre Hvaler Nasjonalpark. Konsekvensutredning kulturhistorie*. Rapport 4 – 2005. Lysaker.
Østfold fylkeskommune, Statens vegvesen & Fylkesmannen i Østfold 2008. *Planveileder Østfold (Samhandling i arealforvaltningen)*. Sarpsborg. (Skal revideres.)
Østfold fylkeskommune, 2009-1. *Fylkesplan for Østfold. Østfold mot 2050*. Sarpsborg.
Østfold fylkeskommune, 2009-2. *Handlingsplan for Østfolds kulturlandskap 2009-2012*. Sarpsborg.
Østfold fylkeskommune, 2009-3. *Estetikkeveileder for Østfold*. Sarpsborg.

Samleverk:

Østfoldhistorien bind 1-4, 2003-2004. Utgitt av Østfold fylkeskommune. Sarpsborg:
Bind 1: Pedersen, E.A., Stylegar, F-A. & Norseng, P.G. 2003. *Øst for Folden*.
Bind 2: Norseng, P.G. & Eliassen, S.G. 2005. *I Borgarsysle*.
Bind 3: Eliassen, S.G. 2004. *Små len, ett amt*.
Bind 4: Svendsen, Å. 2004. *Fylke i grenseland*.

Offentlige utredninger, rapporter, stortingsmeldinger mv.

Handlingsplanutvalget 1992. *Handlingsplan for kulturminneforvaltning*. Innstilling fra et utvalg oppnevnt av Miljøverndepartementet 7. september 1990. Avgitt 5. februar 1992. Oslo.
Johnsen, J. m.fl. 1994. *Desentralisering av kulturminnevernet. Konservering eller vitalisering?* Samarbeidsrapport mellom NIBR og Institutt for Statsvitenskap, Universitetet i Oslo. Oslo.
NOU 2002: 1 *Fortid former framtid. Utfordringer i en ny kulturminnepolitikk*. Avgitt til Miljøverndepartementet 21. desember 2001. Oslo.
Riksrevisjonen 2009. *Riksrevisjonens undersøkning av korleis Miljøverndepartementet varetek det nasjonale ansvaret sitt for freda og verneverdige bygningar*. Dokument nr. 3:9 (2008-2009). Oslo.

St. meld. Nr. 39 (1986-87) *Bygnings- og fornminnevernet*. Miljøverndepartementet 1987.
St.meld. nr. 16 (2004-2005) *Leve med kulturminner*. Miljøverndepartementet 2005.
St.meld. nr. 49 (2008-2009) *Framtidas museum. Forvaltning, forskning, formidling, fornying*. Kultur- og kirke departementet 2009.

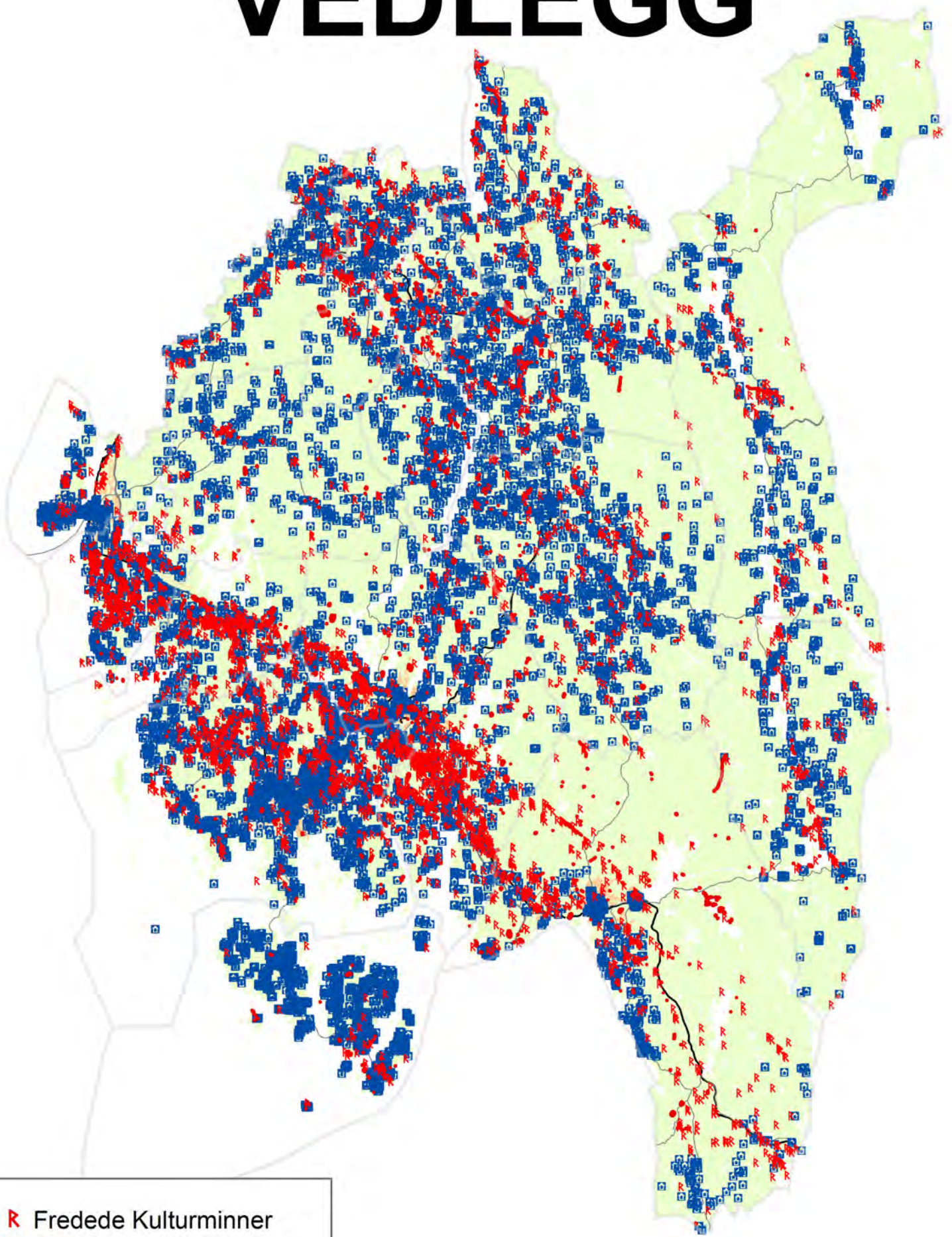
Lover

Kulturminneloven, av 9.juni1978 nr 50: Lov om kulturminner, sist endret 1.januar 2007.
<http://www.lovddata.no/all/hl-19780609-050.html>
Plan- og bygningsloven, av 26.juni 2008 nr 71: Lov om planlegging og byggesaksbehandling, sist endret 1. juli 2010. <http://www.lovddata.no/all/hl-20080627-071.html>

Internasjonale kulturminnechartere, konvensjoner mv.

<http://www2.rgu.ac.uk/schools/mcrg/stdoc.htm>

VEDLEGG

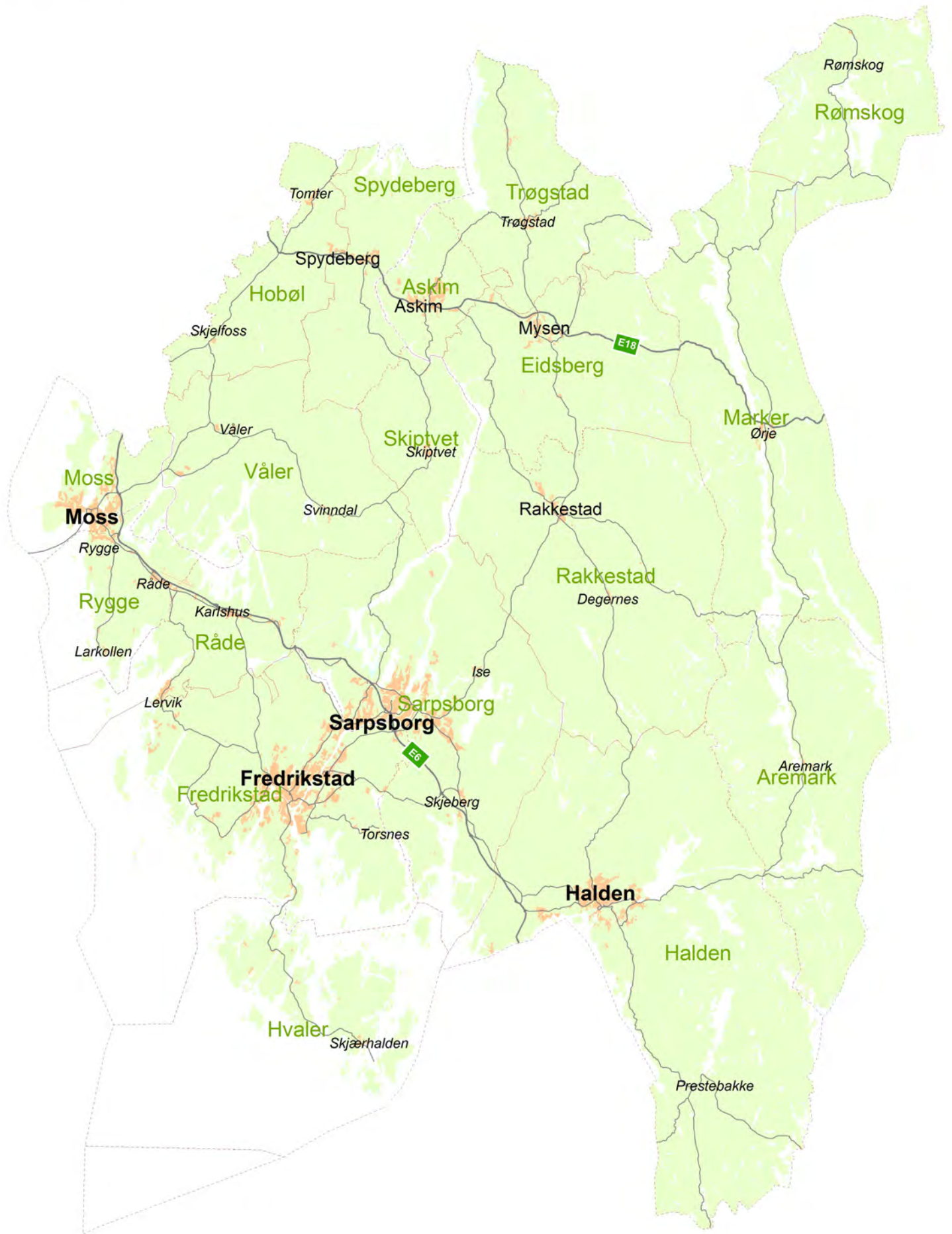
- R** Fredede Kulturminner
- 🏠** SEFRAK Registreringer

Innhold

Vedlegg nr.	Tema	Side
Vedlegg 1	Kart over Østfold	47
Vedlegg 2	Kart: Viktige topografiske elementer i Østfold	48
Vedlegg 3.1	Kart: Landhevingen i Østfold	49
Vedlegg 3.2	Kart: Landhevingen i Østfold	50
Vedlegg 3.3	Kart: Landhevingen i Østfold	51
Vedlegg 4.1	Kart: Regionalt verdifulle kulturmiljøer i Østfold	52
Vedlegg 4.2	Oversikt: Regionalt verdifulle kulturmiljøer i Østfold	53
Vedlegg 5	Kart: Kulturminner i Østfold registrert i Askeladden	55
Vedlegg 6.1	Kart: Fredete bygninger og anlegg i Østfold	56
Vedlegg 6.2	Oversikt: Fredete bygninger og anlegg i Østfold	57
Vedlegg 6.3	Fredete veier og veirelaterte kulturminner	59
Vedlegg 7	Delegert myndighet til regional kulturminneforvaltning etter kulturminneloven	61
Vedlegg 8	Offentlige aktører i det helhetlige miljøvernet	62
Vedlegg 9.1	Kart: Fredete, vernede og listeførte kirker i Østfold	64
Vedlegg 9.2	Oversikt: Fredete, vernede og listeførte kirker i Østfold	65
Vedlegg 10.1	Kart: Forsvarsanlegg i Østfold	66
Vedlegg 10.2	Oversikt: Forsvarsanlegg i Østfold	67
Vedlegg 11	Kart: Herregårder i Østfold	68
Vedlegg 12	Nasjonale kulturminneinteresser i by – NB!-registeret i Østfold	69
Vedlegg 13.1	Kart: Østfolds museer	70
Vedlegg 13.2	Stiftelsen Østfoldmuseene	71
Vedlegg 13.3	Lokalmuseer, bygdetun og mindre samlinger	72
Vedlegg 14	Historielagene i Østfold	73
Vedlegg 15	Kommuneoversikt over SEFRAK-registrerte bygninger	74
Vedlegg 16	Interreg-prosjekter med deltakelse fra kulturminnevernet i Østfold	75
Vedlegg 17	Nasjonale landsvernplaner – ansvarlige departementer	75
Vedlegg 18	Utdrag av "Planveileder for Østfold"	78
Vedlegg 19	Noen internasjonale chartere og konvensjoner	79
Vedlegg 20	Skolenes bruk av museer og kulturminner	80
Vedlegg 21	Hendelsene i Østfold i juli-august 1814	82
Vedlegg 22	Tilskuddsordninger og -instanser	83

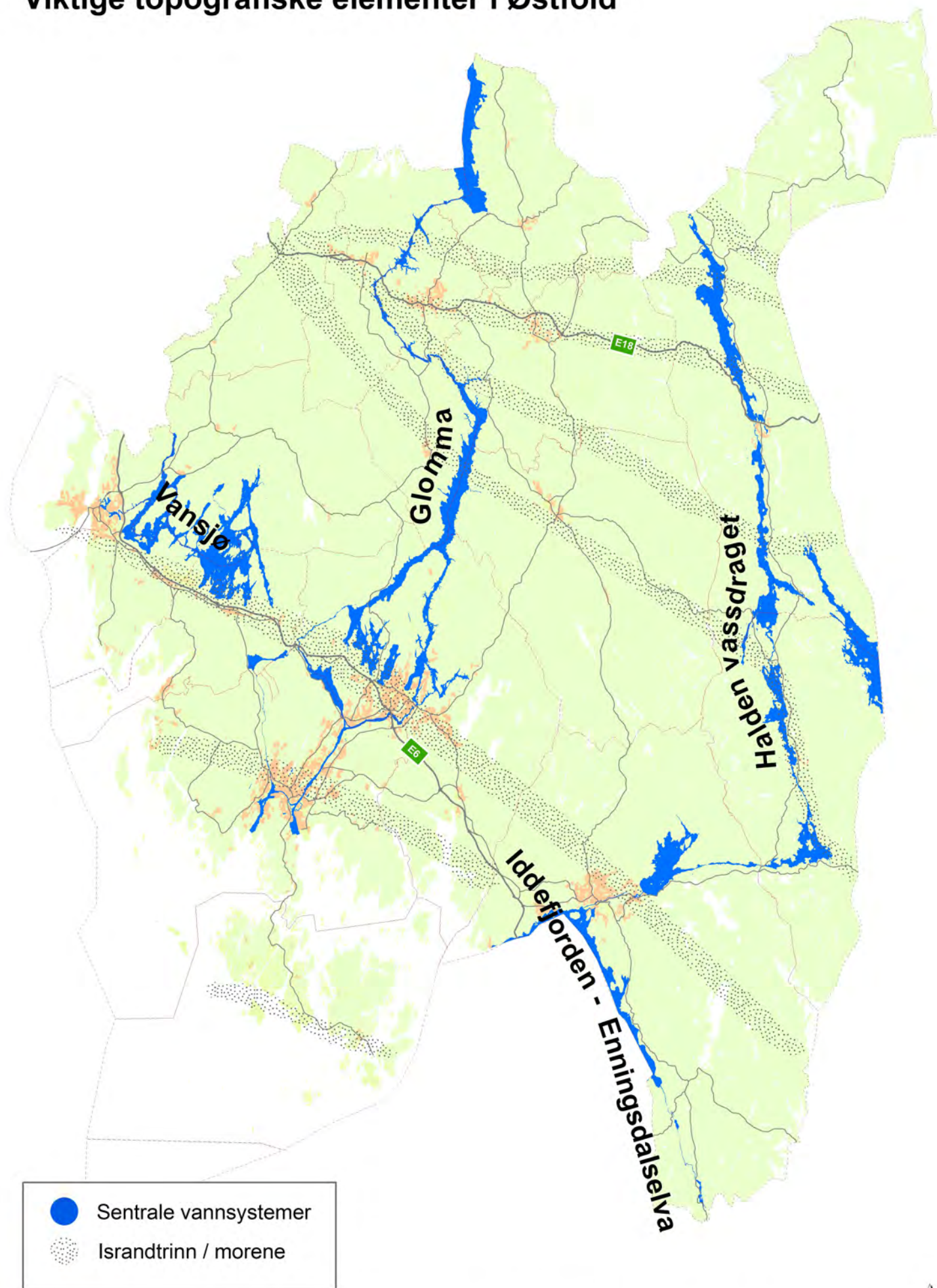
Kartene er produsert av Per Erik Gjesvold, Østfold fylkeskommune

Vedlegg 1

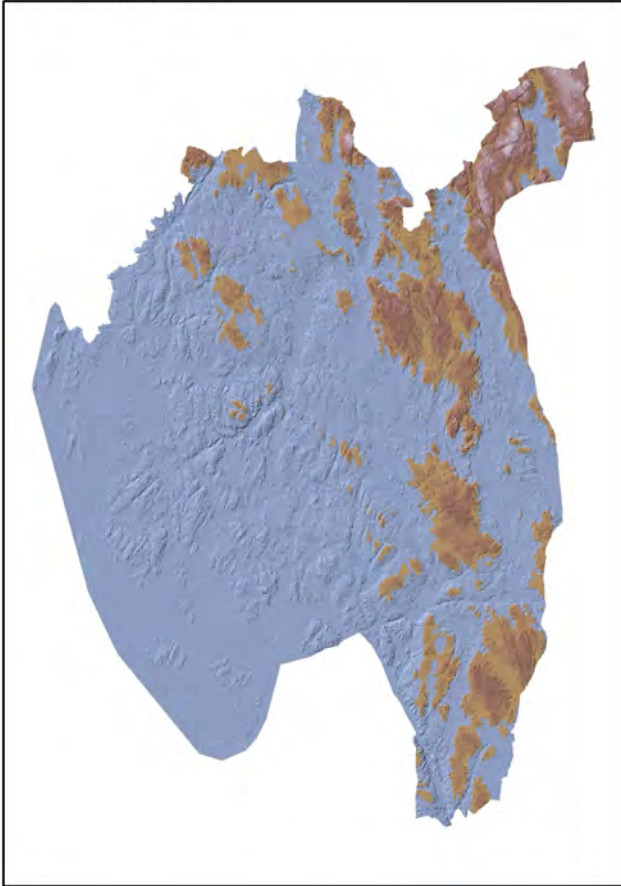

Vedlegg 2

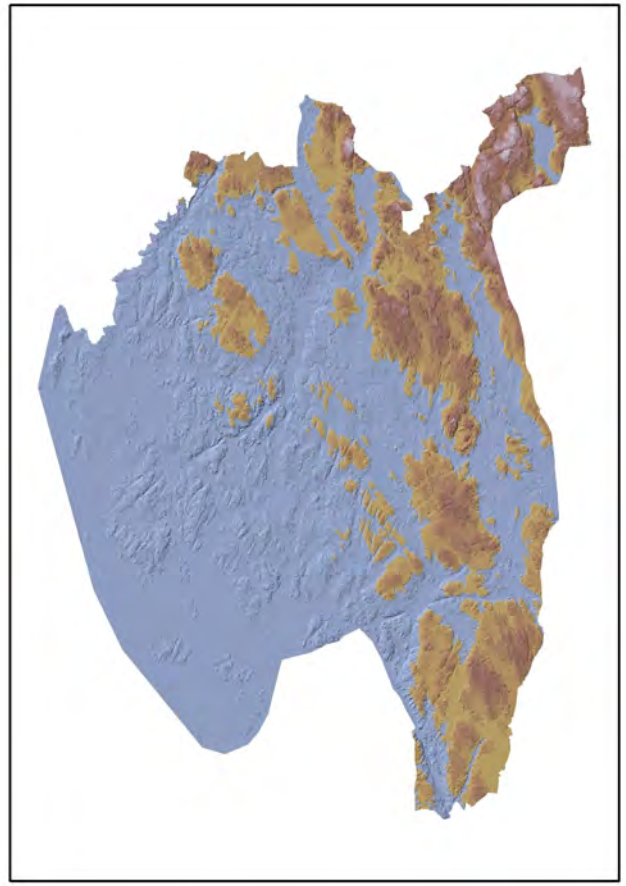
Viktige topografiske elementer i Østfold

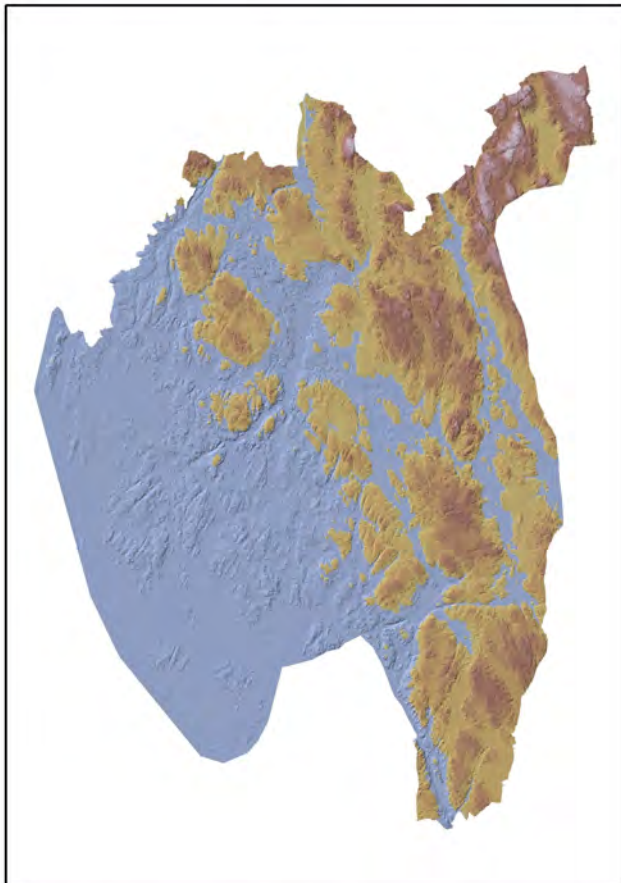
Vedlegg 3.1

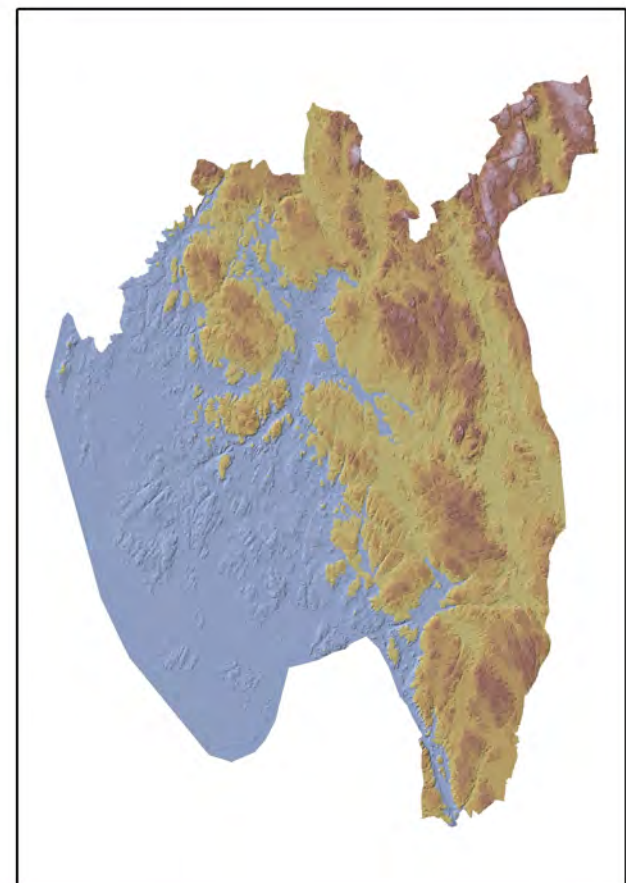
12 000 f.kr. strandlinjen lå da 180 meter over dagnes

10 000 f.kr. strandlinjen lå da 150 meter over dagnes

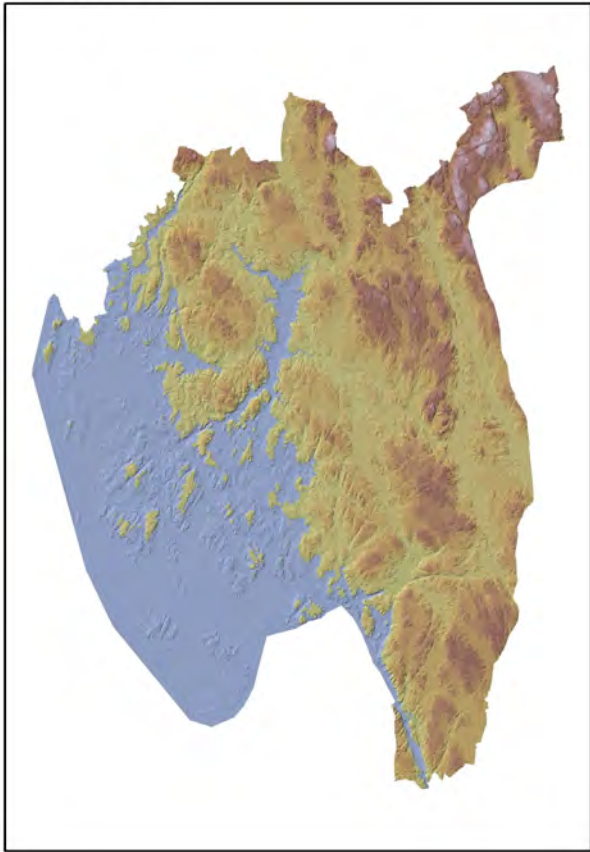

9 000 f.kr. strandlinjen lå da 120 meter over dagnes

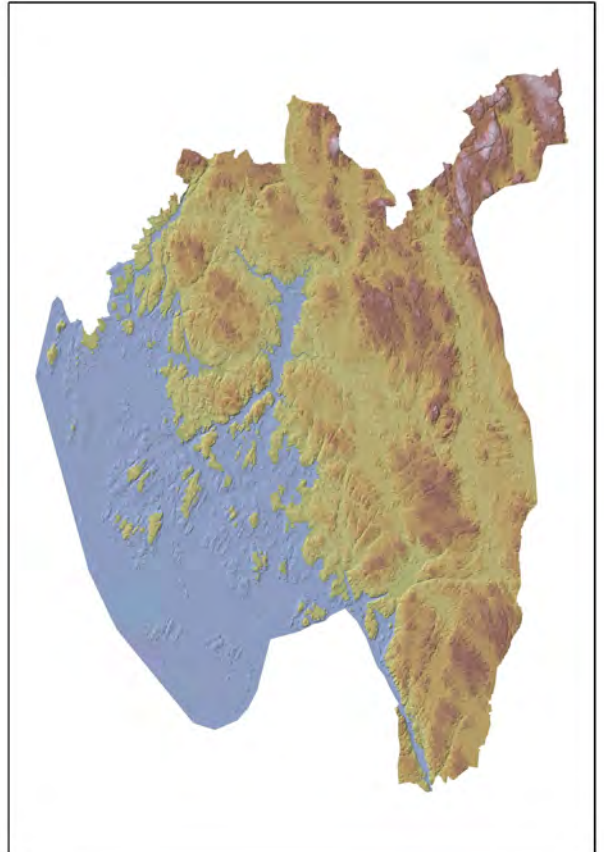

8 500 f.kr. strandlinjen lå da 100 meter over dagnes

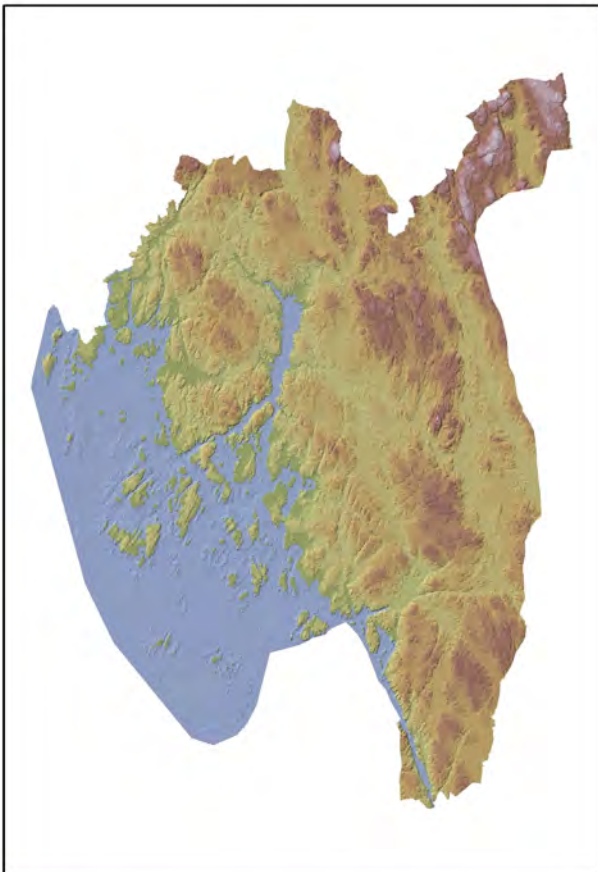
Vedlegg 3.2

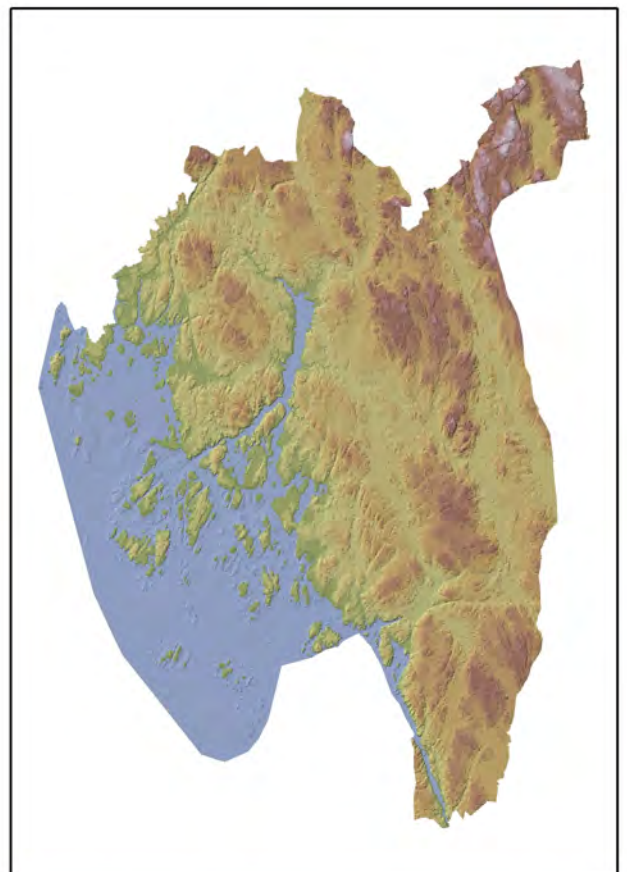
7 200 f.kr. strandlinjen lå da 70 meter over dagnes

6 500 f.kr. strandlinjen lå da 60 meter over dagnes

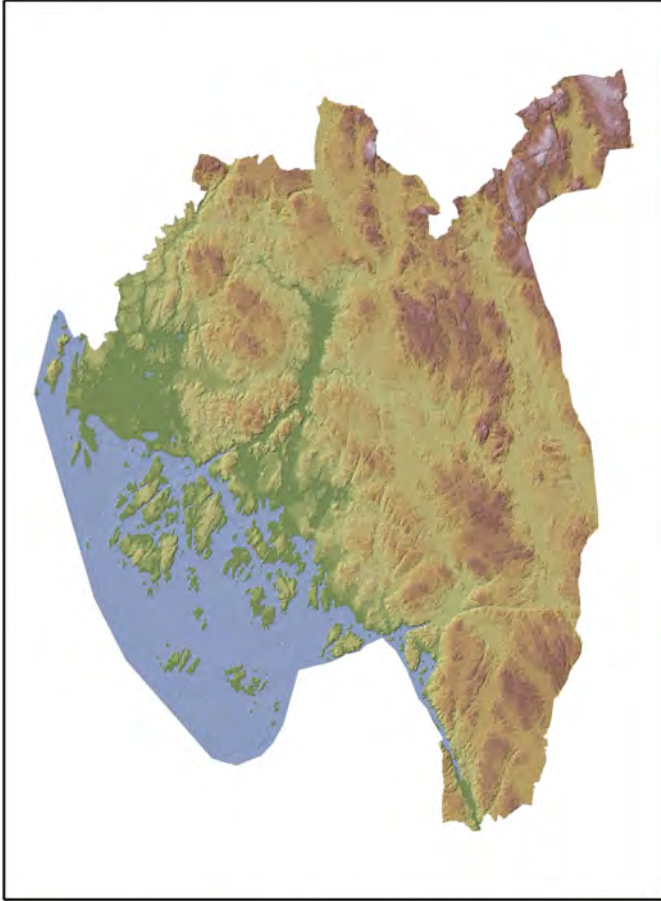
5 700 f.kr. strandlinjen lå da 50 meter over dagnes

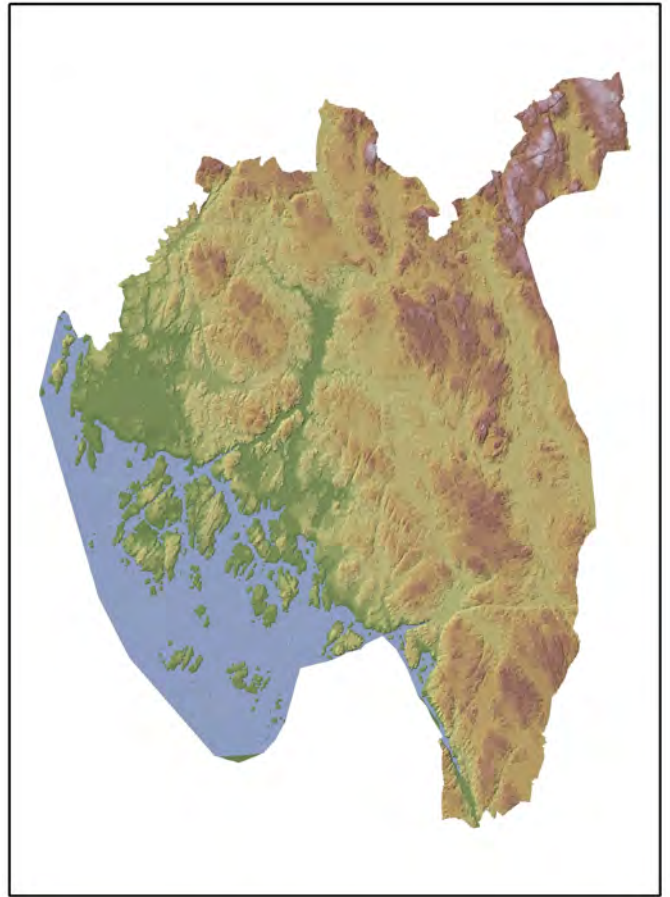
4 400 f.kr. strandlinjen lå da 40 meter over dagnes

Vedlegg 3.3

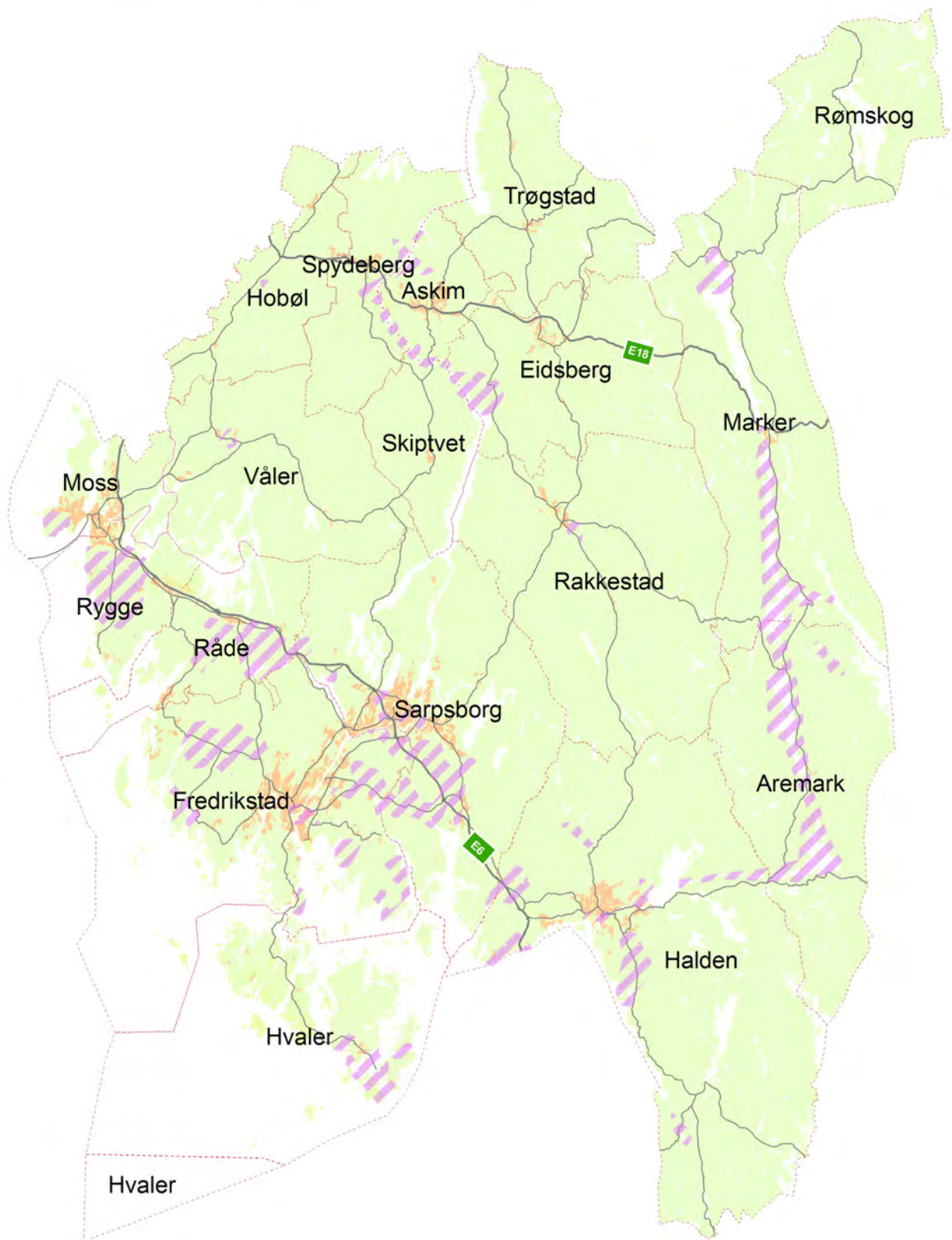

3 200 f.kr. strandlinjen lå da 30 meter over dagnes

2 000 f.kr. strandlinjen lå da 20 meter over dagnes

Vedlegg 4.1 Regional verdifulle kulturmiljø i Østfold

Vedlegg 4.2

Regionalt verdifulle kulturmiljøer

I forbindelse med fylkesplanens arealstrategi ble det i 2008 utpekt en rekke særlig verdifulle kulturmiljøer i Østfold. Ved vurderingen ble det valgt ut kulturmiljøer som er representative for fylkets egenart, og/eller er av nasjonal betydning: herregårdene og herregårdslandskapet, det store antall middelalderkirker og automatisk fredede kulturminner, festningsanlegg og teknisk-industrielle kulturminner. Ikke alle kommunene i Østfold er representert i denne utvelgelsen.

Kartet (vedlegg 8.2) viser både selve kulturmiljøene og enkelte sammenknyttende landskapsstrukturer som er viktige for forståelsen og opplevelsen av dem.

For at utvelgelsen skulle kunne etterprøves, ble det satt opp et sett kriterier:

- Stort antall kulturminner (gjerne fra flere perioder)
- Sammenheng mellom kulturminner og landskapsformer
- Sammenheng mellom kulturminner og kulturlandskap
- Avgrenset område, landskapsrom eller strekning av en viss størrelse
- Representativt for fylkets egenart eller av nasjonal betydning
- Flere verdifulle kulturminner samlet
- Visuell opplevelse av det historiske landskapet

A. Raet

1. Mosseelvas utløp ved Raets nordende
2. Værne Kloster-området
3. Området Råde kirke med tilknytning mot Skinnerflo, Solli bruk og Tomb herregård.
4. Tingvoll-Alvimdalen
5. Sarpsfossen, Borregård og Hafslund
6. Rokkeraet
Tistedalen-Asak (se pkt. C, Haldenvassdraget)

B. Jordbruksområdene i Ytre Østfold

7. Søndre Jeløy
Værne kloster-området (se pkt. A, Raet)
8. Skjebergsetta og deler av nordre Borge
9. Oldtidsveien
10. Midtbygde i Onsøy
11. Thorsø og Nes herregårder
12. Viksetta og Jellhaug
13. Iddesletta
14. Berby

C. Jord- og skogsbyrdene i Indre Østfold

15. Kirkebygda i Våler
16. Hobøl kirke og prestegård
17. Rakkestad kirke og prestegård
Lekumevja – Eidsberg kirke – Valdisholm (se pkt. E, Glommavassdraget)
18. Bøensetre

D. Haldenvassdraget

Dette må sees som en sammenhengende struktur, både med hensyn til landskapstype (forkastning) og kulturminner – knyttet til samferdsel (skipsfart og fløting), industri, energiproduksjon, landbrukets kulturlandskap, kirker og fornminner. Særlige tyngdepunkter i denne strukturen er:

19. Tistedal-Asak

20. Brekke
21. Strømsfoss
22. Otteid
23. Ørje
24. Rødenes-Kroksund

E. Glomavassdraget

25. Solbergfoss
26. Jutulbrua – Vamma
27. Leumevja – Eidsberg kirke – Valdisholm
28. Eidet, Sarpsfossen, Borregård og Hafslund (se pkt. A, Raet)
Gamlebyen, Kogsten fort, Isegran og Cicignon-området. Se avsnitt G (Bylandskap)

F. Kystmiljø

29. Gravningssund
30. Hvaler kirke og Rødshue
31. Søndre Sandøy – Skjærhalden - Storesand – Herføl
32. Kuvauen
33. Hankø
34. Kjøkkøy
35. Svinesund

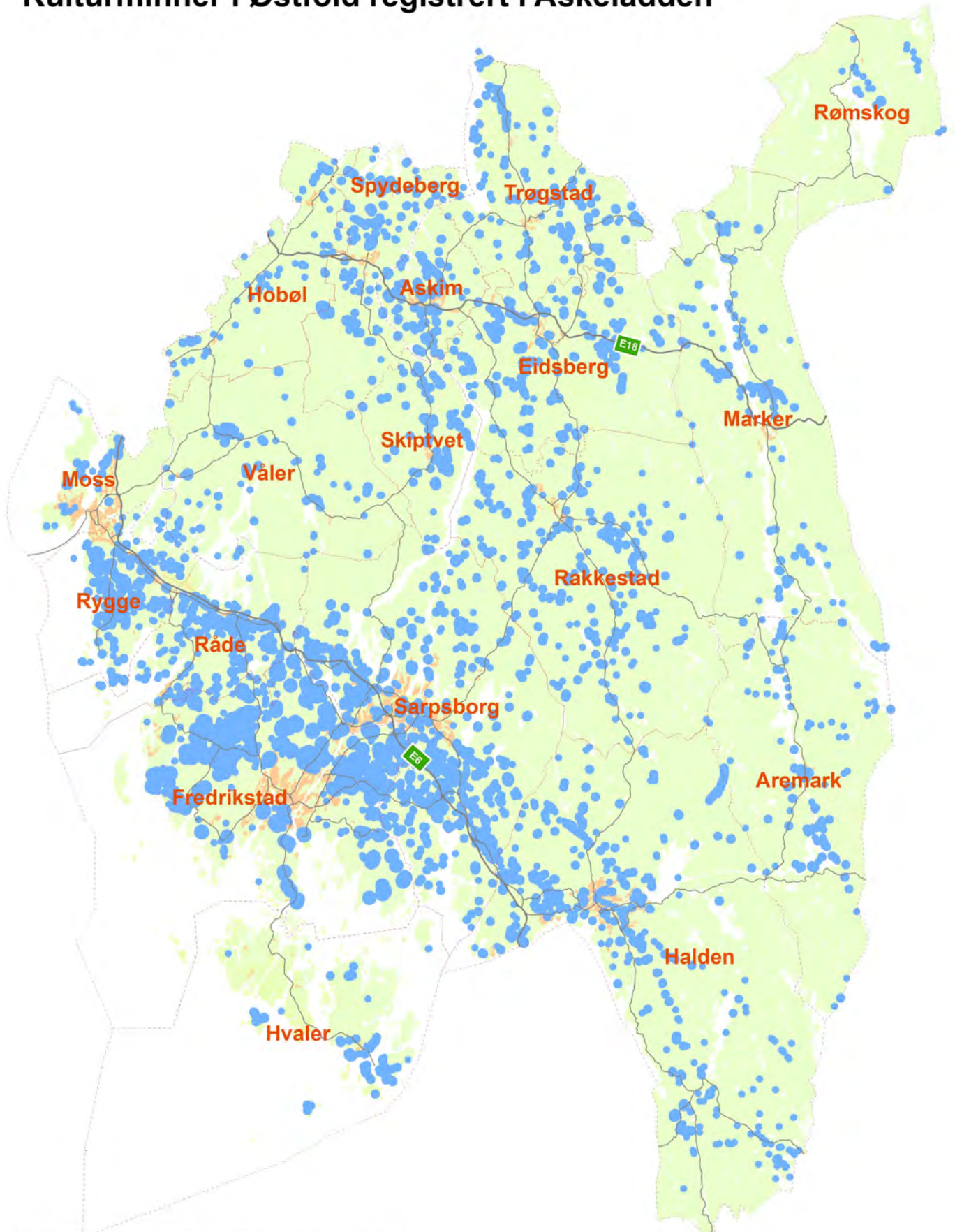
G. Bylandskap

36. Gamlebyen, Kongsten fort, Isegran og Cicignon-området
37. Halden sentrum og Rød herregård
38. Fredriksten festning
Moss og Sarpsborg (kulturmiljøene tilknyttet disse to byene er beskrevet under pkt. A, Raet).

I tillegg finnes det en rekke enkeltminner og mindre omfattende kulturmiljøer som også er verneverdige, slik som (ikke kartfestet):

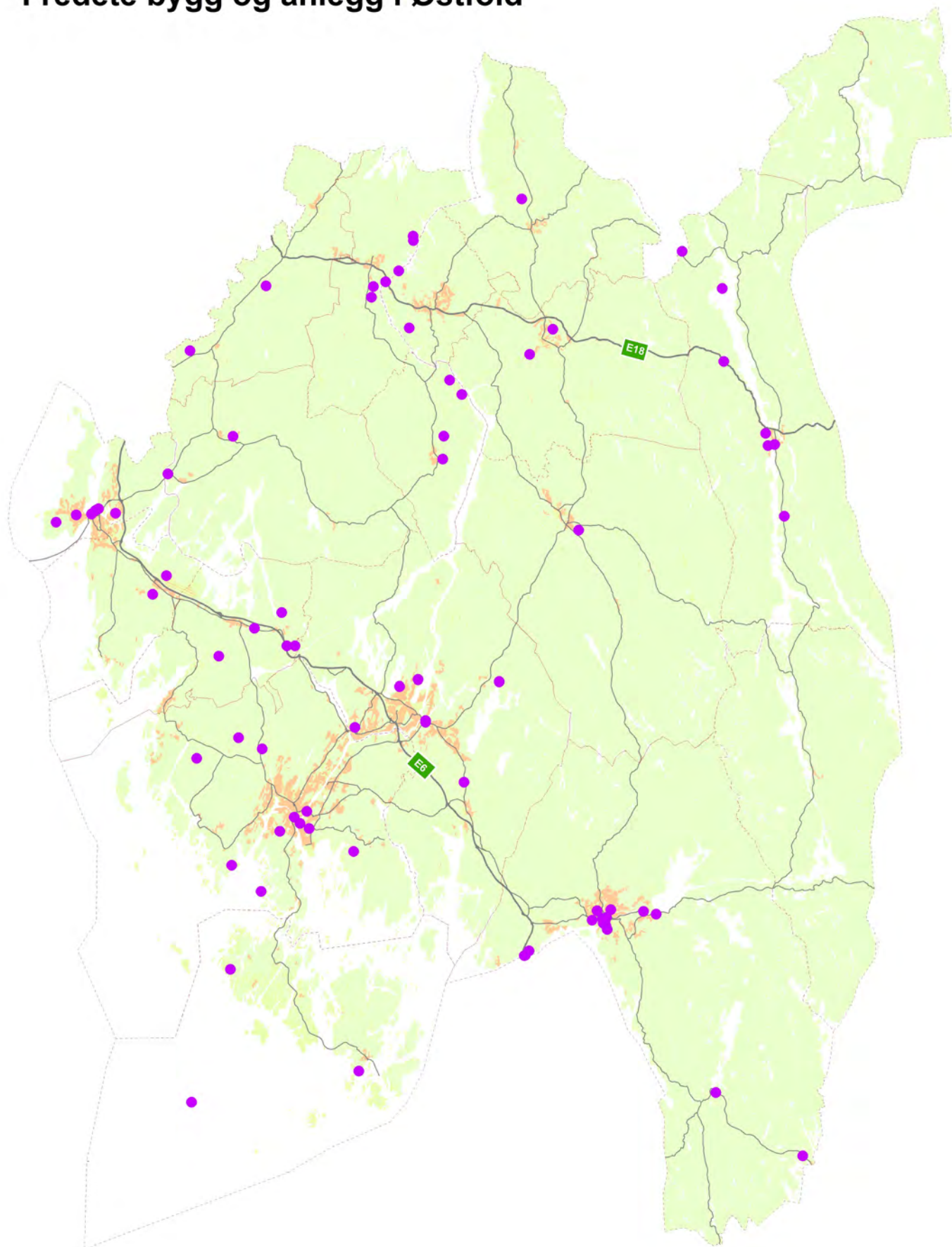
- Ravinelandskapet ved Søndre Øyern
- Elveløpet opp til Øyern
- Nes lense
- Øra, Fredrikstad
- Brakkvannsområdene innenfor Hvaler
- Flere stasjonsbyer (for eksempel Rakkestad, Mysen, Askim)

Vedlegg 5 Kulturminner i Østfold registrert i Askeladden

Det tilføres nye registreringer Askeladden kontinuerlig som en del av Fylkeskonservatorens arbeidsoppgaver og kartet gir derfor ikke en fullstendig oversikt. Dette er spesielt synlig for Rømskog kommune hvor det blant annet finnes et 40-talls fangstgroper som ikke er lagt inn i databasen

Vedlegg 6.1 Fredete bygg og anlegg i Østfold

Vedlegg 6.2

Fredete bygninger og anlegg i Østfold

I Østfold er det 78 fredete anlegg bestående av fra 1 til 92 bygninger / enkelte elementer. Inkludert disse tallene og i listen nedenfor er bygninger med som er under fredning, og som forvaltningsmessig behandles som fredete. På listen nedenfor er imidlertid ikke Fredrikstadbrua, Gamle Svinesunds bru og Ørje veistasjon med. Disse tre anleggene er tatt med under oversikten over fredete veier og veirelaterte kulturminner i vedlegg 6.3, men de er med på kartet i vedlegg 6.1.

Forkortelser

ID = Identifikasjonsnummer i Askeladden

Ant. = Antall bestanddeler av kulturminnet

V = Vedtaksfredet etter kml §15

F = Forskriftsfredet etter kml § 22a

M = Kulturmiljøfredet etter § 19

A = Automatisk fredet (eldre enn 1650)

mf = Midlertidig fredet etter kml § 22-4

uf = Under fredning

ID	Lokalitet	Type kulturminne	Ant	Kommune	Status
86038	Oraug, Jutulbua	Stabbur, loft	1	Askim	V
86063	Høytorp fort	Festningsanlegg	29	Eidsberg	F
86041	Narvestad, Folkenborg	Hovedbyggn, nå museumsbyggn.	1	Eidsberg	V
86064	Elingaard herregård	Hovedbyggn, nå museumsbyggn.	1	Fredrikstad	V
86043	Fredrikstad bibliotek	Bibliotek og hage	2	Fredrikstad	V
116956	Fredrikstad festning	Festningsanlegg	51	Fredrikstad	F
117610	Fredrikstad tollsted	Tollbod og lager	2	Fredrikstad	F
86065	Kjøberg herregård	Hovedhus og hage	2	Fredrikstad	V
90310	Kongsten fort	Fort, tilh. Fr.stad festningsverker	4	Fredrikstad	F
86080	Nes herregård	Hovedbygning	1	Fredrikstad	V
86066	Onsøy prestegård	Hovedbygning	1	Fredrikstad	V
94372	Torgauten	Kommandoplass	1	Fredrikstad	F
131078	Store Råholmen	Rester etter steinuttak	1	Fredrikstad	mf
86045	Bockrammgården	Våningshus	1	Halden	V
122686	Fredriksten festning	Festningsanlegg	92	Halden	F
86039	Gamle Svinesund	Tollsted, hovedbygning	1	Halden	V
87648	Halden jernbanestasjon	Stasjonsbygning	1	Halden	V
109842	Halden sykehus	Lokalsykehus, sykehjem	1	Halden	mf
94449	Hjelmkollen	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Halden	F
86079	Karl XII's hus	Våningshus	1	Halden	V
86053	Knardal gård	Gårdsanlegg med hage	4	Halden	V/M
86046	Kongegården	Hovedbygning	1	Halden	V
86054	Kornsjø jernbanestasjon	Stasjonsbygning	1	Halden	V
86042	Prestebakke jernbanest.	Stasjonsbygninger med hage	6	Halden	V
86040	Rød herregård	Hovedbyggn., lysthus og park	3	Halden	V
86047	Sjøbodene	Sjøhus (Nordre og Søndre)	2	Halden	V
86055	Store Bjørnstad	Hovedbygning	1	Halden	V
86048	Søilegården	Hovedbygning	1	Halden	V
	HaldenGamle Politistasjon og fengsel	Politistasjon og fengsel	1	Halden	mf
90486	Vestre Bråte	Lagård	1	Hobøl	A
86049	Hobøl prestegård	Hovedbygning og lysthus	2	Hobøl	V
86050	Homlungen fyrstasjon	Bolig / fyr, uthus m.v.	7	Hvaler	V
86051	Kuvauen	Sjøboder	13	Hvaler	V
86052	Torbjørnskjær fyrstasjon	Bolig / fyr, diverse uthus m.v.	8	Hvaler	V
86068	Basmo festning	Festning og retranchement	1	Marker	V

12723	Lhammeren	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Marker	F
86069	Lund	Hovedbygning og stabbur	2	Marker	V
86070	Rødnes prestegård	Hovedbygning stabbur	2	Marker	V
94425	Ørjekollen	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Marker	F
94433	Bjørnåsbatteriet	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Moss	F
86060	Chrystiegården / konsul Petersons hus	Bolig og hage	2	Moss	V
86058	Folkets hus	Forsamlingshus	1	Moss	V
86059	Gernergården	Bygård	1	Moss	V
86061	Konventionsgården	Bolig	1	Moss	V
86062	Maxegården / Hafnergården	Bygårder	3	Moss	V
117596	Moss tollsted	Bolig og uthus	2	Moss	V
86056	Torderød	Bolig	1	Moss	V
	Grønli	Hovedbygn., div. bygn. og park	4	Moss	uf
86067	Rakkestad prestegård	Hovedbygning, stabbur m.v.	5	Rakkestad	V
94440	Lille Rygge	Lagerbygninger / hangarer	2	Rygge	F
94390	Rygge hovedflystasjon	Hangarer	2	Rygge	F
94397	Gydelsbatteriet	Forsvarsverk	1	Råde	F
94411	Høyåsbatteriet	Forsvarsverk	1	Råde	F
86071	Kaapegot	Hovedbygning	1	Råde	V
86072	Nøysom	Hovedbygning	1	Råde	V
94430	Vetåsbatteriet	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Råde	F
94415	Greåker fort	Forsvarsverk med geværgalleri	1	Sarpsborg	F
86075	Hafslund Hovedgård	Hovedbygning	1	Sarpsborg	F
86076	Hafslund vokterbolig	Bolig (jernbanen)	1	Sarpsborg	V
94444	Isesjøbatteriet	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Sarpsborg	F
94448	Ravneberget	Forsvarsverk	3	Sarpsborg	F
86077	Skjeberg prestegård	Hovedbygning, fløyer	3	Sarpsborg	V
94443	Vestre Batteri	Forsvarsverk	1	Sarpsborg	F
94408	Kjellåsbatteriet	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Skiptvet	F
86074	Skiptvet prestegård	Hovedbygn., stabbur, driftsbygn.	4	Skiptvet	V
94418	Staåsbatteriet	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Skiptvet	F
86073	Tveter	Hovedbygning	1	Skiptvet	V
94434	Fossum brogalleri	Galleri ved veibro	1	Spydeberg	F
94399	Gråkollbatteriet	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Spydeberg	F
94402	Lagnesbatteriet	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Spydeberg	F
94407	Skorås Nordre Batteri	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Spydeberg	F
94370	Skorås Søndre Batteri	Grensebefestning, forsvarsverk	1	Spydeberg	F
86078	Spydeberg prestegård	Hovedbygning, stabbur og park	3	Spydeberg	V
86081	Våler prestegård	Hovedbygning og stabbur	2	Våler	V
129915	Rødsund bensinstasjon	Bensinstasjonsbygning	1	Våler	uf

Fredning uavklart

ID	Lokalitet	Type kulturminne	Ant	Kommune	
120723	Kirkeby (nå Borgarsyssel Mus.)	Hovedbygning	1	Marker	
86068	Basmo	Festning	1	Marker	
121191	Lille Løken	Hovedbygning	1	Trøgstad	
86059	Gernergården	Stall, bryggeriutsalg, portnerbolig	3	Moss	

Vedlegg 6.3

Forskriftsfredete veier og veirelaterte kulturminner (kml § 22a)

Veianlegg nr. 264 Moss

Denne veien fra 1805, del av den Fredrikhaldske Kongevei, ligger nord for Moss og er ca. 1,6 km lang. Veien har i stor grad beholdt sitt opprinnelige utseende. Den er stedvis bygd på tørrmur over terreng. Fredrikhaldske Kongevei ble bygd som kjørevei fra Oslo til Halden og videre gjennom Sverige til København i siste halvdel av 1700-tallet.

Veianlegg nr. 265 Berbyveien, Halden

Mellomriksvei fra 1880-tallet, del av rv. 102. Har i stor grad beholdt sin opprinnelige linjeføring fra 1880-årene. Langs veien er det bevart ulike typer av rekkverk og ulikt veidekke som vitner om mange bruksfaser. Veien ble bygget som første landbaserte grenseovergang mellom Norge og Sverige i denne delen av Østfold.

Veianlegg nr. 266 Stasjonsveien, Sarpsborg

Stasjonsveien er en kjørevei på 300 m fra 1930. Den går gjennom Skjeberg stasjonsby med flere bygninger fra 1800-tallet, deriblant en stasjonsbygning, et meieribygget og en butikk. Under dagens asfaltdekke ligger det opprinnelige dekket av brustein, opprinnelige anlagt på 1930-tallet som adkomstvei til jernbanestasjonen.

Veianlegg nr. 268 Fredrikstadbrua med rundkjøringen på østsiden

(ID 110562. Er med på kartet vedlegg 6.1)

Buebro fra 1957, brunr. 01-0202, og rundkjøring fra 1957. Rv. 106. Brukonstruksjonen består av en fagverksbue i stål med sveisete sammenføyninger. Brua sees på lang avstand i det forholdsvis flate bylandskapet. I østre ende møter brua den store mangearmete rundkjøringen på østsiden. Rundkjøringen er et av de få eksempler i Norge på en stor 4-armet rundkjøring, en type som var rådende i europeisk sammenheng på den tiden da den ble bygget. Flaggstenger er plassert langs ytterkanten av midtrabatten. Brua avløste flere mindre fergesteder, og er ikke endret siden åpningen i 1957. Rundkjøringen sto ferdig samtidig med brua, og den er ikke vesentlig endret siden.

Veianlegg nr. 267 Ørje bru, Marker

Anlegget er en bevegelig bru fra 1934, brunr. 01-0072.

Brua er en svingbru, bestående av fire stålbjelker og med en betongkonstruksjon som motvekt. På venstre landkar er det en svingkonstruksjon med hjul, og brua svinger i nedstrøms retning ved hjelp av en motor som står i en kasse på brua. Brua har en total lengde på 19 m og det største spennet er på 13,2 m. Brua hadde tredekke fram til 1997 da det ble lagt gitterplater. På begge sider av brua er det en bom og den inngår i dag som en del av fylkesveien. Brua ble en del av riksveinet i 1954.

Veianlegg nr. 269 Ørje veistasjon, Marker

(ID 110573. Er med på kartet vedlegg 6.1)

Ørje veistasjon ble bygget i 1958. Veistasjonen består av en garasje, en kontorbrakke, et verkstedbygg og et sand- og saltlager. Bygningene ble oppført over en tiårs periode. Bygningsanlegget brukes fortsatt som en del av veivesenets driftsbygninger. Veistasjonen ble bygget i tidsperioden 1948-1958. I 1990 ble flere av bygningene rehabilitert.

Veianlegg nr. 270 Svinndal, Våler

Miljøgate fra 1998. Rv. 115 gjennom tettstedet har stort sett tosidig bebyggelse. Miljøgaten strekker seg gjennom Svinndal sentrum og omfatter rumlefelt i veibanen, gang- og sykkelvei og fortau, samt belysning. Anlegget har en enkel utforming. Miljøgata, eller såkalt "miljøprioritert gjennomkjøring", overtok i en viss grad etter omkjøringsveiene i løpet av 1990-årene. Formålet med tiltakene var å dempe hastigheten på biltrafikken og bedre forholdene for syklist og fotgjenger.

Bruanlegg nr. 01-109 Gamle Svinesundsbrua, Halden

(ID 81667. Er med på kartet [vedlegg 6.1](#))

Buebro av betong med underliggende bue og sidehvelv med spenn av betong forblendet med granitt. Broens totale lengde er 420 meter, og største høyde over fjorden 65 meter. Brobanen til hovedspennet hviler på sekundærpilarer. Sidespennene er bygd som viadukter med mellomstøtte av granittforblendet betong og med hvelvene i massiv granitt. Under byggingen av broen ble det anvendt en alderdommelig hvelvbyggingsteknikk med trekonstruksjoner på konsollstener i sidehvelvene og store trefagverk under støpingen av buen. Etter et byggeopphold 1942-45 ble brua åpnet i 1946. Den avløste fergeforbindelsen, og ligger 50 m øst for det gamle fergeleiet. Etter omfattende reparasjons- og vedlikeholdsarbeider ble brua "nyåpnet" i 2008.

Vedlegg 7:

Delegert myndighet til regional kulturminneforvaltning etter kulturminneloven

Forskrift om faglig ansvarsfordeling mv. etter kulturminneloven av 9. februar 1979 nr. 8785, sist endret 1. januar 2007, setter regler om hvilke instanser som er rette myndighet i forhold til de ulike paragrafene i kml. Fylkeskommunen er rette myndighet etter følgende paragrafer:

- § 3, annet ledd, første punktum, avgjøre om marken over et automatisk fredet kulturminne fortsatt kan nyttes til beite eller innmark,
annet ledd, annet punktum, avgjøre om pløying og annet jordarbeid dypere enn tidligere kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner,
- § 6, første ledd, fastsette særskilt sikringszone,
- § 8, første ledd første punktum, motta melding om tiltak som kan virke inn på automatisk fredet kulturminne,
- § 9, annet ledd, motta planer om og avgi uttalelse til tiltak som kommer inn under reglene om undersøkelsesplikt,
- § 11, første ledd bokstav a, søke etter, registrere og vedlikeholde mv. automatisk fredete kulturminner, med unntak av automatisk fredete kulturminner fra middelalder for så vidt gjelder kirker, klostre og kirkelige anlegg, borger og befestninger, byanlegg og rester av slike og stående bygninger av alle slag,
- § 13, annet ledd, motta meldinger om funn av løse kulturminner,
- § 17, første ledd, undersøke og gi pålegg om istandsetting ved forsømt vedlikehold av fredet byggverk mv., og oppfølging av pålegg om istandsetting, med unntak av fredete kirker fra perioden 1537-1649, fredete byggverk i statens eie og fredete båter,
- § 18, første ledd, motta melding om fredet byggverk mv. som er skadet ved brann eller annen ulykke, og avgjøre om det skal istandsettes eller gjenreises, med unntak av fredete kirker fra perioden 1537-1649, fredete byggverk i statens eie og fredete båter,
annet ledd, motta melding når forsikringstilfelle er inntrådt og bestemme at forsikringssummen ikke skal utbetales før saken er avgjort etter første ledd, med unntak av fredete kirker fra perioden 1537-1649, fredete byggverk i statens eie og fredete båter,
- § 21, gjennomføre skjøtsel i områder fredet etter §§ 19 og 20,
- § 25, første og annet ledd, motta melding, søknad, vedtak, om tiltak som omfattes av loven.

Vedlegg 8

Offentlige aktører i det helhetlige miljøvernet

Miljøverndepartementet ble opprettet i 1972 og Riksantikvaren ble overført fra Kirke- og undervisningsdepartementet til Miljøverndepartementet 1. januar 1973. Den nye departementstilknytningen la grunnlaget for synet på kulturminnevernet som en integrert del av det helhetlige miljøvernet. Utover på 1980-tallet ble kulturminnebegrepet gradvis utvidet til også å gjelde større helheter og sammenhenger, og kulturmiljø kom inn i Kulturminneloven ved endringen i 1992.

Da desentralisering av kulturminnevernet kom på dagsorden i siste halvdel av 1980-tallet, var det sterke krefter som ønsket det lagt til Fylkesmannen for å få til en tilsvarende koordinering av det helhetlige miljøvernet på regionalt nivå som på departementsnivå. Når den nye myndigheten likevel ble lagt til de politisk styrte fylkeskommunene 1. januar 1990, var et sterkt argument at arbeidet ville bli knyttet til den politiske beslutningsprosessen i fylkene. Gjennom samspill mellom kommunene og fylkeskommunen ønsket man også å få utviklet positive holdninger som kunne gi gjennomslag for vernetanken i kulturminnevernet. Ved dessuten å gjøre kulturminnevern til et lokalt og regionalt tema, regnet man med et styrket engasjement og et fruktbart samarbeid på lokalnivå, som ville gi kulturminnene styrket vern. Også kontakten med det øvrige kulturarbeidet og kulturpolitikken regionalt og lokalt ble ansett som viktig.

På regionalt nivå ble det dermed ikke noen formell tilknytning mellom kulturminnevern og miljøvern. I Østfold som i andre fylker er det imidlertid utviklet faste samarbeidsrutiner mellom fylkeskommunen og Fylkesmannen som sikrer den nødvendige koordineringen av arbeidet på regionalt nivå.

Miljøverndepartementet

Miljøverndepartementet er øverste kulturminnemyndighet og har en egen avdeling for kulturminnevern - Kulturminneavdelingen. Departementets hovedrolle er å gjennomføre Stortingets og Regjeringens kulturminnepolitikk. Miljøverndepartementet er øverste klageinstans for saker som berører kulturminner, kulturmiljøer og kulturminnevern.

Riksantikvaren

Riksantikvaren er som direktorat for kulturminneforvaltning Miljøverndepartementets rådgivende og utøvende faginstans for forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer, og skal gi faglige bidrag til departementets arbeid med kulturminnevern. Riksantikvaren har ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført, og har et overordnet faglig ansvar for den regionale kulturminneforvaltningens arbeid. Riksantikvaren har dispensasjonsmyndighet etter kml, fatter fredningsvedtak, fordeler statlige tilskudd og er rådgiver for regionalforvaltningen. Riksantikvaren har forvaltningsansvaret for kirkene og for bygninger, anlegg og ruiner fra middelalderen.

De arkeologiske landsdelsmuseene

De fem arkeologiske landsdelsmuseene i Oslo, Stavanger, Bergen, Trondheim og Tromsø driver forskning og administrerer og gjennomfører arkeologiske utgravninger. Sakene forberedes i fylkeskommunen, og utgravninger kan gjennomføres etter dispensasjon. Kulturhistorisk museum i Oslo står for arkeologiske utgravninger i Østfold.

Sjøfartsmuseene

Sjøfartsmuseene i Oslo, Stavanger og Bergen, Vitenskapsmuseet i Trondheim og Tromsø museum har ansvaret for den maritime arkeologien, og har ellers tilsvarende myndighet som de arkeologiske landsdelsmuseene hva gjelder skipsfunn. Skipsfunn og maritim arkeologi i Østfold hører inn under Norsk Maritimt Museum (tidligere Sjøfartsmuseet) i Oslo.

NIKU – Norsk institutt for kulturminneforskning

NIKU er et kompetansesenter innen kulturminneforskning. NIKU gjennomfører arkeologiske undersøkelser av kulturminner fra middelalderen, og utfører diverse FoU-opdrag for kulturminneforvaltningen, blant annet knyttet til etterreformatoriske kulturminner og miljøovervåking av disse.

Forsvarsbygg/Nasjonale Festningsverk

Forsvarsbygg/Nasjonale Festningsverk forvalter Forsvarsdepartementets historiske anlegg. I Østfold omfatter dette først og fremst Fredriksten festning og Fredrikstad festning, og i tillegg 18 mindre anlegg. De mindre anleggene forvaltes for en stor del av frivillige organisasjoner etter nærmere avtaler med og tilsyn fra de respektive kommuner og Nasjonale Festningsverk. Disse anleggene er forskriftsfredet etter kml.

Den regionale kulturminneforvaltningen

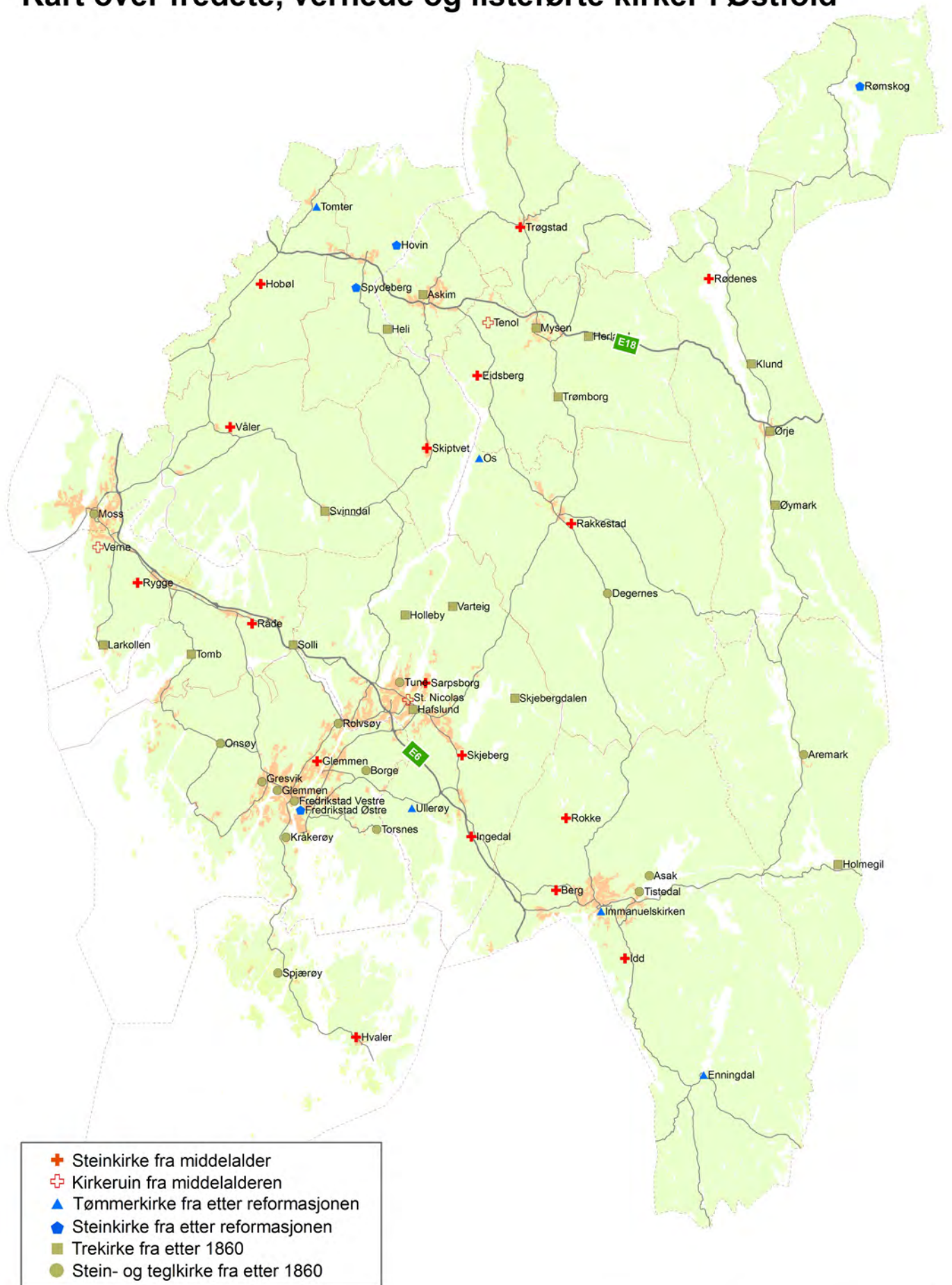
Kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen/Sametinget har avgjørelsesmyndighet i flere typer saker som angår kulturminner og kulturmiljøer, fører tilsyn med de fredete kulturminnene og er rådgivere for kommuner og enkeltpersoner. Det er et nært samarbeid med Riksantikvaren og det arkeologiske landsdelsmuseum som fylkeskommunen sogner til. Alle typer arealplaner vurderes for å kontrollere om tiltakene kan berøre eller komme i konflikt med kulturminner og kulturmiljøer. Fylkeskommunen har innsigelsesmyndighet og har anledning til å fatte vedtak om midlertidig fredning etter kml, og forbereder fredningssaker for Riksantikvaren.

Kommunene

Kommunene har ingen egen myndighet etter kml, selv om det har vært diskutert og ønsket av Stortinget å delegere myndighet og overføre oppgaver til kommunene på det samlede miljøfeltet (Innst.S. nr. 307 (2000-2001) til St.meld. nr. 31 (2000-2001); se også NOU 2002: 1, *Fortid former framtid*, side 106-107). Derimot ønsket ikke kommunene myndighet etter kml. Begrunnelsen var at slik myndighet forutsetter spisskompetanse innenfor flere nye fagområder som kommunene ikke hadde eller så seg i stand til å bygge opp (St.meld. nr. 16, *Leve med kulturminner*, side 81-82).

Vedlegg 9.1

Kart over fredete, vernede og listeførte kirker i Østfold

Vedlegg 9.2

Fredete, vernede og listeførte kirker i Østfold

I henhold til Riksantikvarens liste av 03.04.2001. Jf. rundskriv T-3/2000 (KUF og MD).

Listen er sortert etter datering (middelalder: alfabetisk etter kirkenavn).

Navn	Kommune	Datering	Plan- form	Bygge- matr.	Konstruk- sjon	Arkitekt
Berg	Halden	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Eidsberg	Eidsberg	Middelalder	Langkrk/ korskirke	Stein	Mur	
Glemmen gamle kirke	Fredrikstad	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Hobøl	Hobøl	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Hvaler	Hvaler	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Idd	Halden	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Ingedal	Sarpsborg	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Rakkestad	Rakkestad	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Rokke	Halden	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Rygge	Rygge	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Rødnes	Marker	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Råde	Råde	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Skiptvet	Skiptvet	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Skjeberg	Sarpsborg	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Trøgstad	Trøgstad	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Våler	Våler	Middelalder	Langkirke	Stein	Mur	
Tomter	Hobøl	Ca. 1600	Langkirke	Tre	Laft	
Hovin	Spydeberg	Før 1620	Langkirke	Tre	Laft	
Ullerøy	Sarpsborg	1725	Langkirke	Tre	Laft	
Ø. Fredrikstad kirke	Fredrikstad	1779	Korskirke	Tegl	Mur	
Enningdal Prestebakke	Halden	1795	Langkirke	Tre	Laft	
Rømskog	Rømskog	1799	Langkirke	Tre	Laft	
Immanuelskirken	Halden	1833	Korskirke	Tegl	Mur	Chr.H.Grosch
Os	Rakkestad	1836	Langkirke	Tre	Laft	
Spydeberg	Spydeberg	1844	Langkirke	Stein	Mur	J.F.Luhr
Glemmen nye kirke	Fredrikstad	1853; 1949	Korskirke	Tegl	Mur	J.F.Luhr; Thrap-Meyer (1888)
Svinndal	Våler	1856	Langkirke	Tre	Laft	Chr.H.Grosch
Varteig	Sarpsborg	1859	Korskirke	Tre	Laft	F.J.Reuter
Båstad	Trøgstad	1860	Korskirke	Tre	Laft	Chr.H.Grosch
Torsnes	Fredrikstad	1860	Langkirke	Stein	Mur	F.J.Reuter
Degernes	Rakkestad	1862	Langkirke	Tegl	Mur	
Tomb	Råde	1869	Langkirke	Tre	Laft	
Onsøy	Fredrikstad	1877	Langkirke	Tegl	Mur	H.Thrap-Meyer
Hærland	Eidsberg	1879	Langkirke	Tre	Laft	Hj.Welhaven
Fredrikstad domkirke	Fredrikstad	1880	Langkirke	Tegl	Mur	W.Luhr
Holmegil	Aremark	1902	Langkirke	Tre	Laft	H.Berle
Mysen	Eidsberg	1903	Langkirke	Tre	Bindings- verk	Hj.Welhaven
Tune	Sarpsborg	1910	Langkirke	Tegl	Mur	H.Jürgensen
Kråkerøy	Fredrikstad	1911	Langkirke	Stein	Mur	O.Nordhagen

Antall fredete kirker, oppført før 1650: 18 hvorav 16 fra middelalderen (før 1537)

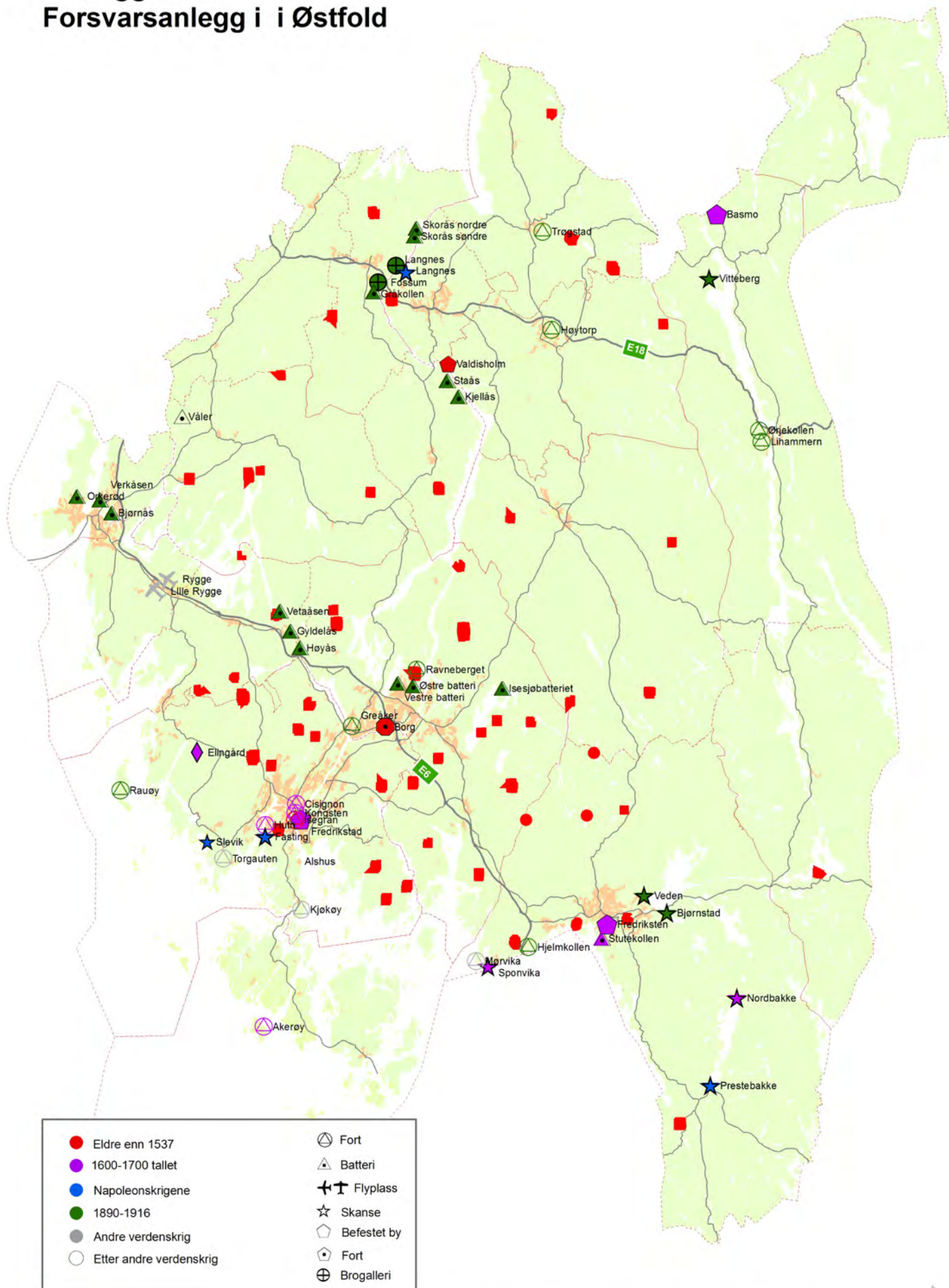
Antall vernede kirker, oppført 1650-1850: 7

Antall listeførte kirker, oppført etter 1850: 14

I alt 39

Vedlegg 10.1

Forsvarsanlegg i i Østfold

● Eldre enn 1537	⊙ Fort
● 1600-1700 tallet	△ Batteri
● Napoleonskrigene	✈ Flyplass
● 1890-1916	☆ Skanse
● Andre verdenskrig	⬠ Befestet by
○ Etter andre verdenskrig	⊕ Fort
	⊕ Brogalleri

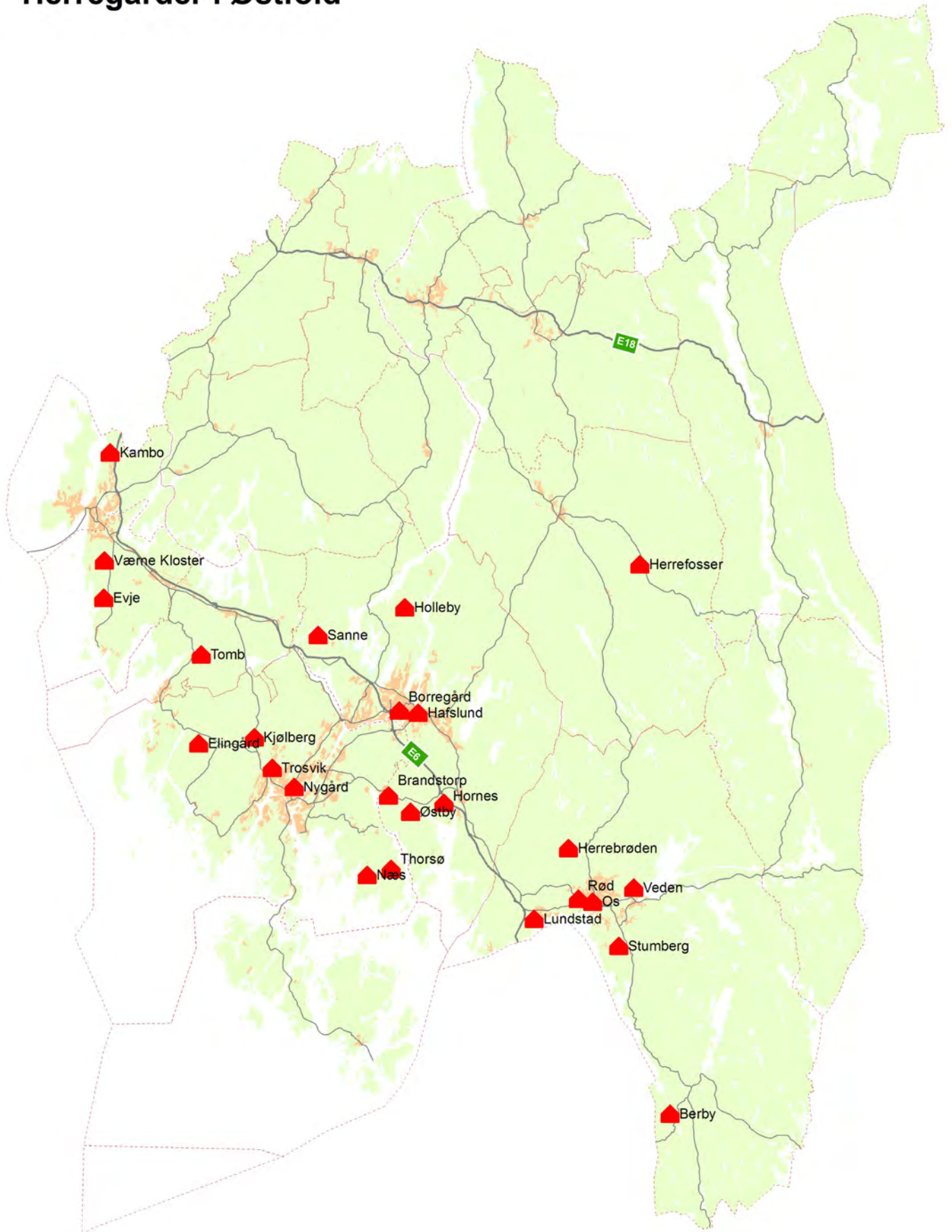
Vedlegg 10.2: Forsvarsanlegg i Østfold

Mrk: Listen er noe ufullstendig, spesielt når det gjelder anlegg fra 2. verdenskrig.

Navn	Kommune	Type anlegg	Datering
Borg	Sarpsborg	Motte-ballei	1000-tallet
Valdisholm	Eidsberg	Borganlegg	1200-tallet
Isegran	Fredrikstad	Fort	rundt 1250
Elingaard	Fredrikstad	Befestet herregård	1600
Nordbakke	Halden	Skanse	1643-48
Fredriksten	Halden	Festning	1658
Fredrikstad	Fredrikstad	Befestet by	1663
Sponvika	Halden	Skanse	1676-77
Kongsten	Fredrikstad	Fort	1677
Cicignon	Fredrikstad	Fort	1677
Akerøy	Hvaler	Fort	1680
Basmo	Marker	Festning	1683
Stutekollen	Halden	Batteri	1718
Huth	Fredrikstad	Fort	1790
Prestebakke	Halden	Skanse	1807-14
Fasting	Fredrikstad	Skanse	1807-14
Slevik	Fredrikstad	Skanse	1807-14
Langnes	Spydeberg	Batteri	1813
Vestre Batteri	Sarpsborg	Batteri	1899
Østre Batteri	Sarpsborg	Batteri	1899
Langnes	Spydeberg	Batteri	1899
Alshus	Fredrikstad	Batteri	1899
Ørjekollen	Marker	Fort	1901
Lihammeren	Marker	Fort	1901
Vitteberg	Marker	Skanse	1901
Skorås Nordre	Spydeberg	Batteri	1902
Skorås Søndre	Spydeberg	Batteri	1902
Gråkollen	Spydeberg	Batteri	1902
Høyås	Råde	Batteri	1902
Gyldelås	Råde	Batteri	1902
Vetaåsen	Råde	Batteri	1902
Bjørnås (Thorbjørnsrød)	Moss	Batteri	1902
Isesjøbatteriet	Sarpsborg	Batteri	1902
Kjellås	Skiptvet	Batteri	1902
Staås	Skiptvet	Batteri	1902
Hjelmkollen	Halden	Fort	1902
Greåker	Sarpsborg	Fort	1903
Veden	Halden	Skanse	før 1905
Bjørnstad	Halden	Skanse	før 1905
Verkåsen	Moss	Batteri	1905
Orkerød	Moss	Batteri	1905
Ravneberget	Sarpsborg	Fort	1907
Trøgstad	Trøgstad	Fort	1912
Høytorp	Eidsberg	Fort	1912
Fossum	Askim	Brogalleri	1914
Rauøy	Fredrikstad	Fort	1916
Langnes	Spydeberg	Brogalleri	1917
Torgauten	Fredrikstad	Fort	1941
Rygge	Rygge	Hovedflystasjon	1941
Lille Rygge	Rygge	Flystasjon	1941
Mørvika	Halden	Fort	1940-45
Kjøkøy	Fredrikstad	Fort	1940-45
Våler	Våler	Batteri	1959

Vedlegg 11

Herregårder i Østfold

Vedlegg 12

Nasjonale kulturminneinteresser i by – NB!-registeret i Østfold

NB!registeret er en kunnskapsbase og et planverktøy for forvaltning av kulturhistoriske bymiljøer (www.ra.no/nb). Registeret, som ble satt i drift i oktober 2009, vil gi mer forutsigbar saksbehandling av kulturminnerelaterte plansaker og vil være et hjelpemiddel i fastsetting av hensynssoner etter pbl.

Følgende 16 delområder i Østfold ble tatt inn i registeret ved oppstarten, etter forslag fra Fylkeskonservatoren til Riksantikvaren høsten 2009. Om det ender opp med flere eller færre enn disse i registeret, vil være avhengig av den etterfølgende prosessen.

Halden:

- Empirebyen
- Fredriksten
- Sentrum
- Sør-Halden

Fredrikstad:

- FMV
- Gamlebyen
- Jugendbyen
- Vaterland
- Vestsiden

Sarpsborg:

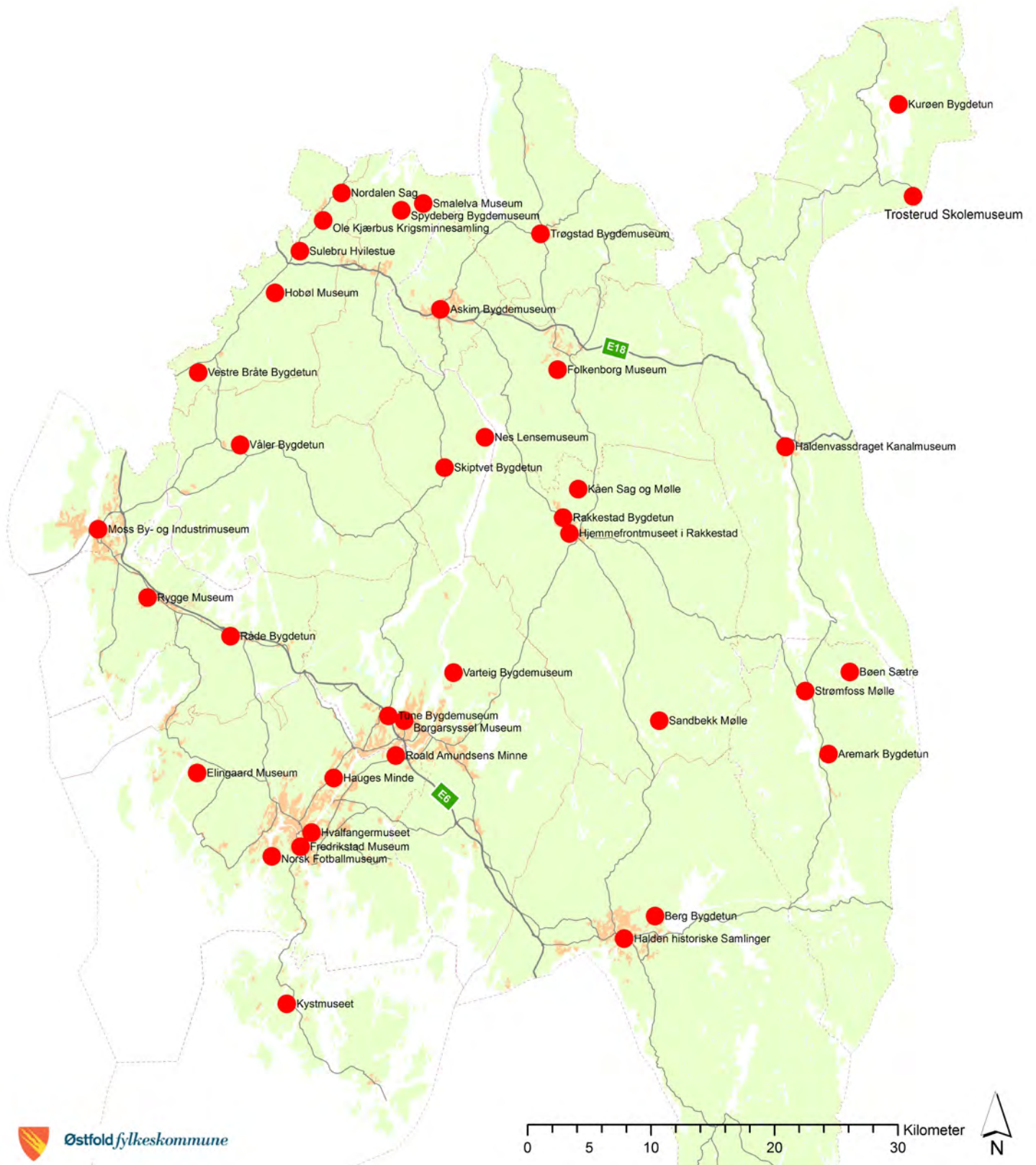
- Aksene i bysentrum
- Kulåsparken
- Middelalderbyen
- Opsund

Moss:

- Moss verk
- Storgata
- Møllebyen

Vedlegg 13.1

Museer i Østfold

Vedlegg 13.2 **Stiftelsen Østfoldmuseene**

Viktig hensikt med den nasjonale museumsreformen er at museene skal få en sterkere budsjettmessig basis, få tilført friske driftsmidler, legge til rette for bedre utnyttelse av felles personalressurser og øke kapasitet og kompetanse for gjenstandsforvaltning og tjenester fra teknisk konservator. Museene skal få en faglig og administrativ gevinst ved felles økonomi, administrasjon og ledelse.

Stiftelsen Østfoldmuseene består pr. 01.01.2010 av følgende likeverdige museumsavdelinger:

- Borgarsyssel museum, bymuseum for Sarpsborg
- Folkenborg museum, landbruksmuseum, Eidsberg
- Haldenvassdragets kanalmuseum, Ørje i Mysen
- Kystmuseet Hvaler, Nordgården Dypedal, Spjærøy
- Moss by og industrimuseum i Møllebyen
- Fredrikstad museum
- Halden historiske Samlinger
- Museumstjenesten i Østfold / Østfold fylkes billedarkiv.

Under Østfoldmuseene ligger også Trollull, felles gjenstandsmagasin for museene på Mysen.

Under Stiftelsen Fredrikstad museum:

- Tøihuset, kontorer og utstillinger i Gamlebyen
- Elingaard Herregård med vollgraver og bastioner i Onsøy
- Kongsten fort, Fredrikstad
- Isegran med alle påstående bygninger
- Torgauten fort i Øyenkilen, Onsøy
- Kanonstillingen på Kjøkkøy fort, Fredrikstad
- Norges Fotballmuseum avd. Østfold, FFK Stadion på Værste, Kråkerøy.

Under Stiftelsen Halden Historiske Samlinger:

- Rød Herregård med hage og park
- Fredriksten festning, utstillinger i enkelte rom
- Fredrikshalds Theater i Halden sentrum
- Festiviteten, kulissemagasin i Halden sentrum
- Fredrikshalds bomullsspinneri i Tistedalen, gjenstandsmagasin.

Vedlegg 13.3

Lokalmuseer, bygdetun og mindre samlinger

Aremark Bygdetun
Askim Museum
Hans Nielsens Hauges Minde, Rolvsøy i Fredrikstad
Hjemmefrontmuseet i Rakkestad
Hobøl Museum (flere museer og bygdetun)
Hvalfangermuseet i Gamlebyen, Fredrikstad
Rakkestad Bygdetun
Roald Amundsens Minde, Borge i Fredrikstad
Rømskog Museum/Trosterud skolemuseum
Råde Bygdetun
Skiptvet Bygdemuseum
Spydeberg Bygdetun
Trøgstad Bygdemuseum
Tune Bygdemuseum
Varteig Bygdemuseum
Veimuseet – Ørje gamle vegstasjon
Rygge Museum
Bergtunet, Våler
Dykkermuseet på Larkollen, Rygge
Kurøen Bygdetun og kultursenter, Rømskog
Nes Lensemuseum, Skiptvet
Ole Kjærbus Krigsminnesamling, Hobøl

Kulturminneanlegg med musealt preg

Bøensetre, Aremark
Kaaen Sag og Mølle, Rakkestad
Sandbekk Mølle, Degernes i Rakkestad
Haugseter, Degernes i Rakkestad
Smalelvamuseet, Spydeberg
Strømsfoss Møllmuseum, Aremark

Vedlegg 14 **Historielagene i Østfold**

Det er 26 lokale historielag i Østfold, med Østfold historielag som overbygning:

Aremark Historielag
Askim Historielag
Berg, Rokke og Asak Historielag
Borge og Torsnes Historielag
Eidsberg Historielag
Foreningen Haldens Minder
Fredrikstad Historielag
Hobøl Historielag
Hvaler Kulturvernforening
Idd og Enningdalen Historielag
Kråkerøy Historielag
Marker Historielag
Moss Historielag
Moss Ættehistorielag
Råde Historielag
Rakkestad Historielag
Rygge Historielag
Rømskog Historielag
Sarpsborg Historielag
Skiptvet Historielag
Skjeberg Historielag
Spydeberg Historielag
Trøgstad Historielag
Tune Historielag
Varteig Historielag
Våler og Svinndal Historielag

Vedlegg 15

Kommuneoversikt over SEFRAK-registrerte bygninger

Se kartet på side 45.

I Østfold ble det på 1970-tallet SEFRAK-registrert 19.023 bygninger, som fordeler seg slik på kommunene:

HALDEN	2160
MOSS	1040
SARPSBORG	1855
FREDRIKSTAD	5748
HVALER	1827
AREMARK	496
MARKER	496
RØMSKOG	139
TRØGSTAD	418
SPYDEBERG	448
ASKIM	249
EIDSBERG	840
SKIPTVET	354
RAKKESTAD	1237
RÅDE	284
RYGGE	518
VÅLER	434
HOBØL	480

SEFRAK er først og fremst et generelt kulturhistorisk register som kanskje særlig har verdi som kildemateriale for lokal historie. Men det blir også bruk av forvaltningen som et utgangspunkt for å finne hvor det kan være verneverdig bebyggelse. Det at en bygning er registrert i SEFRAK, gir den ikke automatisk noen vernestatus, heller ikke innebærer det spesielle restriksjoner for hva som kan gjøres med den.

For hvert enkelt SEFRAK-objekt ble det laget et tosidig A4-skjema der det er fylt ut informasjon om lokalisering, funksjon og miljø, byggemåte, alder/ombygginger mm. I tillegg er det påmontert kopier av foto som ble tatt ved registreringen, samt en skisse av grunnplanet til bygningen.

Originalskjemaene blir oppbevart i de enkelte fylkeskommunene, mens negativene til fotografiene dels er oppbevart hos fylkeskommunene og dels hos Nasjonalbibliotekets fotoavdeling i Mo i Rana.

I 2010 sørget Østfold fylkeskommune for digitalisering av SEFRAK-skjemaene, som dermed er elektronisk tilgjengelige for særskilte brukergrupper. Gjennomføringen fulgte en modell anbefalt av Riksantikvaren, som selv besørget scanning av skjemaene i én kommune i hvert fylke som en test. I Østfold var dette Sarpsborg kommune.

Vedlegg 16

Interreg-prosjekter med deltakelse fra kulturminnevernet i Østfold

- *Helleristninger i Grensebygd, 1997-2000*: Med utgangspunkt i bronsealderens helleristninger, der Østfold og Bohuslän kan sies å utgjøre et sammenhengende kulturområde, ble temaet gjenstand for flere delprosjekter, der bl.a. forskning i den bekymringsfullt raske nedbrytningen av helleristninger var ett. Et annet viktig tema var formidling, informasjon og turisme. Et resultat av dette delprosjektet var den populærvitenskapelige og gjennomillustrerte boken "Helleristninger i Grensebygd – Bohuslän og Østfold" utgitt i fire språkutgaver (Hygen & Bengtsson 1999/2000).
- *Økomuseum Grenseland, 1996-2005*: Et "grenseløst museum" der utvalgte kulturminner og historie i grensetrakten gjennom en omfattende severdighetsplan ble tilrettelagt og skiltet gjennom et bredt samarbeid mellom institusjoner og kommuner. Et stikkord var kulturturisme. Resultatene søkes opprettholdt gjennom Foreningen Økomuseum Grenseland.
- *Kongeveien, 2005-2007*: Temaet ble hentet fra primært den eller de veistrekninger som de siste 3-400 år var hovedforbindelsen landverts mellom Oslo/Christiania gjennom Østfold/Halden/Svinesund, jfr. Den Fredrikshaldske Kongevei, og nedover Bohuslän til Bohus festning og København. Historie og kulturminner ble trukket inn gjennom tilrettelegninger og arrangementer, og det ble utgitt en fyldig gjennomgang av aktuelle hovedveier i boken "Kongeveien" (Rognerud 2007). Ti kommuner i Bohuslän og fem i Østfold var med i prosjektet.
- *Fredrikstad i 1700, 2009-2012*: Prosjektet er en del av IKON-prosjektet, med over 40 deltakende kommuner og kulturinstitusjoner fra områder grensende til "innhavet" mellom Norge, Sverige og Danmark. Fredrikstad, ved Fredrikstad kommune, deltar med Elingaard herregård, Kongsten fort, Isegran og Festningsbyen. Prosjektgruppen består av Fredrikstad museum, Opplev Fredrikstad, Sarpsborg Turist, Nasjonale Festningsverk og Østfold fylkeskommune. Prosjektfokus er den felles historie i regionen, aktivitet, turisme, kulturtilbud og formidling.

Vedlegg 17

Nasjonale landsvernplaner – ansvarlige departementer

En landsverneplan består av en oversikt over verneverdige eiendommer og en historisk oversikt over en offentlig sektor. Målet er å ta vare på bygninger som viser og representerer bredden i statens virksomhet og som kan bidra til forståelsen for det norske samfunnets historie og utvikling.

Nedenfor er landsverneplanene listet opp under de ulike departementene. De ferdigstilte planene er markert med årstall for ferdigstillelsen.

- Arbeids- og inkluderingsdepartementet (AID)
Landsverneplan for bygninger benyttet som trygdekontor
- Barne- og likestillingsdepartementet (BLD)
Landsverneplan knyttet til barnevernet.
- Finansdepartementet (FIN)
Landsverneplan for bygningen knyttet til Norges Bank og Toll- og avgiftsdirektoratet.
Ferdigstilt 2008.
- Fiskeri- og kystdepartementet (FKD)
Verneplan for fyr
Landsvernplan for maritim infrastruktur (inkl. navigasjon og kystfart)
- Fornyings- og administrasjonsdepartementet (FAD)
Landsverneplan for sentraladministrasjonen
- Forsvarsdepartementet (FD)
Forsvarets landsverneplan. Ferdigstilt 2000.
- Helse- og omsorgsdepartementet (HOD)
Landsverneplan for helsesektoren
- Justis- og politidepartementet (JD)
Landsverneplan for justissektoren
- Kultur- og kirkedepartementet (KKD)
Landsverneplan for statlige kunst- og kulturbygninger
Landsverneplan for Opplysningsvesenets fonds utmarkseiendommer
- Kunnskapsdepartementet (KD)
Landsverneplan for eiendommer knyttet til universitet. Ferdigstilt 2009.
- Landbruks- og matdepartementet (LMD)
Landsverneplan for Bioforsk. Ferdigstilt 2009.
Landsverneplan for Statskog. Ferdigstilt 2009.
- Miljøverndepartementet (MD)
Landsverneplan for eiendommer i MDs eie
- Nærings- og handelsdepartementet (NHD)
Landsverneplan knyttet til hjemfallseiendommer.

- Olje- og energidepartementet (OED)
Verneplan for anlegg knyttet til kraftproduksjon, NVE (jfr. prosjektet KINK 2006: Kulturminne i norsk kraftproduksjon) og petroleumsvirksomhet.
- Samferdselsdepartementet (SD)
Landsverneplaner for Avinor
Landsverneplan for Posten Noreg
Landsverneplan for NSBs eiendommer. Ferdigstilt 1993, revidert 1997.
Verneplanen for kulturminner i jernbanen
Historiske linjer - verneplan for Telenors bygninger og installasjoner. Ferdigstilt 1998.
- Statens vegvesen
Veivalg - Verneplan for veger og bruer. Ferdigstilt 2000.

Vedlegg 18

Utdrag av "Planveileder for Østfold"

(Østfold fylkeskommune m.fl. 2008, side 30-31. Skal revideres i henhold til ny pbl.)

Plan- og byggesaker som medfører dispensasjon fra plan, mindre vesentlig reguleringsendring, søknadsplikt eller meldeplikt skal sendes Østfold fylkeskommune dersom følgende forhold berøres:

I. Tiltak som angår fredete bygninger og anlegg og deres omgivelser. (Gjelder alle tiltak utover vanlig vedlikehold). Riksantikvaren (ved større tiltak) eller fylkeskommunen (ved mindre vesentlige tiltak) fatter vedtak (kml § 15.a).

II. Tiltak som gjelder riving eller vesentlig endring av ikke fredet byggverk eller anlegg eldre enn 1850 (kml § 25).

III. I områder der reguleringsbestemmelser eller kommuneplanbestemmelser tilsier at saken skal forelegges Fylkeskonservatoren som antikvarisk myndighet.

IV. I områder regulert til spesialområde bevaring der kommunens vedtak påklages av tredjepart, kan kommunen dersom den finner behov for det, innhente uttalelse fra fylkeskommunen før endelig klagebehandling.

V. Søknader som kommunen selv ser et behov for at fylkeskommunen skal avgi uttalelse til (jmf. samarbeidsplikten).

VI. Saker vedr. offentlige- samt større og mindre private tiltak som skal oversendes Fylkeskonservatoren til vurdering med hensyn til automatisk fredede kulturminner:

- Ved en konflikt mellom mindre private tiltak og automatisk fredede kulturminner iht. kml. §§ 3 og 6

oversendes saken Fylkeskonservatoren iht. kml §§ 9 og 25.

- Ved siden av kommuneplaner/-delplaner, konsekvensutredninger og reguleringsplaner skal alle **offentlige og større private tiltak** oversendes Fylkeskonservatoren til vurdering jfr. kml. §§ 9 og 25.

- Private tiltak som omfatter flere brukere/tomter/ enheter.

- Dersom tiltaket primært er av kommersiell karakter gjennom å legge til rette for utleie og salg og ikke dekke egne bruksbehov. Dette inkludere bla. V/A-ledninger, telekabler, strømkabler, fjernvarmeanlegg, telekommunikasjon (eks. bredbånd) og el- og telemaster.

- Ny landbruksvei, eller oppjustering av eksisterende vei lengre enn 3 km, og eller veier som blir/har blitt lengre enn 3 km over en periode på 5 år.

- Nydyrkingstiltak på over 15 da over en periode på 5 år eller mindre.

- Om saken omfatter to eller flere tomter/enheter.

- Dersom tiltaket ligger utenfor normal standard for den type tiltak det gjelder.

Vedlegg 19

Noen internasjonale chartere og konvensjoner

Athen-charteret (1931) er en erklæring som satte opp universelle faglige retningslinjer for beskyttelse og bevaring av monumenter.

Venezia-charteret (1964) omhandler *Konservering og Restaurering av Kulturminner*, som representerer en fornyelse og en utvidelse av prinsippene i Athen-charteret. Venezia-charteret fikk stor betydning for det internasjonale samarbeidet om vern av alle typer kulturminner.

The *International Council on Monuments and Sites* – ICOMOS ble formelt grunnlagt i Warszawa (1965) etter forslag fra UNESCO. ICOMOS har frembrakt en rekke chartere, deklarasjoner og standarder, bl.a. et charter om *Principles for the Preservation of Historic Timber Buildings* (1999), og prinsippene i dette er mulige å anvende på også andre typer kulturminner.

ICOM står for The *International Council of Museums*. ICOM-CC, dvs *the Committee for Conservation*, står bl.a. bak dokumentet *The Code of Ethics*, som er relevant for teknisk vern av kulturminner generelt, for museumsarbeid og for forvaltning av museenes gjenstandsmateriale.

UNESCO – *the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*. Sentralt står *Konvensjonen om Bevaring av Verdens Kulturarv og Naturarv* (1972) som er relevant også for kulturminner som ikke står på Verdensarvlisten.

Europarådet har vedtatt konvensjoner som omhandler kulturminner og vern. Den såkalte *Valletta Convention* (1992) om bevaring av den arkeologiske kulturarven, er mye referert til. *Den europeiske landskapskonvensjon* (2004) forplikter på en rekke punkter til politikintegreering, medvirkning, legalsikring osv. av landskap.

Se også: <http://www2.rgu.ac.uk/schools/mcrg/stdoc.htm>

Vedlegg 20

Skolenes bruk av museer og kulturminner

Noen eksempler innhentet fra museene (oversikten er ikke komplett)

Rakkestad bygdetun

Alle klasser fra 3. til 6. trinn besøker bygdetunet om våren. Om høsten er alle 8. klassene, ca. 100 elever, på bygdetunet i en uke. I samarbeid med pensjonister lærer de seg gamle håndverk som lefse- og flatbrødbaking, veving, trykking, garnfarging, pølsemaking og smiing. Dette har pågått siden 1998. I tillegg har de enkeltelever, og mindre grupper for seg, som trenger tilpasset undervisning. Denne undervisningen foregår fortrinnsvis i sammenheng med praktisk arbeid på bygdetunet.

Varteig Bygdemuseum

Her er det laget et opplegg tilpasset barnehager og småskolen, hvor tilsynsutvalget stiller som guider. Dessuten er det turer til kulturminner i utmark, bl.a. til våpenlager og steder for flyslipp under siste krig. Her brukes som guider, enn så lenge, personer tilknyttet Milorg.

Bergtunet i Våler

Har tilpassede opplegg for ulike trinn i grunnskolen. Guider er medlemmer i historielaget. Besøkene er begrenset. 3-4 klasser fra en skole som ligger i gangavstand.

Rygge Museum

Alle 8. klasser bruker en skoledag hver år på å gå "Pilegrimsleden" gjennom Rygge.

Halden historiske Samlinger.

Rød Herregård har guiding, tilpasset alder, for grunnskolen og barnehager. Det opplyses at barnehagene bruker tilbudet mest. Alle festningsmuseene / avdelingene har tilpassede opplegg som kan bestilles.

Fredrikstad museum.

Utstillingene i Tøihuset i Gamlebyen har byhistorie som sentralt tema. Elingaard Herregaard samarbeider med pedagogisk senter, 1265 elevbesøk i 2008. Totalt på alle arenaene innen museet i 2008: 5.114 elever.

Moss by- og industrimuseum

"Papirfabrikken" på Fyrrommet i museet er et aktivitetsverksted for barn.

Eksempler innhentet fra skolene

St. Olav vgs, Sarpsborg.

Skolen bruker Borregaard aktivt i undervisningen – historie i VG3: "Borregaards betydning for Sarpsborg som by".

Kirkeparken vgs, Moss.

Skolen bruker bl.a. Moss bymuseum, festningene, Konvensjonsgården, Rygge kirke og helleristninger.

Krappfoss skole, Moss.

Tur til helleristninger i 3. klassesetrinn. Elevene rydder og holder orden på Heleren (steinalderboplass)

Lunde skole, Fredrikstad

Har viktige kjente kulturminner i gangavstand som brukes. Planen "Uteskolen på Lunde" viser at kulturminner brukes som motivasjonsfaktor i forbindelse med aktiviteter.

Tilbud til alle skolene i Sarpsborg.

4. klassetrinn er på Borgarsyssel med tema "Å leve som i gamle dager".
5. klassetrinn inviteres til Stordal Kultursenter, "En historisk reise".

Hornnes skole i Sarpsborg

- Ekskursjon til kirken. 1. trinn for å se på gravsteder, 3. trinn for å se kirkerommet.
4. trinn: "Skjeberg rundt" – busstur til helleristninger, gravrøyser oa.
  7. trinn: Ekskursjon til kirken for å se på arkitektur og byggeskikk.

Et eksempel fra Kulturminneåret 2009

Utvalgte skoler i Sarpsborg og Fredrikstad laget i samarbeid med Opplev Fredrikstad AS prosjektet "Solskip og Stjerneguder – en rundreise i Østfolds bronsealder". Prosjektet tar utgangspunkt i boka av samme navn av (Boyle & Pedersen 2008). Ni barneskoler i Sarpsborg og Fredrikstad er blitt invitert til å "adoptere" hvert sitt fornminne på den såkalte "Oldtidsruta".

"Den Kulturelle Skolesekken" – noen eksempler

Fredrikstad kommune i samarbeid med Østfold teater har laget "En opplevelsesdag i Gamlebyen" som brukes av 900 elever hvert år, alle på 5. trinn.

Sarpsborg kommune bruker Stordal Kultursenter og har utviklet et opplegg som går på arkeologi. Alle 5. klasser, ca. 650 elever, bruker dette opplegget årlig. Senterets utendørs helleristningsutstilling blir også brukt som grunnlag for undervisning.

Den Kulturelle Skolesekken har et regionalt tilbud på Fredriksten Festning, i Festningsmuseet. Dette startet i 2006 og benyttes av ca. 3.500 elever pr. år. Opplegget innebærer at de er i kontakt med museet i 14 dager, hvor oppgaver må løses med grunnlag i det de lærer under besøkene.

Elevene på 8. trinn ved ungdomsskolene i Moss inviteres til å delta i industridesignprosjektet til Moss by- og industrimuseum (2009). Museet har også årlig tilbud til elevene på 4. trinn i Moss til "papirfabrikken" på Fyrrømmet i museet. Her er opplegget knyttet til hvor viktig papir er i hverdagen vår og om hvordan det blir til.

Skolene bruker museene i vekslende grad avhengig av nærhet, økonomi og interesse blant lærerne.

Vedlegg 21 **Hendelsene i Østfold i juli-august 1814**

Under Riksforsamlingen på Eidsvoll ble Norges Grunnlov vedtatt 17. mai. Men allerede dagen etter får kong Christian Fredrik melding om at de allierte stormaktene Russland, Østerrike, Preussen og Storbritannia ønsker å tvinge igjennom en forening mellom Sverige og Norge. England legger blokade på norske farvann, Russland legger press på Danmark og det rustes til krig.

Hendelsene som følger er dramatiske: Kong Christian Fredrik tok sete i Moss 21. juli for å være nærmere fronten dersom det skulle komme til krigshandlinger. Svenske tropper blir landsatt på Hvaler 26. juli; landkrigen starter 30. juli da svenske tropper krysser grensen og omringer Fredriksten festning dagen etter; regjeringsmøte med kongen i Moss 3. august; dagen etter nekter kommandanten på Fredriksten å overgi seg; kongen tar hovedkvarter på Askim prestegård, deretter på Spydeberg prestegård 6. august etter at han har samlet sine tropper ved Rakkestad kirke 5. august og en mindre trefning har funnet sted ved Bjørnstadbrua dagen etter; svenskekongen Karl Johan holder inntog i Fredrikstad 7. august etter at byen ble overgitt to dager før; de norske troppene forflytter seg til Langnes i Askim; fredstilbud fra Karl Johan presenteres av svenske utsendinger til Spydeberg prestegård 7. august; det settes statsråd på prestegården 8. august, og i stuene der følger dramatiske forhandlinger: fortsatt krig – eller fred? Kongen ønsker å sikre "det norske folks lykke", han velger fred og ofrer sine personlige interesser ved å abdisere, men under forutsetning av at folket skulle få beholde sin Grunnlov.

Slaget ved Kjøberg bru i Onsøy starter 9. august, og samme dag om morgenen begynner kampene i Askim. Det blir kjempet ved Langnesskansen – svenskene trekker seg tilbake og troppeledelsen vil forfølge svenskene mens kongen beordrer tilbaketrekning over Glomma og ødeleggelse av broen. Etter kampene i Askim drar kong Christian Fredrik til Vegger gård i Tomter og overnatter der 9-10. august (muligens en dag senere). Deretter drar han til Moss og starter forhandlingsprosessen i jernverkets hovedbygning. Tidlig om morgenen 13. august innkaller kongen til møte med offiserene som ledet de norske styrkene, deretter har han møte med regjeringen. Selv om statsrådene ville prøve et angrep på svenskene, hadde kongen ikke lenger tro på seier eller så grunn til mer blodsutgytelse. "Forhandlingene går *sin* gang, og krigen *sin*", sier den svenske general Skjödebrand til Christian Fredrik som ikke vil ha kamper under fredsforhandlingene.

De siste skuddene ved Kjøberg bru faller ved Ørmengårdene 14. august ved middagstider. Samme dag i Moss kommer partene frem til enighet – en konvensjon – i tillegg til en våpenhvileavtale. Konvensjonen underskrives kl. 20 den dagen, og blir ratifisert av svenskekongen i Fredrikstad dagen etter. Etter dette fikk hovedbygningen på Moss jernverk navnet "Konvensjonsgården".

Kommandant Ohme på Fredriksten nekter å gi seg, men får beskjed om å overgi festningen, noe han gjør 16. august etter langvarig svensk beskytning. Siste akt i de dramatiske hendelsene skjer i Christiania under stortingsmøtet 4. november. Da blir unionen med Sverige formelt vedtatt, men Grunnloven og freden er sikret takket være diplomati og klokskap (fremstilt etter Skulberg 2009 og Edfeldt 2004).

Vedlegg 22

Tilskuddsordninger og -instanser

Som bidrag til bevaring av kulturhistorisk verdifulle bygninger, anlegg og landskap finnes det en rekke støtteordninger:

- *Statstilskudd til bevaring av fredete bygninger og anlegg i privat eie.* Forvaltes av Riksantikvaren med Fylkeskonservatoren som saksbehandler.
- *Statstilskudd til kystkulturminner.* Forvaltes av Riksantikvaren med Fylkeskonservatoren som saksbehandler.
- *Statstilskudd til brannsikring.* Forvaltes av Riksantikvaren med Fylkeskonservatoren som saksbehandler.
- *Statstilskudd til fartøyvern.* Forvaltes av Riksantikvaren.
- *Fylkeskommunale bygningsverntilskudd* til verneverdige bygninger og anlegg, primært i privat eie.
- *Norsk Kulturminnefond* ble opprettet av Stortinget i 2001. Fondet skal gjennom avkastningen gi tilskudd til istandsetting av fredete og verneverdige bygninger og anlegg i privat eie, samt til skjøtsel og tilrettelegging av arkeologiske kulturminner. For objekter som ikke er fredet, er det en forutsetning at verneverdien går fram av plandokumenter eller kulturminnefaglig vurdering.
- *Norsk kulturråd* har som ett av flere mål å verne kulturarv i Norge og gjøre kulturverdiene bedre kjent for flest mulig. Kulturrådet skal stimulere til prosjektbasert arbeid med bevaring, dokumentasjon og formidling av materiale som utgjør grunnlaget for økt kunnskap om kultur og levesett i Norge.
- *Regionalt miljøprogram (RMP):* Formålet er å møte prioriterte miljøutfordringer i fylket, både med hensyn til kulturlandskap, kulturminner og forurensning. Fylkesmannen får tildelt en årlig ramme fastsatt i jordbruksoppgjøret, og kommunene har ansvar for tildeling av midlene. Tilskudd kan tildeles eiere som mottar produksjonstilskudd.
- *Landbrukets SMIL-midler:* Spesielle miljøtiltak i landbruket. Disse midlene går til tiltak innen miljøvern – inklusive kulturminnevern – i landbruket, og fordeles gjennom kommunen. Formålet er blant annet å fremme natur- og kulturminneverdiene i jordbrukets kulturlandskap ut over det som kan forventes gjennom vanlig jordbruksdrift. Tilskudd kan innvilges til foretak eller eiere som driver og/eller eier en landbrukseiendom.
- *Areal- og kulturlandskapstilskudd i landbruket:* Produksjonstilskudd til diverse produkter over Jordbruksavtalen, som også fører til at dyrka mark holdes i hevd. Også andre kapitler i avtalen har samme virkning.
- *Husbanken* har særlige låneordninger på antikvarisk grunnlag.
- *Stiftelsen UNI* er en stiftelse med ideelt formål å fremme allmenntilgjort virksomhet innen skade- og miljøvern, inkludert kulturminnevern. Økonomisk støtte kan gis til prosjekter og som påskjønnelse til institusjoner og enkeltpersoner.
- *DnB NOR-stiftelsen* støtter tiltak rettet mot allmennheten, bl.a. kulturminnetiltak etter søknad. Søknadsfrist 15. oktober hvert år.
- *Opplysningsvesenets Fond* er en av landets største grunneiere, og eier bl.a. prestegårder, presteboliger, festetomter og store skogarealer. Fondet skal gjennom avkastningen tilgodese spesielle kirkelige formål, og er underlagt KKD.
- Innenfor *natur- og miljøvernet* finnes det tilskuddsordninger som ligger i grenselandet til kulturminnevern, og som kommuner, organisasjoner, enkeltpersoner, private virksomheter og forskningsorganisasjoner kan søke om. Flere slike tilskuddsordninger forvaltes av Fylkesmannen.
- *Byggeskikkpriser:* Flere kommuner har etablert slike priser. Disse går som regel både til nybygg og restaureringer, og utdeles naturlig nok i etterhånd.

Mer informasjon om støtteordninger finnes på den enkelte organisasjons nettsider, i Handlingsplan for Østfolds kulturlandskap (Østfold fylkeskommune 2009-2) og på Østfold fylkeskommunes hjemmesider.